

G. H. GUARCH

Գ. Հ. ԳՈՒԱՐԶ

EL TESTAMENTO ARMENIO

Հ Ա Յ Ո Ց Կ Տ Ա Կ

ALMUZARA
2008

ԵՐԵՎԱՆ
ԵՊՀ ՀՐԱՏԱՐԱԿԶՈՒԹՅՈՒՆ
2011

ՀՏԴ 860-3 Գուարչ
ԳՄԴ 84.4 Իսպ.
Գ 940

Իսպաներենից թարգմանեց Մերի Ա. Սուքիասյանը
Նմբագիր՝ Լաուրա Գ. Մանուկյան

Գ. Հ. Գուարչ

Գ 940 Հայոց կտակ (պատմավեպ-հուշագրություն) Գ. Հ. Գուարչ:
– Եր.: ԵՊՀ հրատ., 2011, 484 էջ:

«Հայոց կտակ»-ը Հայոց ցեղասպանությանը նվիրված եռա-
գրություն էրկրորդ վեպն է: Առաջին գրքում՝ «Հայկական տոհ-
մածառ»-ում պատմվում էր Պատմական Հայաստանում 1915-1916
թթ. կատարվող ողբերգությունը:

Այս գրքում դեպքերը հիմնականում ծավալվում են 1885-1920
թթ. Կոստանդնուպոլսում: Գեպքեր, որ կանխորոշում են Փրան-
սիացի ազնվականի՝ լրագրող ու ղեկավանագետ Անրի դը Լատուրի
հոգեցունց կյանքի ուղին՝ ընդամին ներկայացնելով արևմտահայ
ազգային մթնոլորտը, Պոլսո հայ հասարակությունը, կուսակցա-
կան ու մշակութային գործիչներին, ղեկավանագիտական աշխարհը,
օսմանյան սուլթանների ու երիտթուրքերի կերպարներն ու քաղա-
քականությունը, Հայ ժողովրդի պատմության եղբրական շրջանը:

ՀՏԴ 860-3 Գուարչ
ԳՄԴ 84.4 Իսպ.

ISBN 978-5-8084-1362-7

© Գ. Հ. Գուարչ, 2011 թ.
© Ալմուսարա հրատարակչություն, 2011 թ.
© Թարգմանչի համար, 2011 թ.
© ԵՊՀ հրատարակչություն, 2011 թ.

ԵՐԿՈՒ ԽՈՍՔ

Այս թարգմանությունը նվիրում եմ Մեծ Եղեռնի բոլոր, այդ թվում՝
և մեր գերդաստանի զոհերի, նաև բռնագաղթի բազմատանջ ճամփա-
ներով անցած տատիս՝ Անուշ Հոխեյան-Մխիթարյանի հիշատակին:

Անուշ տատս Մանազկերտից էր՝ անսահման բարի, իմաստուն ու
տառապած հայ կնոջ տիպար: Հայրը Կոստանդնուպոլսում վաճառա-
տուն ուներ, ընտանիքի անդամներից առաջինը նրան էին սպանել
թուրք ջարդարարները: Եղբայրներից երկուսը կոպել էին Ջորավար
Անդրանիկի Կամավորական բանակում: Տատս ծեր էր, երբ գտնվեց
իր բազմանդամ ընտանիքից միակ ողջ մնացած բաքվաբնակ եղբայ-
րը: Ավաղ, վերջինիս թոռնուհուն էլ վիճակվեց մի կերպ փախչել 1988
թ. Սումգայիթում աղբբեջանցիների իրագործած՝ հայերի արյունոտ
սպանդից:

Այս վեպը թարգմանելիս աչքերիս առաջ շարունակ հառնում էին
էրզրումի Յաղան գյուղի հարազատներս, վանեցի, պոլսեցի ու իգ-
ղիրցի հարևաններս՝ իրենց սոսկումնայի, հոգեցունց պատմություն-
ներով:

Գոնսալո Հ. Գուարչի վեպը ոչ միայն արդարամիտ մտավորականի
ցասումի և մեր հայրենակորույս ազգակիցների ցավի ու վրդովմունքի
ճիչն է: Նաև ինքնաճանաչողության ու սթափության կոչ է՝ ուղղված
նախճիրը գործած մարդասպանների հետնորդներին, միջազգային
ատյանների այն ղեկավանագետներին, որոնց խղճի վրա է ծանրացած
եղեռնագործությունը:

Հույս ունեմ, որ այս աշխատանքով կկարողանամ իմ համեստ
ավանդը ներդնել Հայ Դատի արդար գործին:

Մերի Սուքիասյան

*Պասկուալ Օհանյանին
Վահագն Դադրյանին
Վարուժան Ադարյանին
Բոլոր հայերին, ովքեր չեն ուզում մոռանալ*

*Մրրիկի մեջ, խավարում,
երբ ծովն ալերախվում էր մոլեգին,
և թվում էր, թե մեր շուրջ
ողջ աշխարհն էր կործանվում,
գիշերվա մեջ լույսի ցուլքերը հեռավոր
մեր հավատն էին պահպանում:*

ՆԱԽԱԲԱՆ

XX դարն անցել է երկու մեծ պատերազմների բովով, որոնք կոչվեցին Համաշխարհային՝ իրենց մեծածավալ բնույթի, տուժած մարդկանց վիթխարի քանակություն և այն առումով, թե ինչ նշանակություն ունեցան այդ պատերազմները պատմություն Համար: Այն եղավ անվերջանալի ճգնաժամի, ինչպես նաև բարեփոխումների և առաջընթացի դար:

Այնուամենայնիվ XX դարը կհիշվի հատկապես մարդկային երկու մեծագույն ողբերգություններով, որոնց ընթացքում մի քանի խումբ մարդիկ փորձեցին ոչնչացնել այլ էթնոսի պատկանող ուրիշ խմբերի: Խոսքը վերաբերում է Հայոց ցեղասպանությունը և հրեաների Հոլոքոստին:

Լեհական մի հրեա՝ Ռաֆայել Լեմկինը գտավ «գենոցիդ» հասկացությունը, որն անմիջապես ընդունվեց Համաշխարհային հասարակայնության կողմից՝ բնութագրելու համար այն քաղաքականությունը, որն ուղղված է բնաջնջելու մարդկանց խմբերի՝ ռասայական, ազգային կամ կրոնական առանձնահատկությունների պատճառով:

«Հայոց կտակը» մի պատմավեպ է, որում ի մի են բերվել հանգամանքներ, գործող անձինք, վայրեր, նաև այն քաղաքական շարժառիթները, որոնք տեղիք տվեցին 1915–1916 թթ. ցեղասպանությունը:

Գրքի գլխավոր հերոսը, ում անունից պատմվում է եղելությունը, հորինված կերպար է, ինչպես և շատերը, որոնք երևան են գալիս գրքի էջերում: Սակայն գլխավոր իրադարձությունները և նրանք, ովքեր հրահրել էին այդ իրադարձությունները, որ հանգեցրեցին զանգվածային կոտորածների և տեղահանությունների, իրական են. հենց նրանց նենգ գործելակերպը պատճառ դարձավ, որ թույլ տրվեց ամենասարսափելի ոճիրներից մեկը Մարդկության դեմ:

Մինչդեռ նույնիսկ հիմա՝ 2007 թ. վերջերին, Թուրքիան շարունակում է չճանաչել Յեղասպանության փաստը՝ առանց ըմբռնելու, որ այդ քայլը կնշանակեր կատարսիս՝ ամբողջ ազգի մաքրագործում և կնպաստեր նրան դառնալու եվրոպական ժամանակակից ազգ:

Այնժամ և միմիայն այնժամ հայերը կկարողանան հողին հանձնել Յեղասպանության իրենց զոհերի աճյունը և նայել ապագային վճռականությամբ:

*ԱՌԱՋԻՆ ՄԱՍ
(1885 – 1906)*

1. ԹՂԹԱԿԻՑ ԹՈՒՐՔԻԱՅՈՒՄ

Պետք է սկզբից սկսեմ: Սա այն պատմությունն է, թե ինչպես ես ներքաշվեցի մի գործում, որից անտեղյակ էի, անմասն և շատ հեռու. Հայկական խնդրում կամ, ինչպես այն անվանեցին քաղաքագետները և պատմաբանները, «Հայկական Հարց»-ում: Նաև այն մասին է, թե ինչպես մի քանիսը վճռեցին կատարել մի հանցանք, որը տարիներ անց հայտնի էր դառնալու որպես արդի ժամանակաշրջանի առաջին ցեղասպանություն:

Այս էջերում արծարծվում են այդ ամենի դրդապատճառները, գործող անձինք, հանգամանքները, դեպքերի ողջ ընթացքը և ողբերգական վախճանը: Կփորձեմ ի մի բերել մտքերս, ինչը պետք է որ հաջողվի, քանզի իրականում այն ոչ այլ ինչ է, եթե ոչ կյանքիս կամ թերևս նրա էական հատվածի պատմությունը:

Ծնվել եմ Փարիզում: Լինելով էդուարդը Լատուրի և Կարոլին դը Վինյիի դավակը՝ ազնվատոհմ մի ընտանիքի միակ որդին, ժառանգել էի վիթխարի հարստություն: Մինչև իր կյանքի վերջին օրերը մայրս կրկնում էր, որ ամեն բան պետք է այլ կերպ եղած լիներ, մինչդեռ գոյություն ունի ճակատագիր, որ ինքներս մեզ համար կերտում ենք յուրաքանչյուր ակնթարթ՝ յուրաքանչյուր անգամ որոշում ընդունելիս:

Մանկույթ ըմբոստ էի և ծնողներիս համար մեծ գլխացավանք, ուրբեր երազում էին, որ դառնայի աշխարհընկալման իրենց շարունակողը: Ինձ վրա դրված պարտադրանքներից միակը, որն ինձ չէր ձանձրացնում, լեզուներ սովորելն էր: Դա էլ ինձ ստիպեց երեք տարի՝ տասներկուսից տասնհինգում ապրել Լոնդոնում, նաև երեք տարի Բեռլինում՝ տասնվեցից տասնինը տարեկանում: Իհարկե, պետք է ուսումս ստանայի Սորբոնում, միմիայն գուտ համալսարանական կրթություն ունենալու համար, ձեռք բերելու մի մասնագիտություն, որով, անշուշտ, երբեք չէի զբաղվելու: Հարկ չէր լինելու, քանզի ինձ նախասահմանված էր բարեկեցիկ, չքեղ և հարմարավետ կյանք:

Հայրս մահացավ, երբ ես տասնինը տարեկան էի: Ձիուց նրա վայր ընկնելը ճակատագրական եղավ, անսպասելի ընտանեկան ողբերգություն: Սոսկ մի հեռագիր, որ Հանրակացարանի տնօրենն ինձ հանձնեց նման պարագաներում դեմքի հատուկ արտահայտություններ: Հանկարծահաս հուղարկավորություն և արմատական փոփոխություն իմ կյանքում: Չվերադարձա Բեռլին, քանի որ մայրս պետք է ստանձներ մի հսկա, բազմաբնույթ և ցիրուցան ժառանգության վերահսկողությունը ոչ միայն Ֆրանսիայում, այլև Բելգիայում, Անգլիայում և Գերմանիայում: Անկախ այն բանից, որ ուներ խորհրդատուներ, պետք է անձամբ վերահսկեր մի ողջ կայսրություն՝ չենքեր Փարիզում, Լիոնում, Նիցցայում, Գենտում, Բրյուսելում, Լոնդոնում, հողատարածքներ, խաղողի այգիներ, գինեգործության և գործվածքեղենի ֆաբրիկաներ, ֆինանսական ընկերություններ: Բացի այդ Կարոլին Լորանը պետք է շարունակեր իր կարևոր դերը հասարակական կյանքում: Հորս վախճանվելուց հետո մի քանի ամիս նա թվում էր հոգեպես ընկճված, բայց ուժեղ բնավորության շնորհիվ շուտով վերականգնվեց: Այդ իսկ բնավորությունն էլ խանգարում էր մեր հաշտ ապրելուն:

Մորս կրթել էին ավանդական կանոնների համաձայն, մինչդեռ այն աշխարհը փոփոխուն, շարժուն և բաց, որ սկսվել էր ուրվագծվել XIX դարի վերջին քառորդում, ասես գերազանցում էր հարմարվելու նրա կարողությունը: Այդ աշխարհին նա նայում էր ոչ թե որպես ապագայի առհավատչայի, այլ ընդհակառակը, որպես իր աշխարհընկալման սպառնալիքի:

Մայրս պնդում էր, որ իր կյանքի երկրորդ աղետը եղել է այնպիսի անհեթեթ և անպատվաբեր մասնագիտության իմ ընտրությունը, որպիսին լրագրողին է: Սակայն ինձ այն թվում էր գրավիչ, ու ես որոշեցի ներկայանալ և իմ ծառայություններն առաջարկել «Լ'Օրոբ»-ին՝ Փարիզի ամենակարևոր թերթին, և ի դարմանս ինձ՝ ընդունվեցի: Խմբագրությունում անցկացրած առաջին ամիսներին ինձ, մեղմ ասած, առանձնապես բանի տեղ չէին դնում: Ի վերջո, ես պարտավոր էի ժամանակ հատկացնել նաև համալսարանին լիցենցիանտի աստիճան ստանալու համար. դժվարին մի բան, քանի որ իմ կարծիքով երբեք չէի գտնվում այնտեղ, որտեղ ինձ անհրաժեշտ էր լինել, ստիպված վազում էի մի տեղից մյուսը՝ ոչ մի տեղ օգուտ չբաղելով ժամանակից: Եվ չնայած դրան՝ ես երջանիկ էի ինքս ինձ հետ: Ինձ համակել էր այն զգացողությունը, որ հաղթել էի մի շատ կարևոր՝ իմ ապագայի մարտում: Չնայած այն սիրուն, որ մայրս տածում էր իմ նկատ-

մամբ, որոշումս ընդունելուց հետո դարձավ մի տեսակ քինախնդիր: Պնդում էր, որ փոխարինեի հորս: Չէր ուզում հասկանալ ինձ, ոչ էլ ընդունում էր իմ տված բացատրությունները և կամաց-կամաց սկսեցինք իրարից հեռանալ: Գուցե և այդ իրավիճակն էլ նպաստեց այն բանին, որ տեղի ունեցավ հետագայում:

1885 թ. ապրիլին ուսումնառությունս ավարտելուց մի քանի ամիս անց, երբ մի երեկո եկա խմբագրություն, թղթակիցներից մեկը, որն զբաղվում էր տեղական լուրերով, Հյուբեր Պուանկարե անունով մի վետերան, որն աշխատում էր թերթի հիմնադրման օրից ի վեր, զըննեց ինձ հեզնական ժպիտով և ասաց ատամների արանքից, որ տնօրենն անմիջապես ուզում է տեսնել ինձ: Համոզված, որ ինձ ուզում է փողոց նետել, բավականին ժամանակ մտորում էի, չէի համարձակվում տեսնել նրան, մինչև որ կրկին ինձ կանչեց: Մտա նրա առանձնասենյակը, կոահելով, որ գուցե ինչ-որ բան կապված է մորս հետ, որը ոչ մի օր բաց չէր թողնում առանց քննադատելու իմ անկանոն կյանքը:

Այդուհանդերձ, Շարլ Լաբյորը, դուրս ընկած փորով մի գեր մարդ, խորաթափանց աչքերով և ինչպես միշտ հավանական հանգած սիգարը շուրթերի արանքում, բառիս լայն իմաստով լրագրողի իսկական նախատիպ, ինձ ընդունեց երկիմաստ ժպիտով, հաստ հոնքերի շարժումով հասկացնելով, որ նստեմ իր դիմաց:

– Երիտասարդ իմ բարեկամ,– ասաց ինձ: – Այն ժամանակից ի վեր ինչ ավարտեցիք ձեր ուսումնառությունը և ձեզ նվիրեցիք մեր թերթին, ինձ հաջողվեց նկատել ձեր հետաքրքրասիրությունը, ձեր մասնագիտական հմտությունը և ձեր մտավոր լայն կարողությունները, թեև դեռ չատ երիտասարդ եք: Ինձ համար այդ ամենը զարմանալի է, մանավանդ, ինչպես որ հասկացել եմ, դուք ձեր ապրուստը վաստակելու կարիք չունեք: Ի վերջո, ամեն մեկն ընտրում է իր ուղին, ու ես ողջունում եմ ձերը, թեև կան բաներ, որ պետք է քննարկենք: Եթե իրոք ցանկանում եք լրջորեն զբաղվել լրագրությունը, մի բանում կասկածում եմ գիտենալով ձեր մորը, ում անշուշտ հարգում եմ, ձեզ թույլ չի տա դրանով զբաղվել: Բայց ի վերջո, տեսեք, անցնեմ հիմնական նյութին ձեզ երկար չզբաղեցնելու համար: Լսած կա՞ք ժիլ Օզեի մասին: Մի ամբողջ հաստատություն մեր աշխատավայրում, մի անձնավորություն՝ արժանի լուրջ ուսումնասիրության: Այսպես ուրեմն, ժիլը վերջին քսան տարիներին եղել է այս թերթի թղթակիցը Արևելքում... և ի՞նչ թղթակից, նստավայրը Կոստանդնուպոլսում: Ինչպես որ մեզ հայտնել են, նա շատ հիվանդ է և արդեն յոթանա-

սունին մոտ: Անկեղծ ասած, զուտ մեր միջև, կարծում եմ, որ հազիվ մի երեք ամիս դիմանա: Իսկապես ցավալի է: Չգիտեմ, թե ինչպես ենք շարունակելու աշխատել առանց նրա: Նրա հողավածները Միջին Արև-վելքի մասին միշտ եղել են էրուդիցիայի հրաչք և անչափ հետաքրքրական տեղեկատվություն այդ հետավոր և եզակի աշխարհի մասին: Ի վերջո մտածեցի, որ դուք կկարողանայիք փոխարինել նրան: Խորհեցի ձեր վիթխարի ներուժի մասին և թեև գիտեմ, որ դուք աշխատանքի կարիք չունեք ձեր ապրուստը հոգալու համար և գուցե շատ երիտասարդ եք նման պաշտոնի համար, ինչ որ է՝ Ձեզ եմ առաջարկում այդ պաշտոնը, թեև զգուշացնում եմ, որ փոխարինել այնպիսի մեկին, ինչպիսին ժիրն է, ուսկի գործ է, եթե չասենք անհնարին առաքելություն: Բայց նախքան ինձ պատասխան տալը ձեզ պետք է որոշ բաներ զգուշացնեմ. առաջինն այն է, որ Օսմանյան կայսրությունը դժվարին վայր է, որում գոյություն ունեն որոշակի ուսկի: Չգիտեմ, ինձ հասկանո՞ւմ եք... Ձեմ ուզում ասել, թե վտանգավոր է: Ոչ, մանավանդ որևէ եվրոպացու համար: Այնտեղ չեն համարձակվում անգամ մեր մազին դիպչել, բայց ի վերջո այստեղ՝ անգամ Փարիզում, կյանքը նույնպես դժվարին է: Ի վերջո հարցը հետևյալն է. «Դուք կուզենայի՞ք գնալ այնտեղ»:

Հիշում եմ, որ այդ պահին, մինչ լսում էի այդ անհավատալի առաջարկը, կոկորդա չորացավ: Բոլորովին անսպասելի բան էր, այն աստիճան, որ եթե չիմանայի տնօրենի բնավորությունը, հաստատ կկարծեի, թե կատակում է ինձ հետ: Այդ մարդն օժտված էր շատ առաքինություններով, բայց ոչ կատակելու: Գլխով համաձայնությունն չան արեցի, այդ ընթացքում հազում էի: Իհարկե, ուզում էի գնալ: Հանկարծ հասկացա, որ ավելի դուրեկան բան, քան այն, որ ինձ առաջարկում էր պարոն Լաքյորը, չէր կարող լինել: Անշուշտ, համաձայնվեցի, թեև մի քիչ վախեցած, հիշելով Հյուբեր Պուանկարեի չարակամ հայացքը: Դա չէր վերաբերում երկու ձեր լրագրողների միջև տեղի ունեցած վեճին, թե մինչև ուր կարող էր հասնել մի փառասեր երիտասարդ: Մենք միմյանց ձեռք սեղմեցինք, և ես նշանակվեցի «Լ'Օրոր»-ի թղթակից Մերձավոր Արևելքում՝ Կոստանդնուպոլսում նստավայրով:

Մի քանի րոպե անց, երբ դուրս եկա գրասենյակից, Պուանկարեն, որ դեռ նստած էր իր սեղանին ծխելով իր անբաժան ծխամորճը, նշան արեց, որ մոտենամ:

– Դե ինչ, երիտասարդ,– բացականչեց: – Այսպիսով գնում ես Կոստանդնուպոլիս: Ես այնտեղ եղել եմ երեսուն տարի առաջ և երեք

տարի մնացել այդ երկրում: Ծատ հետաքրքրական մարդկանց եմ ծանոթ եղել, ինչպես, օրինակ, Հակոբ Կոճիկյանին՝ Հայկական խորհրդի քարտուղարին: Ահ, որքան ժամանակ է անցել: Այդ երկիրը մի յուրատեսակ աշխարհ է, բայց չկարծես, թե այնտեղ գնալը անցնելու է անհետևանք՝ լինելով սոսկ մի սխալմունք քո առաջխաղացման մեջ՝ չհանգցնելով ոչնչի: Ոչ մի դեպքում: Ամբողջ կյանքում կրելու ես դրա թողած հետքը: Ամեն դեպքում քեզ ցանկանում եմ հաջողություն, դրա կարիքն այնտեղ զգալու ես ամեն քայլափոխի:

Քիչ անց, մինչ ոգեշնչված քայլում էի փողոցով, մտածեցի, թե որքան տարօրինակ էր ձևկատագիրը և թե նման մի որոշում ինչպես կարող էր ազդել կյանքիս մնացած մասին: Այն ժամանակ չէի պատկերացնում, թե անգամ ինչ աստիճանի:

Երբ հասա տուն և մորս բացատրեցի տեղի ունեցածը, զայրացավ այնպես, որ նախկինում հազվադեպ էր նման ապրումներ ունեցել:

– Քեզ արգելում եմ, որ ընդունես այդ պաշտոնը,– ասաց: – Երբեք համաձայն չեմ եղել, որ աշխատես որպես լրագրող: Մի՞թե դա աշխատանք է, որ գտել ես, որդի՛ս: Հիմա էլ սա: Կոստանդնուպոլիս գնալու մասին ոչ մի խոսք: Սա այն դեպքն է, որ ո՛չ... Ես ընդունակ եմ քեզ զրկել ժառանգությունից: Բացի այդ, երբ այստեղ այնքան անհրաժեշտ է քո ներկայությունը, որ մնաս կողքիս, որպեսզի գնալով խորամուխ լինես գործի մեջ: Սակայն ո՛չ: Այս առարկող երիտասարդը միայն իր քմահաճույքի տերն է: Ախ, եթե հայրդ ողջ լիներ: Այնպես որ մտքիցդ հանիր այդ անհեթեթ աշխատանքը: Այդ թերթի տնօրենը պետք է որ խելքից պակաս լինի նման առաջարկ անելու համար: Այլևս չխոսենք այդ հարցի շուրջ, եթե չես ուզում ինձ զայրացնել:

Այդ տոնով նա դեռ երկար շարունակեց, փորձելով համոզել ինձ, որ նորից խոսեմ տնօրենի հետ՝ ասելով, որ երկար խորհրդածելուց հետո ոչ մի կերպ չեմ կարող ստանձնել այդ պաշտոնը: Տարբեր պատճառներ իսկապես կային, թերևս միակ հիմնավորվածը Աննա Բալենի հետ նշանված լինելս էր. մի չքնաղ աղջիկ, բացի այդ՝ ժառանգորդուհին մեկ այլ չլաված հարստության: Ըստ որում, բոլորն էլ մեր մոտակա միությունը համարում էին եղած-պրծած: Այդ որոշումը ոչ միայն հասցրեց նրան, որ մայրս հետս վիճեց: Աննան շատ սառնությունամբ ինձ վստահեցրեց, որ եթե ես մեկնեմ, նշանադրությունը վերջնականապես չեղյալ կդառնա, քանի որ մտադիր չի երկու տարի սպասել ինձ: Մինչդեռ այդ ժամանակահատվածը նվազագույնն էր, որ ինձ առաջարկված պայմանագրի համաձայն՝ պետք է մնայի Կոստանդնուպոլսում:

Չնայած այն ցնծությունը, որ ինձ համակել էր առաջին պահերին, իմ նշանածի դիրքորոշումը, ուղևորվելու համար ինձ ոչ մի Փրանկ չտալու մորս որոշումը՝ այդ ամենն ինձ ստիպեց խորհել, և մի քանի օրվա ընթացքում փորձեցի հավաքել բոլոր ուժերս դեմ առ դեմ հանդիպելու տնօրենին և նրան բացատրելու, որ ես ինձ ընդունակ չեմ համարում ստանձնելու այդ պաշտոնը: Նույնիսկ մի պահ մտա նրա աշխատասենյակն այն մտադրությամբ, որ նրան ասեմ, որ թողնում եմ թերթը և որ ներկայացնելու եմ իմ վճռական հրաժարականը, եթե չհամաձայնվի, որ մնամ Փարիզում: Ասեմք, որ չունեցա քաջություն, անընդունակ եղա առարկել, երբ մայե Լաքյորն իր ծանր մարմնով վեր կացավ սեղանից՝ աջ ձեռքում մի քանի փաստաթղթեր:

– Դուք բախտավոր տղա եք: Իրոք որ: Անձամբ նախարարն է հետաքրքրվել այս հարցով և հենց նոր ուղարկել է ձեզ դիվանագիտական անձնագիր: Այնպես որ, «Լ'Օրոր»-ը չէ, որ ուղարկում է ձեզ, այլ պետությունը: Ինչպես գիտեք, Ֆրանսիան կարևոր շահեր ունի Թուրքիայում և աշխատում է ուժեղացնել դիվանագիտական կապերը: Նախարարի հետ խոսել եմ ձեր մասին, և պարզվում է, որ քաջ ծանոթ է ձեր ընտանիքին: Հանգամանքներն այնպիսին են, որ ողջամիտ կլինի, որ գնաք պաշտպանված, իսկ դիվանագիտական անձնագիրը քաջով մեկ ոսկի է:

Դրանում համոզված եմ: Դուք կհասկանաք, հենց որ ոտք դնեք Թուրքիա: Այնպես որ, ամեն ինչ լուծված է, և երկու շաբաթ անց Մարսելից ծով դուրս կգա «Բրետանիա» նավը՝ տանելով իր հետ Փրանսիական դիվանագիտական անձնակազմին: Դուք էլ կլինեք այնտեղ... Բնականաբար նա խնդրել է ցուցաբերել որոշ նրբանկատություն... Ուզում եմ ասել, որ Թուրքիայի հետ հարաբերությունները ընթանում են նուրբ անցումներով և այդ ամենը պահանջում է ճիշտ վարվեցողություն ու դիվանագիտություն, բայց նաև ընդգծել է, որ վստահում է ձեզ: Զուր չէ, որ Լատուր գերդաստանը մեծ վրստահություն է վայելում բառիս բոլոր իմաստներով: Աչքներս լույս: Ծնորհավորում եմ ձեզ և ինձ էլ եմ շնորհավորում, քանզի հիմա համոզված եմ, որ ձեր առաքելությունը մեծ հաջողություն է բերելու: Դե ինչ, պատրաստեք այն, ինչ անհրաժեշտ է և եթե հարմար եք գտնում, խոսեք պարոն Պուանկարեի հետ: Նա մի քանի տարի ապրել է այնտեղ և քաջ ծանոթ է այդ երկրին: Ահ, նաև անցեք դրամարկղ, որպեսզի պատրաստեն ձեր ուղևորության տոմսերը: Դուք կանոնավոր ձևով ձեր հաշվի վրա կստանաք աշխատավարձ, նաև սննդի համար նախատեսված գումար այդ երկրում մնալու ընթացքում և բացի այդ,

ձեր տրամադրության տակ կունենաք վարկ՝ այն ծախսերի համար, որ կհամարեք անհրաժեշտ... և, բնականաբար, կհիմնավորեք... Դե ինչ, ոչինչ ավելի, եղեք ողջամիտ և Աստծո օրհնությունը ձեզ: Ահ, հիշեք նաև, որ «Լ'Օրոր»-ը հավակնում է շարունակել լինել Եվրոպայի լավագույն լրագիրը:

Տնօրենն ինձ ուղեկցեց մինչև դուռը՝ թույլ չտալով ինձ խոսել: Ինքնին սա մի տարօրինակ մեծարում էր, և խմբագիրներից ոմանք, որ տեղյակ էին իրադրությանը, խղճահարություն լի հայացքներ ուղղեցին վրաս, համարելով, որ ինձ արտաքսում են: Ամեն ինչ ասված էր, և դուռը հուշիկ ծածկվեց՝ թողնելով ինձ մյուս կողմում՝ այն համոզմամբ, որ վիճակն արդեն զգված էր՝ *Alea jacta est*: Իրավունքի պատմության դասախոսը՝ մայե Լաչամբրը, երրորդ կուրսում, մի անգամ դասին ինքնավստահ ձևով բացատրեց, որ Սուետոնիոն արտահայտվելուն տալիս էր ուրիշ նրբերանգ: Այն, ինչ Կեսարը ցանկացել էր ասել, հետևյալն էր, որ խաղամրցույթը դեռ առջևում էր: Այդ պահին ես էլ էի նույն կարծիքին:

Դարձյալ փորձեցի համոզել մորս: Ճանաչելով նրան՝ անհնարին մի բան: Հետո Աննան՝ իմ նշանածը, համոզվելով, որ իմ որոշումը հաստատ է, սկսեց հեկեկալ ծածկելով դեմքը, մինչև որ հանկարծ վեր կացավ տեղից՝ թողնելով խոսքը բերանումս, սրճարանում, որտեղ մենք ժամադրվել էինք: Հասկացա, որ մինչ այդ նրա կամքին երբեք չէին հակառակվել: Եկա նրան, որ իմ անվճռականությունն էր ինձ հասցրել այդ դժվարին իրադրությանը, որից ասես անկարող էի դուրս գալ:

Այդ վճիռը կայացնելուն պես ինձ համար ամեն ինչ փոխվեց: Մայրս, թեև վերջին շաբաթներին մի քիչ փափկել էր՝ ընդունելով, որ հետդարձ չկար, չէր դադարում ինձ կշտամբել, չէր հասկանում, թե ինչն է չէի կարող ազատվել այդ անհեթեթ առաջարկից, ինչպես ինքն էր անվանում:

– Այդ Լաքյորին մի նամակ գրիր: Ահ, ոնց եմ ջղայնանում, որ դու այդպիսին ես: Բայց ոչ էլ պետք է գնաս նրան տեսնելու: Եթե պետք լինի, ես ինքս կխոսեմ Անրի դը Վիլյեի հետ, – խոսքն արտաքին հարաբերությունների պետական քարտուղարի՝ ընտանիքի վաղեմի բարեկամի մասին էր:

Հրաժարվեցի, միմիայն իմ պատասխանատվության հարցն էր, ուրիշ ոչ ոքի, իսկ մյուս կողմից՝ ինձ նվաստացնում էր այն, որ մայրս շարունակում էր վերաբերվել ինձ որպես երեխայի:

Անկախ բոլոր անպատեհություններից՝ չէի կարողանում գսպել հետաքրքրությունս և օգտվելով Փարիզում ինձ մնացած օրերից՝ տեղեկացա Օսմանյան կայսրությունից և Բյուզանդիայից: Փնտրեցի հին քարտեզներ Կոստանդնուպոլսի տեղը գտնելու համար, կարդացի նրա պատմության մասին, խորամուխ եղա նրա ավանդույթներին ու սովորույթներին, – և առանց հստակորեն իմանալու՝ թե ինչու, – իմ ներսում ինչ–որ բան փոխվեց:

Այդ պահից սկսած հասկացա, որ ինձ հարկավոր է գնալ այնտեղ, ասես մի կանչ էր հոգուս խորքից գալիս՝ մի բան, որ մյուս կողմից ոչ մի իմաստ չուներ. որքան ինձ հայտնի էր, իմ ընտանիքը երբեք որևէ կապ չէր ունեցել Թուրքիայի հետ:

Այդ ժամանակ էլ վճռեցի նախապատրաստվել գնալուն և այդ մասին պատմեցի Պուանկարեին, որն ինձ վերաբերվում էր որպես իր որդու: Ինձ մի քանի խանութներ խորհուրդ տվեց, որոնցում նա նույն բանն էր արել երեսուն քանի տարի առաջ: Այդ խանութներում հագուստներով և հանդերձանքով սպասարկում էին նրանց, ովքեր ուղևորվում էին գաղութներ՝ լինելու Աֆրիկա թե Ամերիկա, Ասիա թե Օվկիանիա: Երբ մտա և մինչ գննում էի այնտեղ տիրող մոդան, ծառայողներից մեկը ժպտացող դեմքով մոտեցավ ինձ: Չկարողացա խույս տալ այն մտքից, որ դա հենց այն նույն մարդն է, որ ժամանակին սպասարկել էր իմ հոգևոր առաջնորդին, որովհետև այդ վայրում այն տպավորությունն էր, որ ժամանակը կանգ էր առել:

– Եթե թույլ տաք ինձ, մայե, դուք ո՞ւր եք մեկնում: Կոստանդնուպոլիս... Ունենք մի հրաշալի բամբակյա կոստյում, շատ հարմար Արևելք մեկնողների համար... – վաճառողն ինձ գննում էր նախանձի և հարգանքի խառնուրդով՝ համոզված, որ ինքը երբեք չի լքի «Քամիների Վարդ: Պատրաստի հագուստեղեն: Ճանապարհորդի համար լրացուցիչ պարագաներ» խանութի վաճառասեղանները:

Ի վերջո, դա ուղևորություն էր Մերձավոր Արևելքի մի երկիր՝ բոլոր տեսանկյուններից տարբեր մի վայր, թեև Պուանկարեն պարզորոշ ասաց, որ տարբերությունն անկասկած այն է, որ խոսքը մուսուլմանական երկրի մասին է:

– Իսլամին պատկանելը, – ինձ հետ խոսում էր հայրաբար, – նրանց դարձնում է բոլորովին ուրիշ: Պետք է որ հասկանաս, թե ինչ եմ ուզում ասել, քանի որ ընտանիքի, կնոջ, հասարակության և կրոնի նրանց սկզբունքը մեզ հետ ընդհանուր ոչինչ չունի: Սակայն գիտե՞ս ինչ, քեզ նախանձում եմ: Կոստանդնուպոլիսը, հիրավի, աշխարհի ամենագայթակղիչ քաղաքներից մեկն է:

Պատրաստեցի հաստ կաշվե երկու ճամպրուկներ, որ մի ժամանակ հորս էին պատկանել: Թեև փոքր–ինչ հնաոճ և աշխարհ տեսած լինելուց սպիներով՝ ինձ թվացին ավելի հարմար, քան այն մեծ աստառապատ փայտյա ճամպրուկը՝ մետաղյա անկյունագամերով, որ առաջարկում էր մայրս: Ես նրանից ընդունեցի միայն մի փոքրիկ տորճանակ փղոսկրե կոթով: Միմիայն նրա համար, որ ինձ թողներ հանգիստ, թեև սկսեց լաց լինել, երբ տեսավ, որ այն սեղմում եմ հեղնորեն, երևի կարծում էր, թե չուտով պեղելու եմ մի հեռավոր և վայրենի վայր: Հետո եկա այն մտքին, որ վատ չէր լինի հետս տանել այն:

Երբ հասավ մեկնելու պահը, փորձեցի կապվել Աննայի հետ: Երկու ամիս իրարից նեղացած էինք, բայց համոզված էի, որ ի վերջո հաշտվելու էր իրականության հետ և ամեն բան առաջվա պես կլիներ: Ինձ զարմացրեց նրա արձագանքը, քանի որ մեր ընդհանուր ընկերուհիներից մեկն ինձ պատմեց, որ որոշ ժամանակով գնացել է Լոնդոն, որտեղ ապրում է իր հորաքույրներից մեկը և վերջին բանը, որ նրան ասել էր՝ այլևս երբեք ինձ տեսնել չի ուզում:

Որոշ չափով ճնշված՝ համոզվելով, որ իրականությունը գլխիս փուլ է գալիս, նստեցի էքսպրես գնացք, որն ընդամենը մեկ օրում ինձ տանելու էր մինչև Մարսել: Այնտեղ պետք է նստեի «Բրետանիա» շոգենավը, որն ըստ ուղեցույցի՝ բեռ էր փոխադրում, սակայն ուներ նաև քառասուն նավախցիկ: Գնում էր Մարսել–Նեապոլ–Պիրեա–Կոստանդնուպոլիս երթուղիով՝ տասնմեկօրյա ուղևորություն: Լավ եղանակի դեպքում կամ էլ հույս ունեի, հաճելի օրեր կլինեին, քանի որ մինչ այդ երբեք նավով չէի ճամփորդել և ինձ պատել էր ոգևորության ու վախի խառը զգացում:

Գնացքից իջնելուն պես՝ ես Մարսելում զգացի, որ այդ քաղաքի բույրը առանձնահատուկ էր, բոլորովին ուրիշ: Վերջին հաշվով դա այն դուռն էր, որով Արևելքը թափանցում էր Ֆրանսիա: Իմ ընդունած որոշումից գոհ՝ խոր շունչ քաշեցի: Հենց այնտեղ էլ նստեցի մի խարխուլ քառանիվ կառք, որն ինձ մի քանի րոպեում կայարանից հասցրեց նավահանգիստ: Գրեթե մի քանի քայլ հեռավորության վրա էր, սակայն երկու ճամպրուկներս չափից ավելի ծանր էին: Հարկ չեղավ կառավարին բացատրել, թե որտեղ է շոգենավը, քանի որ քթի տակ ասաց, որ հենց նոր է տարել այնտեղ ուրիշ ուղևորների: Մտածեցի, որ պետք է զիվանագետներ եղած լինեին ուղեկիցներս, որոնց հետ ճամփորդելու էի և մեջս հետաքրքրասիրություն առաջացավ: Ձին նման չէր ո՛չ մեր ունեցածներին և ո՛չ էլ նրանց, որ

սովորաբար վարձում էի Փարիզում: Կապիչների թողած վերքերով և զանգակներով զարդարված մի քնձոտ ձի էր, որը բավականին կաղում էր մի ոտքից: Մթնոլորտը՝ պատուհաններին կամ երկար պարաններին փոված շորերը, որոնք ձգվում էին փողոցների մի մայթից մինչև դիմացինը՝ ինձ հուշում էին, որ լավ թե վատ՝ այդ էր Միջերկրականը:

Մի քանի րոպե անց հասանք նավակայան: Այնտեղ խարիսխ գցած կանգնած էր «Բրետանիան», մի պերճաշուք շոգենավ՝ ավելի մեծ, քան կարող էի պատկերացնել, քանի որ հարյուր մետրից պակաս չէր լինի նրա տախտակամածի երկարությունը, և նրա ընդարձակ ծավալն ինչ-որ կերպ ինձ հանգստացրեց: Նոր էի իջել կառքից, երբ քառասուն տարեկանին մոտ մի մարդ, նիհար, ինձնից մի քիչ բարձրահասակ, շատ բաց գույնի մաշկով և կապույտ աչքերով՝ պաշտպանված ոսկեգօծ ակնոցով, ժպտադեմ մոտեցավ ինձ, պարզելով իր ձեռքը:

– Անրի դը Լատուր:

– Ես Պիեռ Լըկլերկն եմ: Եթե դեմ չես, իրար հետ դու-ով խոսենք, մանավանդ, որ լինելու ենք դժվարություններ կիսող ընկերներ: Ուրախ եմ քեզ հետ ծանոթանալու համար, մնացածներն արդեն այստեղ են և քիչ հետո քեզ բոլորին կներկայացնեն: Ըստ ինձ հասած տեղեկություն՝ դու լինելու ես այսպես կոչված պաշտոնական թղթակիցը, այնպես որ լավ կլինի, որ քեզ հետ բարեկամանանք: Քո նավախցիկը քսաներկուերորդն է, իմը՝ քսանչորսերորդը, ու եթե որևէ բանի կարիք ունենաս, ինձ իմաց տուր: Կարծում եմ, որ հենց այս գիշեր ենք ծով դուրս գալու վատ եղանակի պատճառով: Այս ծովայինները կբարձրացնեն ճամպուրակներդ, թեյադրամ չտաս, կապիտանի հաստատած կարգն է: Հետո կխոսենք:

Մինչ բարձրանում էի շարժական կամուրջով, մի պահ շրջվեցի: Հենց այդ պահին հասնում էր մեկ այլ կառք, և ի գարմանս ինձ՝ մի երիտասարդ աղջիկ իջնում էր դրանից: Տեսա նաև, թե ինչպես է Պիեռ Լըկլերկը մտերմաբար համբուրում նրա երկու այտերը: Ինձ ոչ ոք չէր ասել, որ մեկնող անձնակազմում կին կա, և ես ուներս թոթովեցի:

Նավը, թեև շատ հին չէր թվում, արձակում էր մազուլիթի հետ խառն օխրայի, ներկի և քարածխի հոտ՝ համեմված ծովային գոլորչիներով, որ բերում էր քամին: Ես հակվեցի այն մտքին, որ այդ հոտը կպչելու է հագուստիս և ստիպված Կոստանդնուպոլիս հասնելուն պես՝ ողջ ուղեբեռս ուղարկելու եմ քիմմաքրման:

Նավախցիկը նեղ էր, բայց բավարար չափերով, ամբողջապես երեսպատված կառքայով, համենայնդեպս թվում էր հյուրընկալ: Ամեն դեպքում մի քանի օրվա հարց էր, և պետք է վարժվեի, թեկուզև ամեն բան այլ կերպ լիներ: Այդ իսկ պատճառով որոշ չափով համակերպվեցի և կոստյումս կախեցի պատի մեջ փորված պահարանում: Պարզեցի, որ ունեի նաև անհատական փոքրիկ սանհանգույց, որից լավ էլ ի՞նչ կարող էր լինել:

Քանի որ ինձ հազիվ հաջողվելու էր քնել, հանեցի պիջակս և մեկնրվեցի մահճակալին: Պետք է որ երկար ժամանակ մնացած լինեի քնած, քանի որ երբ պառկած տեղում ուղղվեցի, կլոր պատուհանից լույս չէր ընկնում. զգացի, որ նավը առաջ է գնում: Փոքր-ինչ անհանգիստ՝ ոտքերս ու ձեռքերս ձգեցի, պիջակս գցեցի վրաս և դուրս եկա միջանցք: Հենց այդ նույն պահին բացվեց դիմացի նավախցիկի դուռը, և հայտնվեց առեղծվածային տիկինը, որն ինձ ժպտաց ներկայանալով՝ էլեն դը Ֆավր: Նրան պատասխանեցի խոնարհելով գլուխս և շնչացի անունս: Ի գարմանս՝ առանց այլևայլության հարցրեց:

– Այդ դու ես նշանավոր Անրի դը Լատուրը: Ինձ շատ են պատմել քո մասին, որպես մեկի, որ նախընտրում է մեկնել Արևելք, քան լինել իր նշանածի կողքին... Թե կուզես իմանալ, ես Աննա Բալենի ընտանիքի վաղուցվա մտերիմ բարեկամուհիներից եմ և այդ հարցին լավատեղյակ: Ներիք ինձ աննրբանկատ լինելուս համար, սակայն դու դարձել ես ողջ Փարիզի բամբասանքի առարկան: Ինչ արած: Ծանոթ ես Կոստանդնուպոլսին: Քեզ դյուլթելու է: Այնտեղ ապրել եմ երեսու ժամանակ, բայց հետո հորս նշանակեցին Մոսկվա, իսկ հիմա նորից նրա կարիքը զգում եմ Թուրքիայում, այսպիսին է դիվանագետների՝ վտանգներով լի կյանքը... և նրանց ընտանիքների:

– Լավ,– մի քիչ անհամարձակ վրա բերեցի ես,– ճշմարիտն ասած՝ դիվանագիտական անձնագիրն ինձ տվել է մեր ընտանիքի մի բարեկամ, որը բարձր պաշտոն է զբաղեցնում: Իմ կարծիքով այն ապահովությունն երաշխիք է, բայց որոշ ժամանակ անց իմ իսկական կարգավիճակը Կոստանդնուպոլսում լինելու է «ԼՕրոր»-ի թղթակցի իմ պաշտոնը: Անձնագիրն ինձ տվել են ելնելով բարությունից, որպես մորս անհանգստությունների սփոփանք: Նա համոզված է, որ դա այն թախիսմանն է, որ կպահպանի ինձ չարիքներից:

Այդ ընթացքում հասել էինք այն դահլիճին, վեցը տասներկուսի վրա մի սրահի, որը տեղակայված էր կառավարման վահանակից հետո: Մեզ դիմավորեց Պիեռ Լըկլերկը հինգ երիտասարդների ուղեկցությամբ: Նրանցից և ոչ մեկի տարիքը երեսունից չէր անցնում, բա-

ցառութեամբ մի մարդու, մոտավորապես վաթսուներե մոտ, որ խորքում նստած խորասուզված էր ընթերցանութեան մեջ:

«Տեսնում եմ, որ դուք միմյանց ներկայացել եք,— Լըկերկը կատարյալ հյուրընկալ տանտիրոջ կերպար էր: — Ուրեմն պետք է իմանաս, որ էլենի հայրը Ֆրանսիայի նոր դեսպանն է Կոստանդնուպոլսում՝ մայե ժակ դը Ֆավրը, որ մի քանի օր է, ինչ գտնվում է այնտեղ: Ինչ վերաբերում է մնացածներին, ահավասիկ Գլյոմ դը սեն ժերմեն՝ երկրորդ քարտուղար, Անտուան Մոնժ՝ առևտրական հանձնակատար, որ իրոք շատ լավ գիտե այդ երկիրը, Ֆրանսուա Սենտ էտիեն՝ Ֆրանսիայի բանկից, Ժան Կառնո՝ Հատուկ ծառայություններ... Ավելի ուշ ինքը կբացատրի, թե խոսքը ինչ ծառայությունների մասին է: Ժակ դը Շոնի՝ զինվորական խորհրդական և Պետական ծառայության կապիտան... Այնպես որ, նրան երբեք չդրդես մենամարտի, քեզ ոչինչ չի հաջողվի. տասը մետրի վրա ընդունակ է ծակել մետաղադամը համարյա առանց նշան բռնելու, և քեզ հավատացնում եմ առանց չափազանցությունների: Ահա և Լուի դը Ֆլյորին՝ դեսպանի անձնական խորհրդատու: Երբեք ճանաչե՞լ ես մի մարդու, որը կատարելապես խոսի տասներկու տարբեր լեզուներով:

— Հիմա, երբ բոլորս միմյանց ծանոթացանք,— շարունակեց նա,— մայե դը Ֆլյորին մեզ համար մի արագընթաց դասընթաց կվարի այնտեղ մեր ունենալիք դիրքորոշման վերաբերյալ: Այնպես որ, եթե դեմ չեք, նստեք և քանի դեռ ծովը թույլ է տալիս և մոտենում է ընթրիքի ժամը, մեզ կպատմի Թուրքիայում տիրող իրադրությունների մասին: Երբ ցանկանաս, Լուի, ուշադրությամբ քեզ ենք լսում:

Դը Ֆլյորին սլացիկ մարդ էր ձյունաճերմակ մազերով և մորուքով: Կրում էր թանկարժեք զգեստներ, թեև իր ընդհանուր տեսքը մի քիչ անփուլթ էր, ասես նրան էլ ոչինչ չէր մնացել ցուցադրելու: Ժպտաց և կանգնեց խմբի դիմաց:

— Լավ, շատ ուրախ եմ ձեզ ուղեկցելու համարյա բոլորիդ համար առաջին ուղևորությունում դեպի Կոստանդնուպոլիս, բացի էլենից, որի հետ ինձ թույլ եմ տալիս խոսել դու-ով, քանի որ նրան ճանաչում եմ շատ վաղուց: Դուք գնում եք դեպի մի անհավատալի վայր, բայց ամենից առաջ պետք է խոսենք պատմությունից,— Լուի դը Ֆլյորին ձեռքով հարդարեց կարճ կտրած մորուքը դասախոսին հատուկ մի ժեստով, ով պատրաստվում է տալ մի արտասովոր դաս:

— Անկասկած, ամենակարևոր առարկան, որ մեզ թույլ է տալիս հասկանալ մեզ շրջապատող աշխարհը: Ձեզ դո՞ւր գալիս է պատմությունը: Ուրեմն պատրաստվեք, քանի որ շուտով ընկղմվելու եք

նրանում, վերջին հաշվով երկիրը, որ մեզ սպասում է՝ արտասովոր է: Ասացի երկիր՝ ոչ: Խոսքը մի վիթխարի կայսրություն մասին է՝ դեռևս այսօր: Մի կայսրություն, որն այնքան ազդեցություն է ունեցել, որ վերջին դարերի ընթացքում հիմնովին փոխել է միլիոնավոր մարդկանց կյանքը: Գիտեք, որ Մուհամմեդ II-ը արյամբ և կրակով է նվաճել Կոստանդնուպոլիսը 1453 թվականին: Դա եղավ Բյուզանդական կայսրության անկումը: Ավելի ուշ, տարիների ընթացքում թուրքերը տիրացան Հունաստանին, Բուլղարիային, Ալբանիային, Բոսնիային, Հերցեգովինային, Հունգարիային, Վալախիային և Ղրիմին: Արդեն իսկ տասնվեցերորդ դարի սկզբներին տարածվեցին դեպի Սիրիա, Պաղեստին, Եգիպտոս, Տրիպոլի, Թունիս և մինչ ամրապնդում էին իրենց դիրքերը Անատոլիայում, Կովկասում, Ասորպատականում, Արևելյան Հայաստանում, Միջագետքում ու Արաբիայի մեծ մասում, բնականաբար դարձան Միջերկրականի տիրակալները: Կա՞ մեկը, որ լսած չլինի Կարմրամորուքի և ծովահենների մասին: Բայց հանգիստ եղեք, Միջերկրականում հազիվ թե մնացած լինի որևէ ծովահեն: — Դը Ֆլյորին ժպտաց կիսելով մեզ հետ իր հեզնանքը: — Ինչ խոսք, ոչ մուսուլման փոքրամասնություններին վերահսկելու և կառավարելու նպատակով սահմանեցին այսպես կոչված ջիմիդ-ի կարգավիճակներ կամ Պայմանագրի ժողովուրդներ, որոնք երաշխավորում էին, անուշտ, պաշտամունքի ազատություն, յուրաքանչյուր մարդու անհատական կարգավիճակ, համապատասխան դատական ատյաններ այդ փոքրամասնությունների համար, ունեցվածքին տեղ կանգնելը և սուլթանի հովանավորությունը, այսինքն՝ ապրելու իրավունքը: Այս կարգավիճակները պարունակում էին այնպիսի յուրահատուկ պայմաններ, որոնց հանրագումարը նշանակում էր Հնազանդություն օսմանյան իշխանությունը և հարգանք մուսուլմանական կրոնին ու օրենքին. սրա մեջ նաև մտնում էր հարկերի պարտադիր վճարումը, իսկապես շատ պատկառելի, եթե չասենք շատ դեպքերում չափից ավելի մեծ հարկերի:

— Ուզում եմ պարզաբանել,— շարունակեց,— որ Օսմանյան կայսրությունը եղել և մինչև օրս շարունակում է մնալ որպես նվաճված ժողովուրդների մի վիթխարի գլուխկոտրուկ, նրանցից մի քանիսը մուսուլման, բայց շատերն էլ քրիստոնյա են, ինչպես ուղղափառ հույները, բուլղարները, ասորիները և նրանցից բացի՝ մանավանդ իրենց թվով և պատմականորեն ապրած լինելով մասամբ Անատոլիայում և Կիլիկիայում, հայերը: Չպետք է մոռանանք հրեաներին, որոնց ազդեցությունը կայսրության վրա վիթխարի է: Այսպես ու-

րեմն, այս փոքրամասնությունները կազմում են համայնքներ կամ «միլյեթներ» և հայկական միլյեթի դեպքում կրոնական առաջնորդը Կոստանդնուպոլսի պատրիարքն է, որին անձամբ ծանոթ եմ և ասեմ ձեզ, որ այդ առումով նա իր ժողովրդի համար իսկական առաջնորդ է: Թուրքերը ոչ մուսուլմաններին անվանում են գյավուրներ, այսինքն՝ անհավատներ: Այս անվանումը կարևոր իմաստ ունի, քանի որ «գյավուրը» մուսուլմանի համեմատ ըստ օրենքի ստորին շարքում է և Կոստանդնուպոլսում... շոգենավից իջնելու պահից սկսած՝ ինքներդ կզգաք այդ իրավիճակը, անշուշտ ոչ մեր՝ ֆրանսիացիների դեպքում, քանզի թեև անհավատներ՝ ունենք մի մեծ իշխանություն՝ այնպիսի ուժեղ ազգ, որ ամեն կերպ մեզ սատարում է: Տարբերությունն այդ է, քանի որ եթե կա մի բան, որ թուրքերն հարգում են, ուժն է: Հիմա, եթե ինձ թույլ տաք, ձեզ կպատմեմ ներկա դրություն մասին, սակայն դրա համար հարկավոր է մի փոքր անդրադառնալ նորագույն պատմությանը:

Դը Ֆլյորին ասես վերապրում էր իր պատմածը, մինչ մենք մնացել էինք ապշահար, չնայած նրան, որ նավը վատ եղանակի պատճառով սկսել էր տարուբերվել:

– Քսան տարի առաջ էր: Աստված իմ, ինչպես է անցնում ժամանակը: 1865 թվականին գտնվում էի Փարիզում, երբ մի գրություն ստացա ճանաչված թուրք լրագրող Նամիկ Քեմալից՝ մի հետաքրքիր անձնավորություն, որն ամենուրեք թողնում էր իր հետքը: Ինձ բացատրեց, որ վերջերս հիմնել են մի ռեֆորմիստական շարժում, քանի որ սուլթանները ոչինչ չեն անում հանուն Թուրքիայի առաջադիմություն: «Մայն Ֆլյորի, – ասաց, – Սուլթանները միշտ էլ ինչ որ ասել են, հակառակն են արել: Կուշտ ենք Թուրքիան կառավարելու նրան ձեռք և հիմա գիտենք, որ եթե միանանք, կարող ենք շատ բաներ փոխել: Ուզում ենք լինել եվրոպացիներ»:

Շարժումը նրանք կնքել էին «Նոր օսմաններ» անվամբ: Մեկ ամիս անց մասնակցեցի այդ կուսակցության «պաշտոնական» հիմնադրմանը Փարիզում՝ որպես հրավիրված անձ: Ինձ հրավիրել էր ինքը՝ Նամիկը, որն իմ ազդեցիկ հեղինակության մասին սխալ կարծիք ուներ: Այնտեղ ծանոթացա Մուրադ և Աբդուլ Համիդ արքայորդիների հետ, որոնք ավելի ուշ դառնալու էին սուլթաններ: Թանգիմաթի բարեփոխումները նրանց բավարար չէին թվում և անհամբերությամբ սպասում էին, թե երբ էին երկիրը իսկապես փոխելու: Առիթ ունեցա զրուցել, այդ առթիվ մտքեր կիսել այն ժամանակ արքայորդի Աբդուլ Համիդի հետ..., և թույլ տվեք կարծիք չհայտնել: Մենք ներկայացնում

ենք Ֆրանսիայի արտաքին հարաբերությունների նախարարության դիվանագիտական մարմինը և որևէ դիվանագետ, ի տարբերություն սուլթանի, չպետք է ասի այն, ինչ մտածում է, այլ պետք է մտածի, թե ինչ է ասում: Ինձ հասկանում եք: Այդ ժողովին ներկա մարդիկ ազահորեն կարդացել էին Վոլտերին, Ռուսսոյին, լուսավորության ժամանակաշրջանի գրողներին, մի բան, որ դուք լավ գիտեք, չի արվում հենց այնպես, առանց հետք թողնելու, քանզի այդ ժամանակ է, որ ներթափանցում են իսկական ազատության սերմերը, կամ գուցե իրենց էր այդպես թվացել երիտասարդական երևակայության պոթկումի պահին: Իրականում դա մի շարժում էր սուլթան Աբդուլ Ազիզի դեմ, որին մեղադրում էին համարելով վատ, անկարող, արտաոռոց և պետության գանձարանը մսխող կառավարիչ: Արքայորդիներ Մուրադը և Աբդուլ Համիդը ամբողջ ուժով սատարում էին այդ շարժումը, որովհետև Օսմանյան կայսրությունում կա մի ավանդույթ՝ վերացնել դեպի իշխանություն տանող ճանապարհի խոչընդոտները:

Մեղադրանքները տեղին էին: Ինչ տեսակ կառավարիչ է նա, ով միայն մտածում է, թե որին է տանելու անկողին հաջորդ գիշեր իր սիրուհիներից... (էլեն, խնդրում եմ, ներիք ինձ անկեղծ լինելու համար) կամ իր սիրած տղամարդկանցից, քանի որ Դոլմաբաղչեն չնայած իր կարճ պատմությունը, շատ գաղտնիքներ է թաքցնում: Ամեն դեպքում մի մարդ է, որ հանուն իր քմահաճույքների չէր թողել աշխատել իր նախարարներին սնանկացման մեջ գտնվող մի երկրում, որն իր հետ քարչ էր տալիս հսկայական մի պարտք՝ կուտակված դեռևս 1854 թվականի Ղրիմի պատերազմից սկսած: Ուզում եմ այստեղ հատուկ նշել, որ վարկատուները Ֆրանսիայի և Անգլիայի հասարակ քաղաքացիներ էին: Երկու երկրների համար էլ Թուրքիայի ֆինանսական ճեղքվածքը կնշանակեր իսկական աղետ, իսկ սուլթան Աբդուլ Ազիզի կառավարումը լցրել էր համբերության բաժակը թե՛ Կայսրության ներսում և թե՛ դրանից դուրս: Ինչ վերաբերում է մեզ՝ ֆրանսիացիներին, իսկապես հավակնում էինք Թուրքիա արտահանել հեղափոխության մի յուրօրինակ ձև: Ցանկանում էինք, որ այնտեղ ստեղծվեր կենտրոնացված և կիրթ պետություն՝ ունակ ընձեռելու հավասարություն, եղբայրություն և ազատություն, որ կարողանար Անատոլիայի աղքատ գյուղացիներին դարձնել սանկլիոտներ՝ լինելի մուսուլմաններ թե քրիստոնյաներ: Այսինքն՝ ուստպիա առանց որևէ իրական հիմքի, այնպիսի քաղաքականություն, որ նպաստելու էր նրան, ինչը ի վերջո տեղի ունեցավ:

Ձեզ ասեմ, որ Կոստանդնուպոլսում Ռուսաստանի և Անգլիայի դեսպանատներում մշակվեց սուլթան Աբդուլ Ազիզին և նրա մեծ վեզիր Մահմուդ Նեզհիմին տապալելու դավադրությունը: Ռազմական դպրոցի սաները, որոնց դասախոսները «Նոր օսմաններ» միությունն անդամներ էին, դիմեցին կրոնական առաջնորդ շեյխ ուլ-խալամին, որը հեղինակություն էր սուլթանի, նույն իր՝ խալիֆի համար, նրան ուղղելով հետևյալ հարցը. «Եթե խալիֆը զրսևորում է անհարիր վարքագիծ, զուրկ է քաղաքական բավարար պատրաստվածությունից և բացի այդ մտնում է Կայսրության ունեցվածքը, կարո՞ղ է գահից զրկվել»: Նկարագրությունը հավաստի դիմանկարն էր այդ այլասերված իշխանի: Ամեն ինչ գաղտնի համաձայնեցված էր, և պատասխանը եղավ դրական. սուլթանն անմիջապես հանվեց և իր շքախմբով ուղարկվեց Թոփ Գափուփ պալատ իր մոր, իր կանանց և իր սիրուհիների հետ: Երկու ամիս անց նրան գտան հարեմում մեռած, սպանված պալատի իր իսկ բժշկի կողմից, ում այդ քայլին հարկադրել էին դավադրության հեղինակները՝ չցանկանալով ունենալ նման թշնամի իրենց թիկունքում:

Ինչ վերաբերում է նոր սուլթանին՝ Մուրադ V-ին, - ճնշող, հարբեցող և էությունը անկայուն, - նախքան պաշտոնանկ լինելը հազիվ երկու ամիս դիմացավ, իսկ այդ ժամանակ Բարձր Դռնից գահին բարձրացավ ներկայիս սուլթան Աբդուլ Համիդ II-ը՝ առաջ մղված «Նոր օսմանների» առաջնորդ Միդհատ փաշայի կողմից, ում մասին ավելի ուշ կխոսենք: Հիմա այստեղ ես չեմ մեղադրելու ներկայիս սուլթանին: Միայն պետք է զգուշացնեմ, որ դժվարին մարդ է, ... շատ դժվարին: Հասկանում եք, որ չեմ ցանկանա ծավալվել: Պետք է պահպանեմ այն կանոնները, որ թելադրում է պաշտոնս, և բացի այդ, ձեզ մի բան զգուշացնեմ, որ չպետք է մոռանաք: Թուրքիայում պատերը լսում են: Ողջախոհ եղեք, երբեմն պետք է լեզուն կծեք և ոչ ոքի չվստահեք: Բարի, շարունակենք, եթե դեռ չեք հոգնել այս ծեր դասախոսից: Իր պաշտոնը ստանձնելուց մի քանի ամիս անց Անատոլիայի կենտրոնական և եռուն քաղաքներից մեկի՝ Վանի քրիստոնյա հայերը իմացան, թե ո՞վ է նոր սուլթանը, երբ տեսան իրենց տները և խանութները այրվելիս: Մի քանիսը մահացան, շատերն էլ փախան ինչ որ հագնե-րին ունեին: Այդ ժամանակ էլ հայերը դիմեցին Ռուսաստանի ցարի հովանավորությունը, մինչ անգլիացիները ուրիշ կողմ էին նայում: Բոլոր դեպքերում գուցե հիշեք, որ եվրոպական հասարակական կարծիքը ճնշում գործադրեց սուլթանի վրա և վերջապես Կոստանդնուպոլսում գումարվեց մի միջազգային խորհրդակցություն. հավակնում

էին ձեռք բերել ինքնավարություն Թուրքիայի հպատակ ժողովուրդների համար, քանզի ակնհայտ էր՝ եթե շարունակեին ապրել այդ ուժի ներքո, ցանկացած բան կարող էր պատահել:

Եվ նորից Միդհատ փաշան հայտնվեց որպես աճապարար՝ հանելով գլխարկի միջից մի սահմանադրություն, որում բոլոր հպատակները համարվելու էին օսմանցիներ, ինչ կրոնի որ պատկանելիս լինեին և բոլորն էլ ունենալու էին հավասար իրավունքներ: Որքանով ինձ է հայտնի այդ սահմանադրությունը ընդամենը մի ալիբի է եղել և հասցրել անշրջելի մի իրադրության, որում քրիստոնյա փոքրամասնությունները մեղադրվել են երկիրը մասնատել ցանկանալու մեջ, բայց այդ մասին դեռ կխոսենք երկար և հանգամանալից:

1877 թ. սուլթանը, տեսնելով իրեն նեղն ընկած, բանտարկել տվեց իր հավատարիմ ծառային՝ Միդհատ փաշային, քանի որ չէր վստահում նրան: Մի քանի շաբաթ անց ցրեց Ասամբլեան, որը հենց ինքն էր մեծ շուքով և ազատության խոստումներով հանդիսավորությունը բացել, պատճառաբանելով, որ դա ոչ մի բանի չէր ծառայել բացի դավաճաններ ծնելուց:

Ասեմ ձեզ, որ պատմության ողջ ընթացքում նրանք, ովքեր շատ են խոսում դավաճանությունից, իրենք են՝ հենց բռնակալները: Այս պահին Աբդուլ Համիդի իշխանությունը բացարձակ է: Գերմանիայի հետ նրա հարաբերությունները հրաշալի են, կարծես թե այդ երկու երկրները հասկացել են, որ ունեն պատմական միահամուռ մի նպատակ, որին պետք է միասին հասնեն... Շատ տարօրինակ մի բան, - ես կասեի հակաբնական, - քանզի ես լավ եմ ճանաչում թե՛ սրանց և թե՛ նրանց: Մի դաշնություն, որի հիմքում ընկած է գերմանական փառասիրությունը՝ կայսրությանը տեր կանգնել, ձեռք բերել նոր տարածքներ և զրանցում ընդլայնվել, իսկ մյուս կողմից՝ Թուրքերի նպատակն է՝ դուրս պրծնել այն վտանգավոր հորձանուտից, որում մեր երկիրը (Ֆրանսիան), Անգլիան և Ռուսաստանը վաղուց ի վեր սուզել են նրան: Գերմանական այդ ազդեցությունը, - մյուս կողմից՝ այդքան թարմ, - դրսևորվում է շատ և ամենատարբեր կողմերով, ինչպես որ կհամոզվեք դուք գալիք ամիսներին: Ահավասիկ մի օրինակ. պրուսացի գեներալները Թուրքական բանակը կազմակերպում են իրենց սկզբունքներով:

Մեր երկրի հետ նրանց հարաբերությունները, ընդհակառակը, հիմա ավելի սառն են: Մեզ չեն վստահում, թերևս այդ անվստահությունը, գերմանացիների ձեռքի գործն է, որոնք հավակնում են Թուրքիան դարձնել իրենց զավթողական ուղղամտ քաղաքականու-

Թյան հարավային թևը: Հավաստի իրազեկիչներից գիտենք, որ հայերի հանդեպ այս սուլթանը համակված է ատելություն մոլուցքով: Վերջին տարիներին կանոնավոր զորքերի կողմից արևելյան գավառներում թույլ են տրվել չարաչահման բազմաթիվ դեպքեր, որն անկասկած տեղիք է տալիս ասելու, որ դրա հետևում կանգնած է սուլթան Արզուլ Համիդը:

Այս ամենը, ինչպես հասկանում եք, անհանգստացնում է մեր երկրին: Ֆրանսիան պատմականորեն վարում է իրավունքների և ազատությունների միջազգային քաղաքականություն և չի կարող հանդուրժել, որ կոտորվեն փոքրամասնությունները՝ լինեն քրիստոնյա թե ոչ: Այդ իսկ պատճառով ցանկացա, որ իմանայիք իրավիճակն առանց այլևայլությունների: Կրկնում եմ, մեր վիճակը հեշտ չի լինելու, բայց ոչ էլ ուզում եմ իրադարձություններից առաջ ընկնել: Մի տրվեք արտաքին տպավորությունը: Զեղ արդեն ասել եմ, որ թուրքերը մի բան արտահայտելու և ճիշտ դրա հակառակը անելու արվեստի մեծ վարպետներ են, նաև համոզելու, սակարկելու և իրենց նպատակներում ոչ մի բանի առաջ չկանգնելու: Երբ որևէ բան են ուզում, դրան հասնելու համար ամեն ինչ անում են, ես ձեզ այդ մասին նախազգուշացրի: Իսկ հիմա, կարծում եմ, ժամն է, որ գնանք ճաշարան: Ծնորհակալություն ձեր ուշադրության համար:

Այդ պահին էլեն դը Ֆավրը ինձ նշան արեց, որ նստեմ իր կողքին: Տպավորությունս այն էր, որ մնացած բոլորը ղեսպանի աղվա հետ ունեին վաղեմի վստահելի հարաբերություն և, իսկապես, հետաքրքրությունս որոշ չափով շարժվեց:

– Քեզ դուր եկա՞վ, – գզացի, որ էլենն այնպես էր հետս վարվում, ասես ողջ կյանքում իրար ճանաչում էինք:

– Պատմությունն ինձ իրոք հրապուրում է... և մանավանդ, երբ մոտիկից է մեզ առնչվում:

– Ծնվել եմ Փարիզում, բայց ընդամենը վեց տարեկան էի, ինձ տարան Կոստանդնուպոլիս, այնպես որ քաջ ծանոթ եմ այդ քաղաքին և նրա բնակիչների խառնվածքին: Այն, ինչ պատմեց հայերի մասին, չափազանցություններ չեն:

Ես չատ հայ ընկերուհիներ ունեմ, ինչպես Ռիտա Ջամբազյանը կամ Ազատուհի Ժամհարյանը հրաշալի ընտանիքներից և, անշուշտ, ոչ մի կապ չունեն թուրքերի հետ: Մինչդեռ՝ համարյա անհնարին է ունենալ որևէ թուրք ընկերուհի: Նրանց թույլ չեն տալիս չփվել արտասահմանյանների հետ և մանավանդ, եթե քրիստոնյաներ են: Կարծում եմ, թե աղտոտում ենք իրենց աշխարհը և հոգու խորքում մեզ

չեն ընդունում: Թեև դիվանագիտական մակարդակի վրա ամենը հավերժ բարեկամություն գեղեցիկ բառեր են և խոստումներ... Իրականում մենք էլ ենք «գլավուրներ», անհավատներ, որոնց չի կարելի վստահել, որքան էլ որ մեզ ժպիտներ նվիրեն: Հենց որ հասնենք, ուզում եմ, որ անցնես ղեսպանատուն... Լավ, կարծում եմ, որ դու ամեն ղեպքում էլ պետք է երևաս այնտեղ: Բացի այդ, հայրս հաստատ կուզենա քեզ հետ ծանոթանալ: Հրաշալի մարդ է, որը քաջատեղյակ է այն ամենին, ինչ կատարվում է այնտեղ և քեզ անչափ դուր կգա նրա հետ կարծիքներ փոխանակել:

Այդ գիշեր նավի օրորվելը խանգարեց ինձ քուն մտնել: Մտածում էի լոկ այն մասին, թե ինչ է ինձ սպասում Կոստանդնուպոլսում: Նախկինում երբեք չէի ուղևորվել որևէ մուսուլմանական երկիր և նրանց մասին ոչինչ չգիտեի, այդ պատճառով էլ որոշ պահեր օգտագործում էի կարդալու այն, ինչ ինձ տվել էր դը Ֆլյորին, որը դարձել էր մեր խնամակալն ու ղեկավարը:

Ամեն երեկո, ընթրելուց առաջ մեզ հետ անցկացնում էր որևէ գրույց և անգամ չզլացավ պատմել մեզ իր արկածները. այդ մարդն ունեցել էր բուռն և շատ հետաքրքիր կյանք: Մյուս կողմից՝ ամբողջ խումբը անմիջապես հաստատեց բարեկամական կապեր: Ի վերջո, բացի էլենից ոչ ոք նախկինում թուրքիայում չէր եղել, իսկ դա ծնում էր մտերմիկ, խոր և եղբայրական հարաբերություն, մանավանդ որ անտեղյակ էինք, թե ինչ էր մեզ սպասում այդ անծանոթ և տարաշխարհիկ վայրում:

Նավարկության օրերն անցնում էին արագ, հետո Պիրեայում՝ Աթենքի նավահանգստում, նավ բարձրացավ հուլյների մի խումբ, թվով յոթը, որոնք ուղևորության վերջին հատվածում իրենց պահում էին բոլորից հեռու: Էլենն ինձ բացատրեց, որ դրանք քաղաքական գործիչներ են, որոնք փորձում են հարաբերություններ հաստատել թուրքական կառավարության հետ, քանի որ Փոքր Ասիայում դեռևս գոյություն ունեն հուլյների մի մեծ համայնք, որը մշտական ընդհանրումների պատճառ էր հանդիսանում:

Ըստ նրա պատմածի՝ Օսմանյան կայսրության ներքո նրանք ենթարկվում էին նույն չարաչահումներին և ունեցվածքի կողոպուտներին, ինչ քրիստոնյա հայերը, թեև ի տարբերություն նրանց՝ հուլյներն, այո՛, ունեին կառավարություն և մի ժողովուրդ, որոնք մտահոգվում էին իրենց վիճակով՝ անկախ ամեն ինչից:

Ութերորդ օրը հասանք Կոստանդնուպոլիս: Լուսաբացին մշուշը ցրվեց Իշխանաց կղզիներից դեպի վեր, և հանկարծ աչքերիս առջև

Հայտնվեց քաղաքի յուրատեսակ ուրվագիծը, որն ինձ ծանոթ էր մանավանդ իմ գրադարանի Հանրագիտարաններում գրչածայրով արված նկարներից: Ափից երկու Հարյուր մետրի վրա խարխալ գցեցինք ուղիղ մինարեթների առջև: Փչում էր արևելյան ուժգին քամի՝ իր Հետ բերելով ալեկոծություն փրփրալի ցայտեր: Կապիտանը մեզ զգուշացրեց, որ դեռ չի պատրաստվում նավը մոտեցնել ափին և եթե ուզում ենք դուրս գալ ափ, պետք է նստենք մեկն այն մակույկներից, որոնք մոտենում էին շոգենավին: Էլենը, որ ասես շտապում էր, ինձ հրաժեշտ տվեց և կրկնեց, որ անցնեմ դեսպանատուն իրեն տեսնելու: Հերթի կանգնեցի, և այդ կարճ ճանապարհը համընկավ Լուի դը Ֆլյորիի Հետ: Մինչ մոտենում էինք նավամատուցին, ինձ առաջարկեց մի քանի օր ապրել Մարմարա ծովի դիմաց՝ իր բնակարանում, ծովեզրին, Կապույտ մզկիթից հարավ: Ինձ համոզեց, որ ես նրան ոչ մի ներդրում չեմ պատճառի և որ այդ կերպ քաղաքի մասին կարծիք կկազմեմ նախքան որոշելը, թե որտեղ վերջնականապես կուղենայի բնակվել: Հաճույքով ընդունեցի: Լուի դը Ֆլյորին ինձ մեծ հարգանք էր ներշնչում ոչ միայն իմ կրկնակի տարիքի կամ էլ թուրքերի պատմության և սովորությունների իր խոր գիտելիքների առումով: Նա յուրատեսակ մարդ էր, որն իրեն սիրել էր տալիս իր բարեսրտությունը և իրենից ճառագող մեծ վստահություններ:

Նավամատուցին, որը տեղավորված էր Ոսկեղջյուրի ծոցաբերանին, մեզ մի կառք էր սպասում, որն անցնելով քաղաքի մեծ մասով՝ մեզ տարավ մինչև այն տունը, որտեղ ապրում էր նա: Այդ ետուն և զարմանալի միջավայրում ինձ ամեն ինչ նոր էր թվում:

Բազմաթիվ մզկիթներում մոլլաները կանչում էին աղոթքի, բայց նրանց չէր հաջողվում լռեցնել ո՛չ շրջիկ վաճառողներին, ո՛չ նրանց, ովքեր գովերգում էին իրենց ապրանքների գերազանց հատկությունները՝ դրդելով անցորդներին մտնել նայելու, ո՛չ էլ նրանց, ովքեր առաջարկում էին հագեցնել ծարավը, և մանավանդ ո՛չ էլ աներևակայելի խայտաբղետ բազմությունը, որ վերև ներքև էր անում՝ առանց որոշակի նպատակի: Սկզբից ևեթ նկատեցի, որ այդ մարդկանց մեջ կային այնպիսիք, որ հագնված էին հատուկ ձևով:

– Հայեր են, – հակիրճ ներկայացրեց դը Ֆլյորին: – Այն մյուսներն էլ քրդեր են, թեև նախկինում նրանց երբեք չեմ տեսել այս թաղամասում: Կոստանդնուպոլսում նրանք սովոր չեն մարդամեջ դուրս գալ: Այս քաղաքը գոյություն ունեցող ամենականոնակարգված խառնաչփոթությունն է, սկզբում թվում է մի քառս, բայց հետո գլխի ես ընկնում, որ գոյություն ունի մի տարօրինակ կարգ և յուրաքանչյուրը

գրավում է ճիշտ և ճիշտ իր համապատասխան տեղը: Տե՛ս, թուրքերն այն են, ինչ որ կան, ինքդ կիմանաս դա, սակայն շուտով կհասկանաս, որ աշխարհի ուրիշ ոչ մի տեղ նման հիերարխիա գոյություն չունի, ոչ էլ այսքան խիստ բարքերով և կարգ ու կանոնով մեկ այլ հասարակություն... Թեկուզ բարձր դասակարգի շերտերում. պաշտոնյաները, որոնք չըջապատում են սուլթանին կամ ծառայում Բարձր Դռանը, գինվորականները, ինչպես որ ինքդ կհամոզվես, մեծ կշիռ ունեն այս հասարակության մեջ, կամ էլ ուլեմները՝ իսլամական աստվածաբանության այդ դոկտորները, որոնք իրենց համարում են Ղուրանի պահպաններ: Բոլորը և նրանցից յուրաքանչյուրը գտնվում են այս վիթխարի գլուխկոտրուկի ճշգրիտ ու կոնկրետ տեղում և չեն կարող ոչ մի կերպ շարժվել, եթե մնացած մասերը տեղի չտան: Այստեղ ամեն մեկն ունի մի հատուկ առաքելություն, երբեմն չնչին, մեկ այլ դեպքում բացարձակ՝ ինչպես սուլթանի դեպքում և պետք է պահպանի իր տիրույթը՝ խույս տալով, որ այլը դրան չտիրանան: Նաև կհամոզվես այն բանում, որ քրիստոնյա փոքրամասնությունները նրանց համար ընդամենը անհավատներ են, որոնց հարկավոր է չահագործել: Անշուշտ այդ փոքրամասնություններում գոյություն ունեն տարբերակված դասեր: Այստեղ՝ Կոստանդնուպոլսում և երկրի այլ մեծ քաղաքներում կա մի յուրատեսակ հայ արիստոկրատիա՝ ամիրանների դասը, որոնք բավականին զորեղ են: Սակայն այս ամենի շուրջ ավելի ուշ կխոսենք, հիմա հիացիր այս տեսարանով, որ անկասկած մի բան արժե:

Շուտով հասանք այն շենքին, որում գտնվում էր Լուի դը Ֆլյորիի առանձնահարկը՝ արտաքուստ նեոկլասիկ մի կառույց, փոքր-ինչ ծանրանիստ, սակայն լավ կերտվածքով: Կարող էր համեմատվել Փարիզի շենքերից որևէ մեկի հետ, բայց նրանում մի հակասող բան կար: Գուցե քիվերի և վերջնամասերի ավելորդ ճոխությունը, փականների ճարտարապետական լուծումը, դռների զարդանախշերի քանդակը:

Ինչ-որ առումով այդ ամենը ծնում էր բյուզանդականի և արևելյանի մի միջնորդ, որն ինձ անսովոր էր:

Դը Ֆլյորին ապրում էր չքեղ կահավորված և մեծ գրադարանով մի վիթխարի հարկաբաժնում: Մի սպասավոր վեր բարձրացրեց ճամպրուկները, և Ֆլյորին ինձ առաջնորդեց: Ինձ հատկացրած սենյակը, որն իրականում մի յուրատեսակ բնակարան էր իր լոգարանով և Մարմարայի վրա բացվող անկրկնելի տեսարանով, որտեղ առագաստանավերի, շոգենավերի մի բազմություն, – «Բրետանիան» նրանց

Թվում,- սպասում էին նավամատուցին մոտենալու իրենց հերթին, մինչ մակույկները և նավակները գնում գալիս էին, ինչպես մեղուներն իրենց պարսում: Ինձանից ձախ մի քանի մեծ այգիներ իրենց մեջ թաքցնում էին կատույցների մի համալիր: Ավելի ուշ իմացա, որ դա Թոփ Գափուի պալատն էր:

Դը Ֆլյորին ինձ ակնարկեց, որ մի հանդիպում ունի, որից անհնարին է խույս տալ, քանի որ պետք է գնար Դոլմաբաղչեի պալատ, մինչև ուշ գիշեր չէր վերադառնա: Ինձ խորհուրդ տվեց, որ ուսումնասիրեմ շրջակայքը, որտեղ անկասկած կգտնեմ ճաշելու համապատասխան մի տեղ, եթե չեմ ցանկանում իր տանը ճաշել:

- Միշտ մոտդ ունեցիր դիվանագիտական անձնագիրդ,- զգուշացրեց ինձ: - Ոչ մի խնդիր չես ունենա, բայց եթե հարկ լինի ապացուցել քո ինքնությունը, այդ փաստաթուղթն անմիջապես քո առջև կբացի ցանկացած դուռ:

Ճամպուրուկս բացելուց հետո անհամբեր դուրս եկա փողոց: Սկսեցի աննպատակ քայլել, բայց քիչ անց զգացի, որ քաղցած եմ և փնտրեցի մի ռեստորան: Մտա մեկը, որ արտաքուստ եվրոպական էր և ազդարարում էր ֆրանսիական ճաշատեսակներ:

Ինձ սպասարկեց մի մատուցող, որը կատարելապես խոսում էր իմ լեզվով: Նրան հարցրի, թե որտե՞ղ էր այդքան լավ սովորել: Առանց կարևորելու, ասաց, որ Փարիզում: Հայ էր՝ առաջինը, ում հետ իմ ողջ կյանքում պետք է չփվեի: Ներկայացավ որպես Ժորժ Ղազարյան և վստահության մթնոլորտում, որ արդեն ստեղծվել էր, բացատրեցի նրան, որ նոր եմ եկել, որ մի քանի օր բնակվելու եմ այդտեղ՝ մոտերքում, բայց փնտրում եմ ինձ համար մի բնակարան: Հավանության նշան արեց և պատասխանեց, որ կկարողանա ինձ օգնել: Հետո մատուցեց ճաշը, որն ինձ հրաշալի թվաց, թեև շատ ավելի համեմված, քան Ֆրանսիայում, ավելի բազմազան և հագեցած բուրմունքներով, որոնք ինձ ամենևին անախորժ չթվացին: Հրաժեշտ տալիս չընդունեց ընծայավճարը, և երբ ձեռքս մեկնեցի՝ ամուր սեղմեց ժպտալով: Հասկացա, որ Թուրքիայում գտել եմ իմ առաջին բարեկամին:

ՄԱՅԻՍ – ՆՈՅԵՄԲԵՐ 1885

2. ԿՈՍՏԱՆԴՆՈՒՊՈԼԻՍ

Կոստանդնուպոլսում առաջին ամիսները ինձ համար նշանավորվեցին նոր փորձի կուտակմամբ, քանի որ սովորույթները, միջավայրը, կյանքն ընկալելու ձևերը ինձ համար նորություն էին: Այդ քաղաքը ոչ մի կապ չուներ Փարիզի, Լոնդոնի կամ Բեռլինի հետ, վայրեր, որոնք ինձ քաջ հայտնի էին: Աստիճանաբար սկսեցի ծայրեծայր չըջել այն՝ այցելելով ամենահետաքրքրական և գեղատեսիլ վայրերը՝ մեծ բազարը կամ էլ մեծ մզկիթների շրջակայքը և հասկացա, որ քաղաքում իշխում է հին Կոստանդնուպոլսի շունչը:

Լեոնագոտու շնորհիվ քաղաքն արդեն իսկ դարձել էր ապշեցուցիչ մի վայր, անկասկած դրա այդպիսին դառնալուն նպաստել էին այնտեղ ապրող մարդկային տարբեր տիպեր. թուրքերն իրենց տարաշխարհիկ զգեստներով և Ֆեսը գլխներից անպակաս, արաբներ, քրդեր, հայեր, հույներ և տարբեր ազգությունների՝ ուլեմների, իմամների, կաթոլիկ, ուղղափառ կամ հայ քահանաների, պճնազարդ համազգեստներով զինվորականների, ջորիներով լծված սայլերի, ձիասայլերի, կառքերի, ձի նստած հեծյալների և փոշու մեջ կորած ուղտերի հետ խառնված, որոնք գալիս էին Միջագետքից կամ Սիրիայից:

Այդ վայրը մշակույթների և քաղաքակրթությունների մի քառուղի էր, որտեղ ծովն իշխում էր այդ ամենի վրա, լինել կամըջից սկսած, որ կտրում անցնում էր Ոսկեղջյուրը, էմինյոնյուի նավամատուցները, Մարմարա ծովը, կամ նոր պալատները, ինչպես Դոլմաբաղչեն նոր քաղաքում, կազմում էին Բոսֆորին նայող քաղաքի ցնցող ճակատը:

Այցելելու և տեսնելու այնքան հրաշալի վայրեր կային, որ ինձ անհնարին թվաց դրանք խորապես ուսումնասիրելը, որքան երկար ժամանակ էլ որ ապրեի այնտեղ, երբեք չէի կարողանա խորապես յուրացնել դրանք, իսկապես ես ապշել էի այն ամենով, ինչ ինձ չըջապատում էր և որոշեցի դրան արձագանքել հանգիստ:

Եվրոպայի համեմատությամբ ամեն ինչ թվում էր նոր և տարբեր: Ծանոթացա շատ թուրքերի և հայերի հետ, բայց հատկապես մտա

այն չինծու նեղ աշխարհը, որ շրջապատում էր դիվանագետներին, մարդիկ, որոնց ոչինչ չէր ցնցում և որոնք ի վիճակի էին գապել ժպիտը կամ առնվազն չփոխել դեմքի արտահայտությունը, եթե անգամ աշխարհը շուտ գար իրենց գլխին:

Շարունակեցի կապերս ուղևորության ընկերներին հետ, մանավանդ Լուի դը Ֆլյորիի հետ, որին համարում էի յուրատեսակ ուսուցիչ՝ նկատի ունենալով նրա լայն գիտելիքները և առինքնող բնավորությունը: Նրա տանը մնացի մի երկու շաբաթ, մինչև որ իմ նոր ընկեր Լազարյանը, որ ինչպես պարզվեց հայկական ռեստորանի սեփականատիրոջ որդին էր, ինձ համար գտավ դեպի արևելք՝ Բոսֆորին նայող մի հրաշալի բնակարան երեք պատշգամբներով: Այնտեղ ապրում էին մի քանի հայ ընտանիքներ, համարյա բոլորն էլ իմ նոր ընկերոջը քիչ թե շատ մոտ հարազատներ: Բացի այդ, բնակարանը կահավորված էր զուտ եվրոպական ոճով, քանի որ այնտեղ բնակվել էր Թուրքիային սիրահարված մի ոման Յուլիուս Փոն Ռիթեր՝ վախճանված մի քանի ամիս առաջ: Նրա ժառանգատիրական գործակալը որոշել էր կրկին վարձով տալ բնակարանը նույն վիճակով, քանզի մերձավոր ժառանգորդներ գոյություն չունեին, ինչից բախտս իրոք բերեց: Բնակարանը կահավորված էր ճաշակով թեև փոքր-ինչ ճոխ, բայց ոչ մի բանի պակաս չունեի. նույնն էր, ոնց որ մարդ Եվրոպայում լիներ: Ինձ համար շուտ պարզ դարձավ, որ ոչ ոքի առանձնապես չէր հետաքրքրել, թե ինչ կար այստեղ՝ մի հրաշալի գրադարան, իհարկե, վերնագրերի մեծ մասը գերմաներեն, նաև անգլերեն, ֆրանսերեն, ռուսերեն և արաբերեն: Գտա թղթերով լի արկղեր, դրոշմատիպ և մամուլից հանած կտրտված նյութեր: Սկզբում դրանց վրա առանձնապես ուշադրություն չէի դարձնում, քանի որ արթնանում էի շատ վաղ, քայլում քաղաքով մեկ վերից վար և վերադառնում սաստիկ հոգնած: Զարմանալի կլիներ, որ դեռ սկսեի հետազոտել այդ ամենը: Հասկացա, որ այդ մարդը պետք է եղած լիներ մի ուժեղ անձնավորություն, որի շունչը դեռ իրեն զգացնել էր տալիս տան մթնոլորտում:

Ինչ վերաբերում է հայերին, որոնց ես հանդիպում էի մուտքի մոտ, ինձ զննում էին առանց թաքցնելու իրենց հետաքրքրասիրությունը, թեև բոլորն էլ ջանում էին դիմել ինձ ֆրանսերեն: Նրանք իմ մեջ տպավորվեցին որպես մտայնությունը շատ մոտ մարդիկ, ոչ միայն որովհետև համարվում էին եվրոպացիներ և քրիստոնյաներ, այլ իրենց դաստիարակությամբ, բարքերով և սովորույթներով: Այնպես որ, աստիճանները, որ կարող էին լինել Փարիզի շենքերից մեկինը՝

անթերի էին, իսկ դռնապանը՝ նույնպես հայ, ջանում էր մարմարները պահել փայլուն, իսկ սանդուղքի մետաղները ողորկ: Այս առումով, անկասկած մեծ տարբերություններ կային թուրքերի և հայերի միջև:

Զգում էի, որ վաղ թե ուշ ուղենալու էին հետս ծանոթանալ. չենքից դուրս գալիս և մտնելիս ինձ ողջունում էին գլուխ խոնարհելով: Այդպես էլ եղավ, շատ չանցած նրանք ինձ հրավիրեցին ճաշի: Օճանյանների ընտանիքը անթերի ֆրանսերենով ինձ մի գրություն ուղարկեց՝ գցելով չքամուտքի փոստարկղում.

Օհանյան-Մալումյան ընտանիքը, - Կոստանդնուպոլիս, Նուզդեթի Քաղեսի 127-ից, 3-րդ հարկ, - պատիվ ունի հրավիրել պարոն Աճրի դը Լատուրին լինելու ճաշի իր սեղանակիցը եկող կիրակի: Դուրսով ե՞նք վայելել ձեր ներկայությունը, ընդունե՞ք մեր ամենահարգալից ողջույնները:

Դոկտոր Դովհաննես Օհանյան

Ինչ խոսք, որ նույն ֆրանսիական սովորույթները չէին, բայց ինձ թվաց նոր հարեանին ընդունելու շատ սրտազին մի ձև: Այնպես որ այցեքարտս դրեցի մի ծրարի մեջ, ընդունելով հրավերը և այն սահեցրի Օճանյանների դռան տակով: Վստահ չէի, թե այդպես վարվելը ճիշտ էր, բայց նրանց պատասխանեցի ճիշտ նույն անկեղծությամբ, ինչպես որ իրենք էին արել:

Երկար հյուսերով մի հայ աղջնակ բացեց դիմացի բնակարանի դուռը և մի պահ զննեց ինձ ժպիտով, որ նրան վերադարձրի, հետո կրկին փակեց, և լսեցի նրա ծիծաղը:

Կիրակի օրը ժամը երկուսին, քանի որ դռնապանը ինձ խորհուրդ էր տվել այդ ժամը, ներկայացա իրենց դռան առջև և մի պահ վարանելուց հետո սեղմեցի զանգը: Ներսից աղմուկ լսեցի և երկու րոպե սպասեցի մինչև դուռը բացեց մի բարձրահասակ մարմնեղ տղամարդ՝ հաստ բեղերով, ինչպես իմ կարծիքով ընդունված էր Կոստանդնուպոլսում, թեթևակի խոնարհվեց, մինչ մեկնում էր աջ ձեռքը.

- Մայե դը Լատուր, մեծ հաճույք է ձեզ հետ ծանոթանալը:

Հավանության նշան արեցի: Ներկայացավ որպես Հովհաննես Օճանյան, բժիշկ վիրաբույժ և ձեռքի լայն շարժումով ներս հրավիրեց: Տեղ-տեղ ճերմակած մազերով, միջին տարիքի մի կին երկչոտ ժրպտաց:

- Պատիվ ունեմ ներկայացնելու ձեզ կնոջս՝ Ալիսիա Մալումյան, իր հայրական ազգանունն է... Ահ, իսկ սրանք դուստրերս են՝ Ալիսիա, Կարոլինա և Մարիա, - երեք թխահեր և սևաչյա դեռատի աղջիկներ

Թեթևակի ծալեցին ծնկները՝ փորձելով հաղթահարել իրենց երկչոտությունը: – Ինչ վերաբերում է մեր ավագ որդուն՝ հղվարդին, նա հենց հիմա Փարիզում է, ավարտում է բժշկականը,– շարունակեց Օհանյանը հպարտորեն ժպտալով: – Մ, Ֆրանսիա, մեզ՝ հայերիս համար նա շատ կարևոր է: Մենք իրոք մեզ շատ մոտ ենք համարում Ֆրանսիային և նրա մշակույթին: Մեր կարծիքով նա մի ջահ է, որ լուսավորում է աշխարհը... Չնայած մեզ երբեմն թվում է, թե այդ ջահը մարում է, երբ անցնում է Հայաստանով... Սակայն դա այլ պատմություն է: Հիմա մեզ խնդրում են, անցեք և նստեք: Պատրաստել ենք հայկական ավանդական մի կերակուր և հուսով ենք՝ մեզ դուր կգա: Իմ ողջ ընտանիքն իրեն մեծ պատիվ է համարում ձեր այցը և ցանկանում, որ դուք համարեք այս տունը որպես ձեր սեփականը: Իսկ հիմա նստե՛ք սեղանի շուրջ, մեզ են սպասում հայկական համադամ ուտեստները: Բայց նախ թույլ տվեք, որ օրհնենք սեղանը, քանի որ իր բարեհաճությունը Աստված է մեզ շնորհել այս բարիքները:

Բնակարանը կահավորված էր թուրքականի և եվրոպականի տարօրինակ գուգակցությունը: Թեև կահույքը կարող էր մրցել Արևելյան Եվրոպայի ցանկացած երկրի տան կահավորանքի հետ, վարագույրների գունեղությունը, գորգերը և սփռոցները ինձ հուշում էին, որ այդտեղ առկա է Արևելքը:

Այդուհանդերձ նկատեցի, որ հատկապես տարբերվում էին թուրքերից աթոռների և սպասքի գործածությունը, տանը տիրող մթնոլորտով, նույնիսկ հագնվելու ձևով. ես ուշադրություն էի դարձրել բարեկեցիկ հայ ընտանիքների աղջիկների վրա, որոնք ինչպես ինձ հյուրընկալող տան տերերի դուստրերը, հետևում էին եվրոպական նորաձևություններին անգամ ամենափոքր մանրուքներում, թեև քաղաքամերձ թաղամասերում հագնվում էին թուրքական ոճով:

Օհանյանն օրհնեց սեղանն ըստ հայկական ավանդույթի և իր լեզվով: Ինձ թվաց բնական, թեև ես կրոնական հարցերում սկեպտիկ եմ, ինչպես որ ինձ դաստիարակել են: Այնուամենայնիվ ես հասկացա, որ այդ մարդիկ ոչ թե սոսկ միակամներ էին, ինչպես որ ինձ էին բացատրել, այսինքն՝ հավատում էին միայն Քրիստոսի աստվածատուր էությունը, այլ եվրոպացիներ էին իրենց սովորույթներով և բարքերով, կյանքն ընկալելու իրենց եղանակով և նաև մի բանով, որ քեզ ենթագիտակցաբար մղում է հավատալ, որ դու քո յուրայինների մեջ ես: Երբ ճաշի ողջ ընթացքում նրանց բացատրեցի այդ զգացողությունը, տեսա, որ հպարտ էին, որ ես ըմբռնել էի այդ, թեև ինձ զգու-

շացրին, որ հայերը շատ տարբեր են: Ծատերն էին գյուղացիական դասից կամ արհեստավորներ, միայն թե բոլորն էլ քրիստոնյաներ էին: Ինձ պատմել էին, որ Անատոլիայի խորքի գյուղերում և Պատմական Հայաստանի հեռավոր շրջաններում, որտեղ խոսում էին միայն հայերեն և թուրքերեն, շատ քիչ էին ծանոթ Եվրոպային:

Ձեռն կարողանում թաքցնել իրենց ուրախությունը, որ ես իրենց հյուրն էի, իսկ ես ինձ համարում էի հյուրասիրված և մեծարված ինձ այնքան հար և նման մարդկանց կողմից: Այնպես որ, առատ ճաշից հետո, որի ընթացքում աշխատեցի հարմարվել իրենց սովորույթներին, լսեցի և մասնակցեցի բազմաթիվ կենացաճառերի, որոնցում ձևացրի, թե խմում էի, քանի որ սովոր չէի ուժեղ ոգելից խմիչքների: Ծուռով սկսեցին զալ ազգականներ և հարևաններ, որ նույնպես ուղում էին ծանոթանալ և ողջունել ինձ: Տպավորությունն այն էր, որ կարծես իմ մեծարման արարողությունն էր, որն ինձ մի տեսակ վհատեցնում էր:

Հրաժեշտ տալիս ինձ ստիպեցին խոստանալ իրենց, որ կրկին կայցելեմ, և չնայած նրանց բացատրեցի, որ շատ գործեր ունեմ, խոստացա, որ չեմ մոռանա այդ անել: Ամսաթիվ չպայմանավորվեցինք, քանի որ իրենց սիրո ցույցերը և հետաքրքրասիրությունը մի կողմ՝ չէի ուզում կորցնել իմ անկախությունը, ոչ էլ որևէ կերպ լինել վերահսկված:

Այնուամենայնիվ ազգականներից մեկն ինձ թվաց բավականին հետաքրքիր՝ Խաչատուր Մալումյան անունով, միջահասակ մի մարդ, շատ կիրթ և ինչ-որ տեղ կրքոտ: Նա պնդեց, որ տեսնվենք՝ գրուցելու Թուրքիայում տիրող իրավիճակի մասին և քանի որ դա այն էր, ինչից ես ուզում էի օր առաջ տեղեկանալ, նրա առաջարկն ընդունեցի սիրով:

Երկու շաբաթ անց պատահականորեն նրան հանդիպեցի քաղաքի մեծ զբոսայգիներից մեկում: Իմ առաջ նպատակ էի դրել ինչպես հարկն է ծանոթանալ քաղաքին և ազատ ժամանակ աշխատում էի վեր ու վար քայլելու ոչ մի առիթ բաց չթողնել՝ զննելու մի արտասովոր մշտնջենական ներկայացում՝ եռուն այդ քաղաքը, որում բոլորը և բնակիչներից յուրաքանչյուրն ուներ իր դերը անվերջանալի երգիծական ողբերգությունում՝ մայթերի վրա սափրող սափրիչներով, կոշիկ մաքրողներով, որոնք առաջարկում էին իրենց աշխատանքը կոշիկ հագածներին, ջուր ծախողներով և անթիվ կերպարներով, որ անցնում դառնում էին: Նրանցից ոմանք ինձ ուշադիր զննում էին, մի քանիսն էլ աշխատում էին քարչ տալ ինձ դեպի այն խանութներն ու

ոնեստորանները, որոնցից դուրս էին գալիս համատարած քարաբի համեմունքի հոտերը: Թվում էր, թե մարդիկ չէին շտապում: Մի քանիսը տեղավորվում էին կամուրջներին ձուկ որսալու, ուրիշներն էլ նրանց էին նայում ծուլորեն, կասկածամիտ քմծիծաղի արտահայտություններով: Շատերը խմբվում էին շաղատանների շուրջ, նրանցից շատերը պետք է որ աշխատանք չունենային, բայց թվում էին պատրաստակամ վերցնելու այն, ինչ իրենց առաջարկվեր: Այն զգացողությունն էր, որ վայելում էին կյանքը ընդամենը այնտեղ գտնվելով, մեկմեկու զննելով և եռուզեռին մասնակից լինելով:

Ակնհայտ էր, որ հայերը ջանում էին տարբերվել, մի քանիսն անգամ հագնված էին եվրոպական ոճով, ինչ խոսք՝ միմիայն անդադար աշխատելով: Նրանք էին, որ ունեին գորգերի խանութ, կարի արհեստանոց, կոշիկի խանութ, ոսկերչական խանութ կամ զբաղվում էին վերանորոգման աշխատանքներով: Նաև տեսա մի քանի հրեա սեֆարդիտների, ոչ շատ աչք զարնող, ավելի դուսպ ամեն ինչում, միշտ լուսկյաց՝ հայերին հակառակ. ասես չէին ուզում նկատվել, խոսում էին հին իսպաներենի սեֆարդի տեսակով, որն ինձ չափազանց զարմացրեց, քանզի անսպասելի էր:

Կոստանդնուպոլիսը այդ օրերին մի իսկական բարելոնյան խառնակություն էր, ուր գալիս էին գյուղացիներ Անատոլիայից ոչ միայն առաջարկելու իրենց ապրանքները, այլև շատ դեպքերում տեղ գտնելու այնտեղ. երբեմն կատարելու մի հուսահատ փորձ՝ հանուն իրենց հարազատների կյանքի պայմանների բարելավման: Կային նույնպես շեղաչք տղամարդիկ և կանայք, ծագումով Կենտրոնական Ասիայից, այնպիսի հագուստներով, կարծես դեռ Միջնադարում ապրելիս լինեին, խուսափող հայացքով, հակադրվելով բազմաթիվ զինվորականների, որոնք իրենց ճչացող համազգեստներով, շլացուցիչ ուսադիրներով, լաքապատ երկարաձիտ կոշիկներով և գոտիներով ինքնագոհ ման էին գալիս: Հետաքրքրությունս շարժեց ոչ միայն զինվորականների քանակը, որ բազմություն մեջ երևում էին, այլ անսքող տարբերությունները համազգեստակիրների միջև. մի քանիսը Գերմանիայի և Անգլիայի իրենց նմանակներին էին ընդօրինակել: Ինչ վերաբերում էր ռազմածովայիններին կամ սուլթանի պալատի պահակախմբերին, աչք էին զարնում իրենց տարօրինակ հանդերձանքով և գլխարկներով: Ակնհայտ էր, որ այնտեղ, հնամենի Կոստանդնուպոլիսում բախվում էին երկու աշխարհներ. Արևմուտքը՝ Եվրոպան, ներկայացված հույներով, բուլղարներով, ձենովացիներով, այբանացիներով, լեհերով և ավելի արևմտյան ու ժամանակակից եվրոպա-

ցիներով, Արևելքը՝ Ասիան, մի անվերջանալի մայրցամաք, որից ծագում էին արաբները, չինացիները, մոնղոլները, հնդիկները և Կենտրոնական Ասիայից՝ թուրքմենները, որոնք նախանձախառն հիացմունքով գալիս էին ապացուցելու, թե իրենց հեռավոր զարմիկները, Օսմանի հետնորդները, ինչերի էին հասել ի վերջո:

Այդ քաղաքում էր, որ խաչվում էր Մետաքսի ճանապարհը դեպի Արևելք տանող Եվրոպայի ճանապարհների հետ: Ամեն օր հասնում էին քարավաններ, ջորիների երկար շարաններ հսկա հակերով կամ ուղտերի քարավաններ, լեփեցուն բեռնված հսկա սայլեր, բերելով Ասիայի ամենահեռավոր ծայրերից անթիվ անհամար ապրանքներ՝ փոխանակելու դրանք Կոստանդնուպոլսի նավահանգիստներից մեկում տեղ հասած այլ ապրանքներով: Հեռավոր վայրերից, Թուրքմենստանի և Տաջիկստանի տափաստաններից մարդիկ, դեղնականաչավուն՝ ոնց որ դաբաղած մաշկով և բաց աչքերով տաջիկներ, ադերիներ, որոնք Թավրիզի գորգերի և թանկարժեք ձկնկիթի առևտրով էին զբաղվում, Իրանի Ֆարսի լեռներից քաչքեր, դազախներ, որոնց մեջ լինում էր որևէ շաման՝ ժողովրդական բժիշկ, ցանկացած հիվանդությունից դեղ ու դարման անող, լազեր Տրապիզոնից, թուրքմեններ, որ թվում էր, թե փախել էին պատմությունից գրքերից և ասես ժամանակի մեջ մնալով բանտված՝ խոսում էին պարզունակ թուրքերենով կամ անհասկանալի լեզուներով: Այնտեղ նույնպես իսլամը գտնվում էր քրիստոնեությունից հետ մեկտեղ. սահմանը երկու միանգամայն տարբեր աշխարհների միջև պարզորոշ երևում էր թեկուզ այն բանով, որ ցանկացած ուլեմ,՝ հագուստներից էր երևում,՝ որևէ ուղղափառ կամ Հայ Եկեղեցու քահանայի հանդիպելիս երբեք չէր ողջունում: Իսլամն, իսկապես, ամեն ինչ էր այնտեղ՝ կրոն, քաղաքականություն, իրավունք, կյանքն ընկալելու որոշակի ձև, որոշակի սովորույթներ և ավանդույթներ հիմնված շարիաթի վրա: Նույնիսկ սուլթանը ամենից առաջ սուլթան էր, քանզի որպես խալիֆ ներկայացնում էր գերագույն արժանապատվություն, այսինքն՝ որպես մարգարեի հետևորդ ողջ աշխարհում և ումմայի կամ մուսուլմանների համընդհանուր համայնքի առաջին իմամ:

Ինչ վերաբերում էր քրիստոնյաներին, մեծաթիվ էին հույն ուղղափառները, որ տարբերվում էին իրենց հագուստներով, հայերը, որ հավանաբար նրանց գերազանցում էին թվով, բայց ավելի համեստ էին իրենց դրսևորումներում, սիրիացի քրիստոնյաները՝ իրենց տարաշխարհիկ զգեստներով, և կային նաև հոմեդգավան կաթոլիկներ. բոլորն էլ համատեղ գոյակցում էին Թուրքիայում այն համաձայնա-

գրերի և պայմանագրերի շնորհիվ, որոնցում իսլամը պաշտոնական կրոն էր նաև տարբեր ժողովուրդների՝ միլյեթների և ազգային համայնքների կրոնական դավանանքների համար: Զիմիդ կամ պաշտպանված կարգ ունեցող հպատակները իրականում ենթարկվում էին իսլամական օրենքի կանոններին դեռևս հեռավոր՝ Օմար խալիֆի ժամանակներից սկսած: Իսկ նրա հայտնի «կանոնագիրը» կամ կարգավիճակը սահմանում էր այդ հպատակների վիճակը որպես ոչ մուսուլմանների՝ ենթակաների, և քանի որ շատ թուրքեր սոսկ հանդուրժում էին նրանց ներկայությունը, այդ իսկ պատճառով հաճախ ծագում էին վեճեր և քաջքույակներ, որոնցում քրիստոնյաները միշտ էլ տուժող կողմն էին, քանի որ այդ ստատուս քվոն ողջ թուրքիայում՝ արտաքուստ և գործող, խախտվում էր չափազանց հաճախ. Կոստանդնուպոլսում՝ նվազ, քանի որ իր ունեցած դիրքի շնորհիվ թուրքական ադմինիստրացիան այն համարում էր երկրի դեմքը Եվրոպայի առջև, բայց թուրքերի հանդուրժողականությունը ոչ մուսուլմանների հանդեպ երբեմն հավասարվում էր զրոյի երկրի խորքում, որից էլ շուտով ծագելու էր մի ողբերգական իրողություն:

Այսպիսով, քիչ-քիչ սկսեցի ծանոթանալ քաղաքին և իր բնակիչներին: Տրամաբանորեն, մշակույթի և կրթության առումով ինձ ավելի հարազատ էին հույները և հայերը: Մանավանդ վերջինները, քանի որ ավելի բաց էին եվրոպացի արտասահմանցիների նկատմամբ: Իրենց հերթին նրանք աշխատում էին ուղարկել այնտեղ իրենց զավակներին և զարմիկներին, ամենից առաջ, որպեսզի ուղղակիորեն ճանաչեին Փրանսիան՝ ավանդական հանգրվանը այն հայերի, որոնք հասնում էին Եվրոպա:

Ուաչատուր Մալումյանը հոգու խորքում ավելի շուտ փրիխտփա էր, քան ցանկացած այլ բան, համոզված, որ Պատմությունն իր ժողովրդի գլխին վատ խաղ է խաղացել: Սովորաբար նրան հանդիպում էի Պալատական հրվանդանի սրճարաններից հատկապես մեկում, որ պետք է գոյություն ունենար դեռևս հին ժամանակներից ի վեր՝ Լևանտի սրճարանում, նստած բացօթյա պատշգամբում, պճնված եվրոպացու պես, թեև մի փոքր հնաժող, անթերի կաթնազույն կոստյումով, փողկապի հանգույցով և ծղոտե գլխարկով: Մալումյանը բավականին կարճատես էր, սակայն չնայած դրան ասես օժտված էր կուսակցու այնպիսի կարողությամբ, որ չըջվեց և նայեց ոսկեզօծ ակնոցի միջով, երբ մոտեցա.

– Ինչպես եք, մայն դը Լատուր,– նա իրոք հրաշալի ֆրանսերենով էր խոսում: – Ուրախ եմ ձեզ տեսնել, նստեցեք ինձ հետ և միասին սրճենք: Շատ եք շտապում: Դուք ինձ համար հաճելի անձ եք, այն

կարգի մարդկանցից..., անվանենք նրանց դրական... Նայեք այնտեղ: Տեսնո՞ւմ եք այն հայ վաճառականին: Նրան կոչում են Գասպար Զավարյան: Այս առավոտ նրան զգուշացրել են, որ հայերի դեմ կարող են անկարգություններ լինել և եկել է ասելու ինձ... Թերևս հուսանք, որ դա տեղի չի ունենա, քանի որ այս իրավիճակն արդեն իսկ անտանելի է: Սակայն թույլ տվեք, որ ձեզ բացատրեմ այն, ինչ կատարվում է այս պահին: Ռուսներն իրենց երկրում հռչակել են հայկական դպրոցների փակում, ուզում են հայերին «ռուսացնել», համայնքը քայքայել և վերածել այն ռուսական ականանետի, և այստեղ խնդիրը կրոնական չէ, այլ քաղաքական: Անգլիացիները իսկապես դրանում տեսնում են որոշակի սպառնալիք և ըստ այդմ՝ նախընտրում են երկայիս իրավիճակը: Նրանց անհանգստացնում է այն, որ հանկարծ Ռուսաստանին չհաջողվի տիրել Հայաստանին և անգամ իրեն միացնի Թուրքիայի հայկական նահանգները, քանզի սա Կենտրոնական Ասիայում կարող է նշանակել ռազմավարական փոփոխություն: Ինչ խոսք, կան հայեր ի օգուտ Ռուսաստանի և այլք, որոնք նախընտրում են ներկայիս իրավիճակը, ինչպես օրինակ՝ Կոստանդնուպոլսի պատրիարքը, և հայեր, որոնց կարող էինք կոչել «սուլթանամետ»: Թեև անհնարին թվա՝ այդպիսիք էլ կան... Անշուշտ, թուրքերը միշտ էլ մեզ վրա հարձակվում են՝ օգտվելով մեր որևէ թույլ տեղից: Հենց այսօր,– և տեսեք թե ձեզ ինչ եմ ասում,– անկառավարելի խմբեր մուլթն ընկնելիս ավերելու են հայերի սեփականությունները, և հավանաբար մերոնցից մի քանիսը մեռնելու են: Դուք մտածում եք. «Ինչպիսի սատնություն է այդ ամենն ինձ պատմում»: Եվ արդարացի կլինեք: Գալիս է մի պահ, երբ մեկը սկսում է սովորել իր գլխեմ բախտին:

Վաղը հայերը բողոքելու են, և թուրքական մամուլն ու կառավարությունը մեզ մատնացույց կանեն դաժանորեն հաստատելով. «Ինչ դժբախտ են հայերը»: Ռուսներն ուզում են տրոհել իրենց ցեղը վիթխարի Ռուսաստանում, իսկ հայերը բողոքելու բան են գտել: Այստեղ ամեն բան այսպես է գործում: Պետք է որ նկատած լինեք, որ թուրքերի համար մենք խոչընդոտ ենք, որից նրանք վաղ թե ոչ կազատվեն: Ինչ վերաբերում է անգլիացիներին, ուսերն են թոթվում և սատար կանգնելու նվազագույն փորձ են անում, երբ իրենց երկրի հասարակական կարծիքը նրանց ստիպում է ցուցաբերել մարդասիրության մի դույզն, սակայն իրականում այն, ինչ Անգլիան պաշտպանում է, իր ֆինանսներն են, բրիտանական առևտրի ճանապարհները և իր ունեցվածքը: Մնացյալն իր համար ոչ մի արժեք չունի:

Հայաստան: Ո՛նց չէ: Ի՞նչ կշիռ ունեն հայերը Սիթիի գործարար շրջաններում: Ոչ մի: Ստացվում է, որ Հայաստանն առհասարակ գոյություն չունի: Եթե խոսենք գերմանացիների մասին: Մ, ունեն շատ մեծ պատմական բարդույթ, ուզում են լինել ավելի մեծ, քան Անգլիան և Ֆրանսիան միասին վերցրած: Կուզենային ունենալ առաջինի գաղութները և երկրորդի հատուկ հեղինակությունը, բայց սոսկ գարեջուր խմողների համբավ են վայելում, ինչու չէ, նաև մեծամտում են, թե ամենաքաղաքակիրթն են, սակայն եթե կուզեք իմանալ, ինձ վախ են ներչնչում: Նրանց դեսպանատունը իրենց «երիտթուրքեր» հորջորջող մարդկանց ձևավորման կենտրոնն է: Այնտեղ նրանց ֆինանսավորում են, ղեկավարում, ուսուցանում, վճարում են Գերմանիա կատարվող ուղևորությունները, կարգում դասախոսություններ... Ինչո՞ւ: Տեսե՛ք: Գերմանիան հավակնում է համեղ պատառի կարևոր մասը, օրինակ՝ երկաթուղի մինչև Հնդկական օվկիանոս, Պարսից ծոց: Ոչ մի խենթություն էլ չէ: Դա նրանց օպերետային կայզերի անսահման փառամոլությունն է: Գիտե՞ք, թե այս օրերին ո՞վ է գլխունրվում Կոստանդնուպոլսում՝ հայտնի գեներալ ֆոն դեր Գոլցը: Զեզ նախապես հավատացնում եմ, որ հայերի համար դա կնշանակի սև ապագա: Գերմանացիները տեսնում են այն փայլուն ապագան, ինչ մնում է Օսմանյան կայսրությունից: Դա նման է անապատում փղի կմախքին, մի հսկա նեխած դիակի, որը գայթակղում է անգղիներին: Իսկ այդ անգղիները պրուսական ռազմածուներն են, որոնք այստեղ փնտրում են շուկաներ, գինվորականներ, դաշնակիցներ, բերրի հողեր, հանքեր, էժան աշխատուժ: Ի վերջո, կարելի է սահմանել մի բառով, որ ավելի լավ է հնչում գերմանացիների շուրթերին քրպանստիոնիզմ՝ զավթագործություն:

Այո՛, թեև ազգային փոքրամասնությունների համար դա կնշանակի անարդարություն: Դուք կարծում եք, թե գերմանացիներն իրոք կմտածե՞ն հայերի մասին: Ինչպե՞ս չէ:

Ինչի մասին, որ իրոք մտածում են, այն է, որ մենք խանգարում ենք իրենց պլաններն իրականացնելուն: Դուք, որ երիտասարդ եք, կտեսնեք ձեր սեփական աչքով: Դուք դեռ շատ հետաքրքիր բաներ եք տեսնելու, ողբերգական նաև հետաքրքրական, – սակայն չլինենք հոռետես, – անգամ մարդասիրական:

Շատ տարիներ առաջ մի թուրք, որի հետ բարեկամներ ենք եղել, ինձ կանչեց նախազգուշացնելու մեզ սպասող վերահաս աղետի մասին: Այդ մարդը շուտով մեռնելու էր և գիտեք այդ: Այդ ժամանակ էլ մտածեց, որ իրավունք չունեի էն աշխարհ գնալուց առաջ լուել՝ իմա-

նալով, թե ինչ է տեղի ունենալու հետո: Ոչ ավել, ոչ պակաս նահանգի գայմագամն էր: Ինձ բացատրեց, որ հավաքվել էին սուլթանի պալատում: Նրա հետ ուղղակիորեն չէին խոսել, բայց մեծ վեղիրի հետ՝ այո՛: Որոշել էին, որ պետք է ուղղեին իրենց թույլ տված պատմական սխալը, – այդպես էին այն անվանում, – որ այն ժամանակ չէին վերացրել քրիստոնյա փոքրամասնություններին:

Եթե կայսրության թուրք նվաճողները քրիստոնյաներին մաքրած լինեին, – սա էր իրենց գործածած արտահայտությունը, – Թուրքիան երբեք չէր ունենա ներկայիս խնդիրները իրեն միացրած տարածքներում և ազգություններում: Մեծ վեղիրն ասել էր, որ ռումինացի, սերբ, բուլղար, հույն, հայ, սիրիացի և այլ քրիստոնյա տղամարդկանց և կանանց կյանքը հարգելը եղել էր պատմական խոշոր սխալ:

Երբ գայմագամին հարցրի, թե ո՞վ էր նրանց ներչնչել այդ գաղափարները, ինձ պատասխանեց, որ անշուշտ գերմանացիները: Նրանք ուսյալ և կազմակերպված մարդիկ են, նրանց դուր չի գալիս անկարգությունը: Ռազմամոլ ազգայնամուլներ են, քանզի գիտեն, որ կյանքում որևէ բանի հասնելու համար հարկավոր է պայքարել: Այդ իմաստուն դասախոսները խոսել էին ամենաուժեղի գոյատևելու, այնպիսի նոր հասկացություններից, ինչպիսիք են օրինակ «կենսությունը», «ընտրյալ ազգերը», դաշնակիցներին օգնելու բարոյական պարտքը, ներքին թշնամիներին բնաջնջելը, այդ ամենի իրագործման ամենաարդյունավետ մեթոդներից, փոքրամասնություններին վտարելու մասին, որոնք կփորձեին քայքայել այն պետությունները, որոնք իրենց թույլ են տալիս ապրել, քաղաքական պրոպագանդան որոշակի գործողությունների արդարացման նպատակով օտագործելու մասին և այնպիսի մի բանից, որ սուլթանին թվացել էր մեծ գյուտ, այն, որ կեղտոտ աշխատանքը պատվիրեին նրանց, ովքեր կորցնելու ոչինչ չունեին:

Սոսեց նաև մի տարեց իմաստուն՝ իշխանության քաղաքական ամենակարևոր գործիչներից և պետության վարչակազմի ներկայացուցիչներից մեկը՝ գերմանական և թուրքական բանակի բարձրաստիճան գինվորականների առջև: Բոլորն էլ տեղյակ էին, որ ինքը՝ սուլթանը, գտնվում է այնտեղ թաքուն, լսում է շերտավարագույրների հետևում, մեծ վեղիրի հետ միասին: Նրանց բացատրեց, որ որոշ ազգեր ավելի ուժեղ են, քան մնացածները, որ գերմանները և թուրքմեններն իրար շատ նման են: Ընդունակ, ուժեղ, անկուն՝ հակառակորդի դիմաց: Պատմականորեն բոլորն էլ իրենց տարածքում եղել են գերիշխող մարտնչողներ: Ինքը՝ կոմս Գորինոն իր «Մարդկային

ուսանների անհավասարութեան մասին էսսեում»՝ հրատարակված 1854 թ., խոսում էր Թուրքեստանի տղամարդկանց և կանանց գեղեցկութեան մասին, թե ինչպես է հարստացել այդ ուսան այլ ազգություններից վերցրած արյամբ: Այդ գերմանացի ուսյալը խոսեց Կուրտե դը Լ'Իլի կողմից կատարված հետազոտությունների մասին, Հյուստոն Ստյուարտ Չեմբեռլայնի «Տասնիններորդ դարի հիմնադրումը» գրքից և այլ աշխատությունների մասին:

Այդ օրը սուլթան Աբդուլ Համիդը հասկացավ, որ իր ընտրած մարտավարությունը ճիշտ չէ և որոշեց սովորել գերմանացիներից, միակ անհավատներից, որոնք իսկապես գնահատում էին թուրքերին և ապացուցում դա իրենց գործողություններով:

Հետո, այդ թուրքը ինձ հետ խոսեց անկեղծորեն: Ինձ բացատրեց, որ Թուրքիայում հայերս ապրում էինք խաբված և որ կգա այն օրը, երբ մենք լիովին բնաջնջված կլինենք, մեր գյուղերն ու եկեղեցիները՝ ավերված, մեր քարերը փոշու վերածված և երբ տարիներն անցնեն ոչ ոք չի հիշի, թե այնտեղ գոյություն է ունեցել մի քրիստոնյա ժողովուրդ: Հենց այդ է, որին այժմ հավակնում են: Թուրքերը կարծում են, որ հանգամանքները իրենց օգտին երբեք չեն լինի, ինչպես հիմա և չպետք է ժամանակ կորցնեն:

Ուղիղապես Մալումյանն ինձ նետեց մի սուր հայացք իր ոսկեգօծ ակնոցի միջով, որ մի պահ փայլատակեց մայրամուտի արևի տակ:

– Լավ, ըմբոշխնեցի՞ք սուրճը: Ճիշտն ասած դա թուրքերի քիչ բաներից է, որ ինձ դուր է գալիս: Լավ, սիրելի բարեկամս, ահավասիկ ես ձեր տրամադրության տակ եմ, իսկապես դուք ինձ շատ համակրելի եք ... Սակայն հիմա պետք է գնամ: Այս գիշեր դուրս մի եկեք, որովհետև ձեզ կարող են շփոթել որևէ հայի հետ: Կարող է շատ վտանգավոր լինել Թուրքիայում, և դա՛ կրկին մեր շատ սիրելի սուլթանի շնորհիվ:

Մի պահ մնացի նստած սրճարանում: Մամուլյանի խոսքերը դեռ հարվածում էին գլխումս: Հավատս չէր գալիս, որ հայերի համար իրավիճակն այդչափ օրհասական լիներ: Հետո վեր կացա և դանդաղ քայլեցի դեպի նավահանգիստ: Ես շատ էի սիրում նայել, թե ինչպես են տեղ հասնում մինչև վերև բեռնված ձկնորսների նավերը, մինչ ճայերը դրանց վրա ծղրտում են՝ իրենց մասնակցությունը բերելով Կոստանդնուպոլսի ոսկեգօծ մթնշաղի աներևակայելի տեսարանին:

ՆՈՅՆՄԲԵՐ 1885

3. ԱՆՏՈՒԱՆ ՄՈՆԺ

Մի քանի ամիս շարունակ զբաղված էի տարբեր մարդկանց հետ խոսելով: Այդ քաղաքը՝ կառուցված էր պատմական Կոստանդնուպոլսի վրա, որը IV դարում հիմնադրվել էր Բյուզանդիոնի տեղում, եղել էր հոների, ավարների, պարսիկների, արաբների և ռուսների կողմից պաշարված. նրա յուրաքանչյուր հիսավորաց քար իր մեջ պատմություն էր ամփոփում, իսկ նրա պարիսպները, տաճարները, մզկիթները, կամուրջներն ու պալատներն ինձ ապացուցում էին իրենց գեղեցկությունը:

Այդ ժամանակ էլ մտածեցի, որ ինձ հարկավոր է իմանալ ավելին, այցելել մոտակա բնակավայրերը, թեև ինձ զգուշացրել էին, որ երկրի ներսում մենակ չճամփորդեմ, քանզի այն Եվրոպա չէ, և այն, ինչ ինձ հաջողվել է տեսնել, որևէ վայրում գտնվել, ու զգացողությունը, որ համարվում է մերձակա, վերանում է արդեն իսկ քաղաքի արվարձաններում: Ընդամենը մի քանի քայլ այն կողմ հայտնվում էր գեղջկական Թուրքիան, Հնագույն պարիսպներից քիչ այն կողմ գյուղացիները կրում էին ավանդական հագուստներ, կանայք խուսափում էին մարդկանց հայացքից և առհասարակ, մարդիկ իրենց աննկատ էին պահում՝ բացառությամբ, երբ որևէ բան էին առաջարկում օտարերկրացիներին, թեև անկեղծությունը, որով վերաբերվում էին, որ ընդամենը վաճառողի կեցվածք էր, անմիջապես հօդա էր ցնդում, հենց որ որոշակի հարցեր էի տալիս իմ աղքատիկ թուրքերենով. այդ ժամանակ անմիջապես հեռանում էին՝ թողնելով խոսքս բերանումս:

Ցանկանում էի գիտենալ ավելին, չէի համակերպվում այն Թուրքիայի հետ, որը համարվում էր քաղաքակիրթ, թեկուզև ելնելով նրա ժամանակակից լինելու անտարակույս նշաններից, ինչպիսին Կոստանդնուպոլսիս էր որոշ թաղամասերում: Ուզում էի իմանալ, թե ի՞նչ է կատարվում երկրի ներսում, համոզվել, թե արդյո՞ք ճիշտ է այն ամենը, ինչի մասին խոսում էին ղեկավարները, թե կա՞ այդքան տարբերություն քաղաքի, որում ապրում էի և Թուրքիայի մնացած մասի միջև. պատկերացնում էի, որ չէին կարող համեմատվել: Այնուհանդերձ ինձ չէր հրապուրում մենակ ճամփորդելը, այնպես

որ, երբ Լուի դը Ֆլյորիի միջոցով իմացա, որ Անտուան Մոնժը ճամփորդելու է Բուրսա, գնացի նրան տեսնելու և հարցնելու, թե դեմ չի՞ լինի իմ ընկերակցությունը: Մոնժը շատ ուրախացավ իմ առաջարկից, քանի որ նա էլ չէր ուզում մենակ գնալ, և ժպտալով ինձ խորհուրդ տվեց, որ ճամպորդիս պատրաստեմ տասնհինգ օր մնալու հավանականությունը: Ինձ խնդրեց, որ հաջորդ առավոտ՝ մոտավորապես ժամը յոթին, պատրաստ լինեմ:

Նոյեմբերի կեսերն էին, ջերմաստիճանը նկատելիորեն իջել էր, և, թեև դեռ շարունակվում էր միջերկրականյան աշունը, շատ ավելի անձրևոտ էր, քան ես պատկերացնում էի:

Հազիվ լուսացել էր, երբ դուրս եկանք Կոստանդնուպոլսից: Ճամփորդում էինք օգնականի հետ կառքով, կառապանի և կառքի առջևում տեղավորված. փոխադրամիջոց, որը շատ ավելի վայելուչ էր, քան հարմարավետ: Անտուանը որոշ հեզնանքով ինձ բացատրեց, որ կառքը պատկանում է սուլթանի պալատին, բայց այն օգտագործում է ֆինանսների պատասխանատուն, ով էլ կառքը դրել է Ֆրանսիայի դեսպանատան տրամադրության տակ. մի դժվարին գործընթաց, բայց այդպես էր գործում ամեն բան օսմանյան վարչակարգում: Երբ դա մեկնաբանեցի, ժպտաց և ասաց.

– Լավ չգիտես: Սա բյուրոկրատիայի երկիր է... Իհարկե, արտասովոր կերպով խիստ հիերարխիայի շրջանակում. բուրգի գագաթը զբաղեցնում են սուլթանը և իր անձնական որոշումները: Իսկ անձնական ասելով՝ նկատի ունեմ իր ամենաարտոտոց քմահաճույքները, ինչպես օրինակ՝ բերել տալ Փարիզից 20 կոստյում իրենց համապատասխան գլխարկներով, ձեռնոցներով, գավազաններով, երկարաճիտ կոշիկներով և հարդարանքի այլ պարագաներով, կամ ինչ որ մտքով անցնի. օրինակ՝ առանձնացնել մի վագոն ուղարկելու իր ժամագործներին, որ փնտրեն մի ժամացույց իր հավաքածուն լրացնելու համար, կամ իր հարեմի կանանց համար արկղերով ներքին հագուստ: Այս մարդուց ամեն ինչ սպասելի է: Իրականում նա մի բռնակալ է, որ գործադրում է իր իշխանությունը ամեն կերպ նրանց դեմ, ովքեր իր առջև բավարար չափով չեն խոնարհվում, մի մսխող, որ վատնում է կայսերական գանձարանը անհեթեթ քմահաճույքների վրա: Մարդասիրությունից բացարձակապես զուրկ արարած է: Բացի այդ, խնդիրն այն է, որ բարեփոխումներ իրականացնելու չափանիչ չկա, քանի որ, իրոք, միշտ խոսում են թանգիմաթ-ի հայրիցի, այսինքն՝ շահավետ օրենսդրության մասին, բայց այն երբեք չեն կիրառել գործնականում:

Բնականաբար, իշխող դասակարգը, սկսած պալատից և վերջացած հարկահավաքներով, իր արտոնություններից և ոչ մեկը չի ուզում կորցնել, չնայած ժամանակը առաջ է գնում և մերթ ընդ մերթ նրանց ստիպում է բարեփոխել վարչակարգն ու բանակը, որ կարողանան շարունակել կառավարել:

Առաջինն ունի շատ և ծանր խնդիրներ. ամենամեծը կաշառակերությունն է՝ բյուրոկրատական, չափազանց բարդ և անշուշտ խնամիական ուղիով պաշտոններ զբաղեցնելու հետևանքով: Այստեղ լավագույնները չեն զբաղեցնում ամենապատասխանատու պաշտոնները, այլ խորամանկները և ընչաքաղցները... Լավ, սա ամենուրեք է, բայց այստեղ հատկապես է նկատվում, քանի որ վարչակարգը չի գործում: «Գիտե՞ս, թե ովքեր են ի վերջո վճարում դրա դիմաց՝ հայերն ու հույները, ամենից շատ նրանց է վիճակվում: Դրանում կհամոզվես դեպի Բուրսա այս ուղևորությունում: Գիտե՞ս այդ քաղաքը: Այնտեղ է գտնվում հելլենական հնադարյան օլիմպիական լեռներից մեկը, Ուլու լեռը: Բուրսան դարձավ օսմանյան մայրաքաղաք սկսած այն ժամանակից, ինչ նախապատրաստվում էր Կոստանդնուպոլսի անկումը: Եվ գլխի կրկնես, թե ինչու են այդքան փառք վայելում իր գորգերն ու կարպետները: Քեզ դուր կգա, ավելի ճիշտ՝ քեզ կգարմացնի, քանզի այնտեղ արդեն Եվրոպան մնում է շատ հեռու:

Ուղևորությունը տևեց երկու օր, այդ իսկ պատճառով ստիպված փոխեցինք ձիերը և այդ գիշեր քնեցինք մի իսկական ֆունդուկում: Ակներև էր, որ Կոստանդնուպոլսում չէինք, քանզի ինձ համակել էր այն զգացումը, որ ժամանակի առումով մի քանի դար հետ էինք գնացել, թեև այդ նահանգը համարվում էր Թուրքիայի ամենաառաջավորներից մեկը: Դրա մասին ես կարծիքս հայտնեցի Անտուանին, որը գլխով համաձայնության նշան արեց:

– Պետք է իմանաս, որ այս երկիրը, այսինքն՝ Օսմանյան կայսրությունը, սնանկացման չեմին է: Փաստորեն մեր երկիրը ներկայացված է Օսմանյան կայսրության բանկի միջոցով, որը կարող էր անվանվել «Ֆրանսիայի բանկ Թուրքիայում», քանի որ նրա սեփականատերերը, կառավարիչները և բարձրաստիճան պաշտոնյաները մեր հայրենակիցներն են, որոնց առաքելությունը խոչընդոտելն է, որ սուլթանը և իր ծառայողները ձեռքները մտցնեն գանձատուն, և եթե անեն՝ իմանանք, թե որքա՞ն և ո՞ւր են տանում դրամական միջոցները: Ահա քեզ ողբայի կառավարում: Քեզ մի բան պատմեմ. համարյա տասնհինգ տարի է, 1871 թ. մեզ տրամադրեցին մի երկաթուղային գիծ Հայդար փաշայից մինչև Իզմիր: Մեզ վրա դա շատ

Թանկ կանխիկ փող նստեց՝ տառացիորեն պարկերով ու անվերջ պարկերով փող: Բայց մի ընդվզիր, որովհետև կյանքն այստեղ այդպիսին է: Մյուս կողմից՝ Գերմանիան է իմպերիալ բանկերի միջոցով տրամադրում վարկեր: Ինչ վերաբերում է Անգլիային, Հսկայական շահույթադրույք ունի, օրինակի համար՝ «Գենտ, Պալմեր և Գործընկերներ» բանկում, և նույն բանը եվրոպական այլ երկրների հետ է: Բայց ծախսերը կրկնակի գերազանցում են մուտքերին, և չնայած Արդուլ Համիդը փորձում է ցույց տալ, որ այժմ սուլթանի պալատը դարձել է ողջախոհ և չի մսխում փողերը, ինչպես իր նախորդի ժամանակ, և մերթ ընդ մերթ մեզ զարմացնում են նոր բարեփոխումների ծրագրով և մոգեռնացման խոստումներով, ի վերջո տնտեսական ծախսերը միշտ էլ գերազանցում են, անցնում ստացված եկամուտներից, չնայած այն բանին, որ գյուղացիությունը, ինչպես թուրք, այնպես էլ քրիստոնյա փոքրամասնությունների հարկահավաքներից բացարձակապես ուժասպառ է եղել:

Այնպիսի բանակ պահել, ինչպիսին Թուրքիան է ուզում, անհնարին է առանց երաշխավորված տնտեսական հատկացումների, և արդեն ոչ մի տեղից հնարավոր չէ փող հանել: Ամբողջը հիպոթեկացված է ստացված վարկերի դիմաց, ամբողջը՝ մաքսատները, արբիտրաժային հարկերը, սիրիական մաքսային իրավունքները, ծխախոտը, աղը, նամականիչները, մականիչները: Անգամ Բալկանների գառների վրա դրված հարկերը: Մեր պահանջների դիմաց, որ դրեցինք նրանց առջև, որպեսզի համաձայնվենք թարմացնել վարկերը, որպես երաշխիք մեզ տվեցին Թուրքիայի բոլոր եկամուտների երաշխիքները, ներկայիս և ապագայի: Պատկերացնո՞ւմ ես, թե սա ինչ է նշանակում: Թեև իհարկե, առայժմ Ֆրանսիային որևէ կերպ ձեռնառու չէ Թուրքիայի ֆինանսական ձախողումը, սակայն մյուս կողմից՝ դա կնշանակի իր այն համոզմունքի կատարյալ ձախողումը, ըստ որի՝ միայն քաղաքակիրթ համախմբման ճանապարհով կարելի է հասնել առաջընթացի և դեմոկրատիայի՝ չհաշված միլիարդավոր ֆրանկների կորուստը:

Տե՛ս, նայիր այն գյուղացուն: Այո՛, նրան, որ գալիս է դեպի մեզ, հաստատ հայ է, որ աշխատում է արևածագից մայրամուտ իր ընտանիքը պահելու համար: Հարկահավաքները տանում են նրա համարյա ամբողջ ստեղծածը. հուսախաբ և դառնացած մի մարդ է, որովհետև իրեն համարում է խաբված: Ինչ վերաբերում է հավաքված փողին, ինքը՝ հարկահավաքը իրեն վերցնում է մի լավ պտղունց, մեկն էլ մութասարիֆը՝ այսինքն պրեֆեկտը, վեզիրը՝ նույնպես, մնացածը սուլթանի պալատը: Ի՞նչ է մնում երկիրը կառավարելու համար, հա-

մարյա ոչինչ: Եվ գիտե՞ս, թե ինչ է նշանակելու այս իրադրությունը: Որ ի վերջո այնքան են սեղմելու պարանը, որ խեղդելու են գյուղացիներին և առևտրականներին: Վախենամ, որ գա մի օր, երբ ուղենան տիրանալ այն չնչին բանին, որ մնում է նրանց, այդ ժամանակ էլ ստեղծված իրադրության մեղքը կզցեն հայերի և հույների վրա, քանի որ մուսուլմաններ չեն, բայց ոչ էլ թուրք, բացի այդ նրանք այստեղ էին, երբ իրենք եկան, իսկ դա, բարեկամս, դժվար է հանդուրժել:

Հայերն այստեղ են հազարավոր տարիներ ի վեր: Կասես, որ ես օբյեկտիվ չեմ և իրավացի կլինես: Սակայն չէ՞ որ ես երկու կողմերին էլ քաջ ծանոթ եմ: Երբ հասանք Բուրսա, տեղեկացա, որ այնտեղ բնակվում էին բարձրակարգ լսավի հայեր, որոնք զբաղվում էին գորգագործությունը և գորգերի ու կերպասների առևտրով: Անտուանն ինձ բացատրեց, որ հայերը Անգլիայի լավ կլիենտներն էին, քանի որ չուկա էին հանում անգլիական բամբակի ողջ գործվածքեղենը, որ հասնում էր Կենտրոնական ու Փոքր Ասիա, և վճարի մի մասը փոխհատուցում էին Թուրքիայում արտադրվող մետաքսի միջոցով:

Այնտեղ մնացինք մի շաբաթ: Անտուանը, որ շատ չափված մարդ էր իր գործերում, շասաց ինձ, թե ինչն էր նրան բերել Բուրսա, ես էլ օգտվեցի առիթից զրոսնելու համար, անգամ մի ամբողջ օր տրամադրեցի Օլիմպիական լեռը բարձրանալու համար: Ինձ ուղեկցեցին մի քանի թուրքեր, որոնց այդ նպատակով էի վարձել և ոչ մի բողոք չունեցա՝ ո՛չ իրենց վարքագծից, ո՛չ էլ իմ նկատմամբ նրանց սրտագին վերաբերմունքից: Այդ փորձն ինձ ստիպեց խորհրդածել, որ անհնարին է, որ այդ սրտաբուխ մարդիկ երկու երես ունենան և որ պետք է ճանաչեմ այլ թուրքերի և նրանց վարկածներն էլ լսեմ՝ նախքան վճիռ ընդունելը:

Երբ վերադարձին այդ մասին ասացի, Անտուանը գլխով համաձայնություն նշան արեց, ժպտաց և մնաց լուռ: Ակնհայտ էր, որ նախընտրում է, որ ինքնուրույն հասնեմ ճշմարտությանը:

ԱՊՐԻԼ 1886

4. ՆԱԽԱԶԳՈՒՇԱՑՈՒՄԸ

Հաջորդ տարվա գարնանը, երբ լրանում էր Կոստանդնուպոլսում գտնվելուս մի տարին, բրիտանական ղեսպանատնից մի հրավեր ստացա թագուհի Վիկտորիայի՝ որպես Հնդկաստանի կայսրուհու, տասնամյա տարեդարձը տոնակատարելու կապակցությամբ: Խոսքը չքեղ տոնի մասին էր, և պետք է պատվիրելի մի ֆրակ, քանի որ իմը գործածելուց մաշվել էր, իսկ ես չէի ուզում բաց թողնել տոնը: Գիտեի, որ ներկա էին գտնվելու Կոստանդնուպոլսի հասարակական շարժման ներկայացուցիչներ, իսկ դա ինձ հետաքրքրում էր: Ինձ խորհուրդ էին տվել դիմել մի դերձակի, ոմն Օսման Ռումի անունով, որը հենց աշխատում էր ղեսպանատների համար և Փարիզի լավագույն դերձակների պես կարողի համբավ էր վայելում, միայն թե նրանց գնից հինգ անգամ պակաս վճարով:

Մի պատեհ առիթով Լուի դը Ֆլյորիի տանը ծանոթացել էի սըր էդվարդ Թորնթոնի՝ Անգլիայի ղեսպանի հետ, ոչ պաշտոնական ընթրիքի ժամանակ, քանի որ երկուսով վաղեմի բարեկամներ էին: Նա ինձ թվաց դիվանագետի նախատիպ, նախկին դասախոս, որն ուսուցանում էր՝ խոսակցից միշտ հեռավորություն պահպանելով: Պետք է խոստովանել, որ նա խորապես իրազեկ էր այդ հարցերին՝ անկախ այն բանից, որ նրա մեջ մարդասիրությունն իսպառ բացակա էր: Ամեն ղեպքում ես չէի կարող չըջանցել բարձր հասարակության այդքան կարևոր իրադարձությունը:

Տոնը նշվեց մայիսի տասնհինգին անգլիական ղեսպանատան պարտեզներում և բացօթյա պատշգամբներում: Չէր համընկնում տարեդարձի ճշգրիտ տարեթվի հետ, բայց ղեսպանը հասկացել էր, որ մի շարք պատճառներով դա էր առավել պատեհ պահը արարողություն երկրում և նաև պատշաճության պահպանման առումով:

Երեկոյան պալատից դուրս եկող պերճաշուք ծածկակառքերը լցրել էին զբոսավայրը: Ասում էին, որ ինքը՝ սուլթանն էլ պետք է մասնակցի, բայց ի վերջո դա Կոստանդնուպոլսով մեկ չըջող այն կեղծ լուրերից էր: Ճիշտն այն էր, որ սուլթանը գրեթե դուրս չէր

գալիս Դոլմաբաղչե պալատից, քանի որ նրան հետապնդում էր ահաբեկչության գոհ դառնալու սևեռուն միտքը: Այնուամենայնիվ իր կողմից ուղարկել էր մեծ վեզիրին՝ մի նյարդային մարդու՝ մսակալված և եվրոպական կոստյումը հագին, որն առատորեն քրտնում էր, չնայած նրան, որ այդ գարնանային գիշեր Չերմաստիճանը բավականին զով էր:

Ժակ դը Ֆավրը՝ Ֆրանսիայի ղեսպանը, կամեցավ, որ անձամբ ընկերակցեմ իրեն, որն էլ ինձ առիթ ընձեռեց ողջունելու էլենին՝ իր դստերը, որը երկար ժամանակ մնացել էր Փարիզում: Տեսա, որ թեվանցուկ գնում էր Անրի դը Վիյեի հետ, որ շարունակում էր մնալ Արտաքին հարաբերությունների պետական քարտուղարի պաշտոնում, և ինչպես որ ինձ ասաց Անտուան Մոնթը, որ նույնպես գտնվում էր այնտեղ, մի քանի շաբաթ էր, ինչ նշանված էին:

Ինչ-որ կերպ չկարողացա նախանձս գսպել, որ նա ինձանից առաջ էր ընկել: Ընդունելությունը չքեղ էր. մի քանի տասնյակ լաքեյներ մատուցում էին ըմպելիքները և ուտեստները՝ փորձելով գոհացնել հարյուրավոր հրավիրվածների:

Ցանկացած եվրոպացու համար զարմանալի էր, որ թուրքերն առանց կանանց ընկերակցության էին: Դա էլ ակնառու էր դարձնում դիվանագետների այն սակավ կանանց ու դուստրերին, որոնք հետևելով Փարիզի նորաձևության համարձակ թելադրանքին՝ անթաքույց ցուցադրում էին իրենց հմայքները: Այնուհետև ղեսպանը մի քանի բառ արտասանեց անգլերեն, որոնց մեծ վեզիրը պատասխանեց թուրքերեն: Ճառերի վերջում մատուցեցին սառն ըմպելիքներ, և տոնն ավարտվեց մոտավորապես ժամը տասներկուսին մեծ դահլիճում՝ դաշնամուրի մենահամերգով և արհեստական կրակներով:

Մի պահ ինձ հաջողվեց խոսել Քլիֆորդ Լյոյդի՝ էրզրումում Անգլիայի հյուպատոսի հետ, որի մասին ինձ արդեն տեղեկացրել էին: Անսպասելիորեն ինձ հրավիրեց ծանոթանալ այդ քաղաքին, և ես խոստացա գնալ տեսնել նրան, քանի որ վաղուց էի ուզում այցելել Թուրքիայի խորքը:

– Դը Լատուր, մի բան եմ առաջարկում: Քանի որ երեք ամիսը մեկ ղեսպանատնից դուրս է գալիս մի փոստային գնացք, կարող եք ուղևորվել դրանցից մեկով. շատ ապահով են, որովհետև պահակախմբով են և շատ արագընթաց: Ընդամենը 6 օրում Կոստանդնուպոլսից հասնում են, այնպես որ սպասում եմ ձեզ: Եկեք հնարավորին չափ շուտ, ձեզ հաստատ դուր կգա: – Լյոյդը այն մարդն էր, ով հեշտ համոզող էր, և հրաժեշտից առաջ, մինչ մի քանի հրավիրվածներ մո-

տենում էին, ավելացրեց – խոստացեք ինձ, որ ինձ կայցելեք: Էրզր-
րումը եզակի վայր է, որ չի կարելի չիմանալ:

Քանի որ այն տպավորությունն ստացա, որ անկեղծ է խոսում, սիրով ընդունեցի և պայմանավորվեցինք, որ գնալուց առաջ նրան կհայտնեմ:

Հետո, երբ ես ուղղվում էի դեպի այն խումբը, որտեղ Լուի դը Ֆլյորին էր և դեսպան դը Ֆավրը, մի թուրք՝ երեսուն տարեկանին մոտ, ժպտալով մոտեցավ ինձ՝ խոսելով անսխալ ֆրանսերենով:

– Մայե դը Լատուր, ուրախ եմ ձեզ հետ ծանոթանալու համար, անունս Իբրահիմ Ջեմո է, ես այբանացի եմ... Այբանիան Օսմանյան կայսրության կարևոր երկրներից էր... Լսեք, ինձ պատմել են ձեր մասին... չեք կարող պատկերացնել, թե ով... Բայց ձեզ վստահեցնում եմ, որ երկուսիս համար էլ նա է կարելի ֆրակը: Այո՛, իհարկե, Օսման Ռումին, Կոստանդնուպոլսի մողայիկ դերձակը: Ինչպես գիտեք, դեր-
ձակները ուշադրություն են դարձնում ամենափոքր մանրուքներին, և որ հարկավոր է նրանց հետ զգուշավոր լինել, եթե մեկը չի ուզում քաղաքի ծաղրի առարկա դառնալ հաջորդ օրը: Բայց մի մտահոգվեք: Այստեղ՝ Կոստանդնուպոլսում, իրոք երկու ազդեցիկ մարդիկ կան. մեկը մեր պարոն սուլթանն է, իսկ մյուսը՝ Օսման Ռումին: Կարող եմ ձեզ վստահեցնել, որ ձեր մասին հրաշալի կարծիքի է... Լավ, բանն այն է, որ ես գիտեմ, թե ով եք դուք... Երբ ապրում էի Փարիզում, միշտ կարգում էի «Լ'Օրոր»-ը՝ մի շատ հետաքրքիր թերթ: Կրմպեօ մի գովազուցիչ ինձ հետ: Ինչպես գիտեք, մուսուլմաններս ոգելից չենք խմում... այնտեղ, որտեղ մեզ կարող են այլ մուսուլմաններ տեսնել, հա-հա, հա, քանի որ եթե հանդիպենք Փարիզում՝ հաճույքով կհարավիրեմ ձեզ մի շիշ շամպայն խմելու: Կարող ենք մի քանի ռոպե նստել բաց պատշգամբի այս բազկաթոռներին. այստեղ լավ կլինի, չնայած ձեզ և ինձ համար ավելի լավ կլիներ, որ հանդիպեինք Հընդ-կաստանում քան Թուրքիայում:

Մի մատուցող մեզ բերեց երկու բաժակ սառը թեյ լիմոնով: Հետո Ջեմոն մի քանի վայրկյան լուռ մնաց: Դա ինձ սթափեցրեց. ինչի՞ շուրջ էր ուզում խոսել ինձ հետ այդ այբանացին: Երկար մի կու՛մ թեյ խմեցի, և երկուսս էլ լուռ գնում էինք միջավայրը: Անգլիայի դեսպանը ոչինչ չէր խնայել Հնդկաստանի կայսրուհու տարեդարձի տոնին: Հարյուրավոր մոմեր ապակյա երկար բաժակներում լուսավորում էին հանգիստ գիշերը: Բացի այդ, ամեն տասը մետրի վրա վառել էին մի ջահ: Երևում էր, որ պարտեզը խնամված է մանրակրկիտ ձևով՝ ցանված ծաղիկներով և Եվրոպայում դեռ քիչ տարածված բույ-

սերով: Միակ բանը, որն ինձ նյարդայնացնում էր, այն էր, որ էլեն դը Ֆավրից և Եվրոպայի դեսպանների կանանցից բացի համարյա ուրիշ ոչ մի կին չէր երևում:

Իբրահիմ Ջեմոն պետք է որ կարդար միտքս և կրկին ժպտաց:

– Դուք Փարիզում հարսնացու ունե՞ք: Այստեղ Կոստանդնուպոլսում ձեզ համար դժվար է լինելու... Հավատացած եմ՝ ուրիշ բան է, եթե լինի երիտասարդ մի հայուհի: Դա շատ ավելի հեշտ կլիներ, որովհետև ցանկացած հայ իր կյանքի կեսը կտար հանուն իր դստերը եվրոպացու հետ ամուսնացնելու: Թուրքերի հետ անհնարին է, բացառությամբ, եթե դուք որոշեիք իսլամ ընդունել... Եվ անգամ այդ դեպքում բավարար թուրք չէիք լինի թուրքի համար: Տեսեք, ես մուսուլման եմ, ունեմ կրթություն և վերնախավի զինվորական եմ՝ որոշակի սոցիալական և բարեկեցիկ մակարդակի տեր մարդ և այնուամենայնիվ թուրք չեմ: Գիտե՞ք, թե դա ի՞նչ ասել կուզի: Թերևս այն, որ չնայած այս ամենին՝ ինձ նայում են վերևից, որ ինձ համարում են դրսից եկած մեկը, և որ ինձ երբեք լիովին չեն վստահի: Ձեզ կբացատրեմ: Սուլթանը միմիայն վստահում է սուլթանին: Իմացեք, որ մինչև վերջերս այստեղ գոյություն ուներ մի սարսափելի ավանդույթ, որի համաձայն՝ ժառանգորդը սպանում էր իր մնացյալ եղբայրներին, երբ կառավարելու իր հերթն էր գալիս: Այսպիսով, մեկ հարվածով վերացնում էր իր բոլոր հնարավոր մրցակիցներին: Երբ հասնում էր այդ օրը, կարելի է պատկերացնել, թե ինչ էր Թոփ Գափուում կատարվում. ֆավորիտուհիների հուսահատությունը, որոնք ջանում էին փրկել իրենց որդիներին՝ թաքցնելով նրանց կասկած չհարուցող տեղերում, հագցնելով նրանց աղջկա հագուստ, փորձելով հանել պալատից, հեծկտոցով և հառաչանքով պատուհաններից պարաններով իջեցնել ուրիշների՝ որպես ստրկուհիների որդիների: Ահ, որքան սարսափելի կարող է դառնալ զորեղների կյանքը: Կարող եմ պատկերացնել. միջանցքներով վազվզողներ, հուրհրացող դաշույնները՝ դահիճների ձեռքին, որ պետք է սպանեին երիտասարդ իշխաններին՝ շատ անգամներ դեռ երեխա: Սա էր իշխանության հասնելու սուլթաններին ժառանգաբար անցնող զգուշավորության միակ քաղաքականությունը, որոնք նվաճել էին մեզ հայտնի աշխարհի մեծ մասը:

Ինձ կհարցնեք, թե ինչու՞ եմ ձեզ պատմում այս ամենը: Տեսեք: Հենց այս գիշեր ողջ Թուրքիայում մեռնելու են հարյուրավոր մարդիկ՝ այն պարզ պատճառով, որ սուլթանը ամեն գնով ուզում է պահպանել իր իշխանությունը, իսկ Եվրոպայում դրանից տեղյակ չեն, և որ վատ-

Թարագույնն է՝ չեն էլ ուզում տեղեկանալ: Դուք «Լ'Օրոր»-ի թղթակիցն եք, և պետք է իմանաք, որ այստեղ այնպիսի բաներ են կատարվում, որ ցանկացած եվրոպացու ամոթալի կլինենք...

Այդ պահին ցանկացա ընդհատել նրան.

– Կարո՞ղ եմ ձեզ մի հարց տալ:

Ուզում էի իմանալ, թե ինչու էր այդ բարձրաստիճան գինվորականը ինձ այդ ամենը պատմում: Ձէի կասկածում, որ ճշմարիտ էր, սակայն անկախ ամեն ինչից՝ ինձ տարօրինակ էր նրա օրինավորության առանձնահատուկ զգացումը...

Գնդապետ Ջեմոն մի պահ լուռ մնաց՝ նախքան աջ ձեռքը բարձրացնելը:

– Այո՛, ինչպես չէ, կարող եք ուզած հարցը տալ, թեև լավ գիտեմ, թե ինչ եք մտածում: Տեսեք, արդեն երկու տարի է՝ ապրում եմ մի քրիստոնյա կնոջ՝ վանեցի հայուհու հետ: Ձեզ խոստովանում եմ, որ չեմ ապրի առանց նրա և դա է ինձ ստիպել տեսնել, թե ինչ է կատարվում Թուրքիայում քրիստոնյա փոքրամասնությունների հետ: Մտածեցի, թե արդյոք չպե՞տք է խոսել ձեզ հետ այս ամենի շուրջ... Եվ ի վերջո, դա այն բանն է, որ պետք է իմանայիք... և ոչ երրորդ մարդու միջոցով: Ձեզ հուզո՞ւմ է դա: Թե՞ նախընտրում եք, որ խմենք զովացուցիչ ջուրը և ծափահարենք հրավառությունը:

Գլխով ժխտելու նշան արեցի. ինձ անչափ մտահոգում էին այդ մարդու անկեղծ պատմածները և իհարկե այն վստահությունը, որ ունեք իմ նկատմամբ: Այդ ժամանակ համաձայնվեց և շարունակեց խոսել.

– Լսեք, ես հրետանավորի գնդի լեյտենանտ եմ, գնդապետի օգնական: 1876 թ. մայիսին, երբ Աբդուլ Համիդը պետական հեղաշրջում արեց: Այդ դեպքերը երեկվա պես հիշում եմ: Այն ինչ կատարվեց՝ կարծես նորից տեսնելիս լինեմ:

Գնդապետ Մուրադ բեյը իր դիրքի շնորհիվ մեծ արտոնություններից էր օգտվում: Փաստորեն եղել էր Բոսֆորի մյուս ափին տեղակայված աչքի ընկնող կառույցի՝ գինվորական ակադեմիայի տնօրենը:

Բաղդադի կառավարիչը՝ Միդհատ փաշան, նրա հովանավորը, այն մարդը, որը լծակներ էր գործի դնում իր խարդավանքների և հրակայական հարստության միջոցով, պետական հեղաշրջման և աստվածաբանության սոֆիստների՝ ուսանողների ճնշման արդյունքում նշանակվեց մեծ վեդիր:

Այդ ժամանակ էր, երբ Մուրադ բեյը՝ իմ պետք, բարձրաստիճան սպան հասավ այն բանին, որ գինվորական վարժարանի սաները մի գրավոր բողոք ներկայացնեին սուլթանի անխոհեմ վարքագծի և գանձարանը նրա կողմից մսխելու մասին, հարցնելով շարիաթի նախարարին, թե արդյոք չի՞ կարելի սուլթանին գահընկեց անել: Ամեն ինչ համաձայնեցված էր: Հասան Կարուլահը ստորագրեց ֆեթվան՝ կրոնական հռչակագիրը, որն անմիջապես իմամները տարածեցին մզկիթներով, իսկ սուլթան Աբդուլ Ազիզը մի քանի ժամ անց փոխարինվեց: Բանակը համաձայն էր, իսկ ռազմական նախարարը՝ Հուսեյն Ալին փաշան, մոբիլիզացրեց Կոստանդնուպոլսի զորանոցները: Ես լավ եմ հիշում, որովհետև Գլխավոր շտաբում գնդակահարեցին մի գեներալի, որն ընդդիմացել էր, և գահին բարձրացավ մի անբարո երիտասարդ՝ Մուրադ V անունով, որին մե՛կ սրանք, մե՛կ նրանք թե՛լադրում էին իրենց ուզածով կառավարել: Գահընկեց սուլթանին՝ Աբդուլ Ազիզին, պետք է ուղեկցել մի մակույկով մինչև Թուփ Գափու պալատը: Հիշում եմ, որ մանր անձրև էր տեղում, և ջրի ցայտերը թռչում էին նավակի վրայով: Նույնիսկ գահընկեց՝ սուլթանը ջանում էր մնալ տախտակամածի վրա, նավավարի մոտ, թրջված, փորձելով չկորցնել արժանապատվությունը, չնայած նրա ներքևի շուրթը դողում էր, ու ձախ աչքը անընդհատ թրթռում առանց հանդարտվելու, ասես կոահելով, թե ինչ է կատարվելու: Ոչ մի խոսք չսաց, բայց իր ծառաները անդադար փսփսում էին՝ վախեցած, որ իրենց սպասում է նույն ճակատագիրը, ինչ իրենց տիրոջը: Արդեն Դոմաբաղչեի պալատից տեղափոխել էին իր կանանց՝ մորը, սիրուհիներին...

Նավից իջանք Պալատական հրվանդանի քարե սանդուղքի մոտ՝ Սարայ Բուրնիեում, այնտեղից մի կառք մեզ տեղափոխեց Թուփ Գափու:

Ես երբեք այդքան մոտ չէի գտնվել որևէ սուլթանի, ինձ հրամայել էին աչքս նրա վրա պահել, քանի որ Միդհատ փաշան վախենում էր, որ այդ մարդը որևէ հիմարություն թույլ տար. օրինակ, փորձեր հակահարված տալ, քանի որ պետական հեղաշրջումը դեռևս թելից էր կախված և նման դեպքում ինչ ասես, որ չէր կարող պատահել, որովհետև Աբդուլ Ազիզը դեռևս ազդեցիկ մարդ էր, և շատերն էին ատում Միդհատին:

Դուք ծանոթ չե՞ք Թուփ Գափու պալատին՝ վիթխարի բակերով ու պարտեզներով: Հարեմն իսկական լաբիրինթոս է, և երբ իջնում է գիշերը, դառնում է երկյուղալի: Այդ վայրը քաջատեղյակ է վերջերս կայացած աշխարհի պատմության մեծ մասին: Շատերի համար եղել

է դրախտ, այլոց համար բանտ, Աբղույ Ազիզի դեպքում՝ կառափնարան:

Կպատկերացնեք անշուշտ իմ վիճակը: Նա՛ ժամեր առաջ սուլթան, հավատացյալների խալիֆ և ընդարձակ կայսրության տիրակալ, հանկարծ ոչ այլ ինչ էր, եթե ոչ՝ մի գերի. որքան էլ որ նրա առաջ խոնարհվեին, վրաս ատելության կատաղի հայացքներ էր գցում՝ ինձ համարելով իր այդ վիճակի պատասխանատուն: Ձէի կարողանում ձերբազատվել այն մտքից, թե ի՞նչ էր ինձ հետ կատարվելու, եթե ամեն բան կրկին փոխվեր:

Գա տևեց մի ամբողջ շաբաթ. պահապանները հսկում էին ելքերը, ներքինիները վախեցած էին, կանայք հառաչում էին, սուլթանի մայրը նստած գորգին՝ անխոս առաջ ու հետ կոանալով կանխագգում էր մոտալուտ աղետը: Աբղույ Ազիզին գտան մեռած, առանց բռնություն հետքերի, արյան լճակի մեջտեղում՝ հարեմի սենյակներից մեկում: Ծառաներից մեկը հայտնեց պալատի բժշկին, որն անհապաղ իր սենյակից շտապեց օգնության, սակայն ընդամենը կարողացավ հաստատել, որ մահը ինքնասպան լինելու հետևանք էր, թեև շատ լավ գիտեր, թե ինչ է տեղի ունեցել:

Սակայն Միդհատ փաշան շատ խորամանկ մարդ էր և չէր կարող թույլ տալ պետական ոճրագործության՝ հանցանքի կասկած: Տարբեր ղեսպանատներից հրավիրվեցին բժիշկներ: Հավաքվեցին մինչև 19-ը բժիշկներ, որպեսզի կասկածի մի նշույլ անգամ չմնար: Աբիլ Դիքսոնը՝ Անգլիական ղեսպանատան բժիշկը, Միդհատին հանձնեց դատաքննչական եզրակացությունը: Նախկին սուլթան Աբղույ Ազիզը ինքնասպան է եղել հուսահատությունից: Բոլորն ընդունեցին փաստաթուղթը և չչնջում էին՝ համաձայնվելով այն բանում, թե ինչ է կյանքը, և ինչպես են մահանում անգամ ամենազորեղները: Աբղույ Համիդը՝ Մուրադի եղբայրը, նորընտիր սուլթանը, հրապարակավ ցուցադրեց ընտանիքի վիշտը, թեև ոչ ոք չհավատաց: Չեմ կարող մոռանալ, որ Միդհատ փաշան քիչ մնաց, որ սպանվեր մահացած սուլթանի փեսաներից մեկի կողմից: Հասան բեյը ներս խուժեց պետական խորհրդի առաջին ժողով և իր ատրճանակով մոտիկից կրակեց հուսեին Ավնիի՝ Ռազմական նախարարի ու Ռեչիդ փաշայի՝ Արտաքին հարաբերությունների նախարարի վրա: Փաշան թաքնվեց սեղանի տակ, մինչ ձերբակալում էին Հասան բեյին:

Բայց պատմությունը սրանով չի ավարտվում: Նոր նշանակված սուլթանը՝ Մուրադ V-ը, խմում էր սպունգի պես և մանուկ հասակից տառապում նյարդային նոպաներով, որոնց ժամանակ թվում էր, թե

խելագարվում է: Իր եղբոր՝ Աբղույ Համիդի կողմնակիցները, որքան կարող էին, ամեն առիթով նրան հեղինակագրկում էին, որոնց միշտ փառամոլ իշխանը գազազած վիճակում էր պահում, անհամբեր, թե երբ է իրեն վիճակվելու բազմել գահին:

Այդ շոգ ամառը նպաստեց դրան հասնելուն: Մի գիշեր, երբ սուլթան Մուրադը կավատների ուղեկցությամբ գնաց իր ապարանքը, որոնք իրեն պահպանում էին, շատ սուր նոպա ունեցավ և սկսեց ահավոր գոռալ: Անգամ քնաբերը, որ նրան սրակել էր իր բժիշկը, չհանգստացրեց նրան: Աբղույ Համիդը, ամեն բանից տեղյակ, արագ հասավ պալատ:

Բախտը բերել էր:

Հաջորդ օրը տարբեր ղեսպանատներից բժիշկներ բերել տվեց: Այնտեղ էին բժիշկ Ջետտեն Ավստրոհունգարական ղեսպանատից, բժիշկ Աբիլ-Դիքսոնը Մեծ Բրիտանիայից, բժիշկ Մարրուեն Ֆրանսիայից, բժիշկ Մյուլինգը Գերմանիայից և ուրիշներ: Նրան պետք էր եվրոպական տերությունների՝ մանավանդ անգլիացիների աջակցությունը, որոնք գաղտնի համաձայնության էին եկել Միդհատ փաշայի և հենց իր՝ Աբղույ Համիդի հետ:

Այստեղ, այս նույն ղեսպանատանը, կնքվեց Աբղույ Համիդի կողմից իշխանության նվաճումը: Մեծ Բրիտանիայի համար դա այն երաշխիքն էր, որ իր ճանապարհը դեպի Հնդկաստան լինելու էր բաց և առանց խոչընդոտների: Բայց տեսեք, այդ ամենից մեկը պետք է որ տուժեր, և դրանք լինելու էին քրիստոնյա փոքրամասնությունները:

Մանավանդ հայերը, Փոքր Ասիայի հույները, քրիստոնյա ասորիները, նույնիսկ հրեաները, բայց սա այլ երկար խոսակցության խընդիր է: Արդեն վեր կենամ: Դուք հաստատ ուզում եք ողջունել այդ գեղեցիկ տիկնոջը, որին չեք կորցնում ձեր տեսադաշտից: Պատահաբար Փրանսիական ղեսպանի դուստրը չէ՞: Դեսպանը շատ հետաքրքիր մարդ է:

Լավ, ահավասիկ իմ այցետոմսը: Կուզենայի ձեզ ցույց տալ մի քանի փաստաթուղթ, ասենք՝ շատերին ոչ հասանելի:

Միրելի բարեկամս, չուտով կտեսնվենք, իսկ հիմա՝ առայժմ: Իսկապես հաճելի էր, այնպես որ էլ մի սպասեցրեք ձեր գեղեցիկ բարեկամուհուն: Մնաք բարով, արդեն պետք է գնամ:

Գնդապետ Իբրահիմը դանդաղ հեռացավ դեպի ձեռնարահը: Մտածեցի, որ տեսնելու եմ նրան, որ ինձ շատ ավելի բաներ պատմեր: Այդ մարդը ոչ միայն լավ գիտեր Թուրքիայի պատմությունը. լինելով նրա կարևոր ղերակատարներից՝ թվում էր՝ պատրաստ է ինձ հետ շատ գաղտնիքներ կիսել:

էլեն դը Ֆավրը ժպտաց, երբ մոտենում էի նրան:

– Միրելի Անրի, սա լավագույն առիթն է քեզ հորս ներկայացնելու: Նա այնտեղ է՝ անգլիական դեսպանի և Պիեռ Լըկլերկի հետ: Ընկերակցի՛ր ինձ:

Մենք մոտեցանք բաց պատշգամբի ծայրին, և տեսնելով էլենին՝ երեք տղամարդն էլ տեղից վեր կացան:

– Հայր, քեզ եմ ներկայացնում սիրելի բարեկամիս՝ Անրի դը Լատուրին, «Լ'Օրոր»-ի թղթակցին, այստեղ՝ Կոստանդնուպոլսում, միստրը էդվարդ Թորնթոն, Մեծ Բրիտանիայի դեսպան և Պիեռ, ում արդեն ծանոթ ես:

– «Լ'Օրոր»:- Մի շատ լավ թերթ,- բրիտանական դեսպանը դիմեց ինձ ինչ-որ կերպ հայրաբար՝ գերազանց ֆրանսերենով: – Լսել եմ ձեր մասին, երիտասարդ իմ բարեկամ, անգամ շատ հողվածներ եմ կարդացել, որ դուք ուղարկել եք ձեր օրաթերթին... Եթե ինձ թույլ տաք մի խորհուրդ: Սա մուսուլմանական երկիր է, իսկ սուլթանն էլ՝ հավատացյալների խալիֆը: Ձեզ դա ասում եմ, որովհետև այստեղ բրիտանացիները փոքրամասնություն են կազմում:

Դեսպանը նկատի ուներ իմ վերջին հողվածը, որն իրոք տպագրվել էր ընդամենը երկու շաբաթ առաջ, որում ինձ թույլ էի տվել քննադատել, որ բրիտանացիները պետք է օգտվեին ավելի մեծ ինքնավարությունից:

– Տեսեք, մայե Լատուր, անկեղծորեն եմ ձեզ դա ասում: Ձե՞ որ մենք ընկերներ ենք: Կարծում եմ, որ դուք մի փոքր անզգույշ քայլ եք թույլ տվել, սակայն դուք, շատ եմ խնդրում, մի նեղացեք ինձանից, ձեր լավի համար եմ ձեզ ասում, քանզի իմ կարծիքով ես մարդկանց լավ եմ ճանաչում: Տեսեք, թուրքերը շատ կասկածամիտ են այդ հարցում և հավանաբար սխալ մեկնաբանեն ձեր հողվածները... և այդ ժամանակ ձեզ այլևս ոչ ոք մի խոսք անգամ չի ասի: Լսեք, «Լ'Օրոր»-ը քիչ են կարդում այստեղ: Հավանաբար միայն օտարերկրացիները, բարձր դասի որոշ հայեր, որոնց մի ձեռքի մատների վրա կարելի է հաշվել: Բայց ի վերջո թուրքերը ամեն ինչից տեղեկանում են, շատ աչալուրջ են և սարսափելի զգայուն այն ամենի հանդեպ, ինչ ասում են իրենց մասին: Լսեք ինձ, եթե կարծիք եք հայտնում փոքրամասնությունների մասին, մտածեք երկու անգամ: Մենք համենայնդեպս այդպես ենք անում մեր դեսպանատանը:

– Արդարացի եք: Այստեղ հարկավոր է խոսել՝ լեզուն կծելով,- ժակ դը Ֆավրը գլխով համաձայնության նշան արեց իր գործընկերոջը,- տեսեք, Անրի, կան շատ գաղափարներ, որ սովորական են

Եվրոպայում, մինչդեռ այստեղ չեն ընկալվում: Օրինակ՝ մարդկանց միջև արտահայտվելու ազատությունը, հավասարությունը գուտ խոսքեր են: Այստեղ բառերն այլ իմաստ ունեն՝ կախված այն բանից, թե ինչպե՞ս, ե՞րբ և ո՞ւմ են ասում, բայց ի վերջո դուք էլ այդ գիտեք: Դեսպանը փորձում է ձեզ զգուշացնել, որ այդ հարցը տարու է այստեղ: Ջարմանալի է, երբեմն ինձ թվում է, որ հայերը՝ ընդունակ և աշխատող մարդիկ, գերազանց, վարժ մասնագետներ, ինչպես օրինակ՝ ճարտարագետների այն գերդաստանը, որ նախագծեց և դեկավարեց Դոլմաբաղչեի ցնցող պալատը, կամ ինժեներներ, բժիշկներ, գրողներ՝ որպես հայագրի, պարզապես չկան: Թուրքերն էլ կարծես թե չեն ցանկանում ընդունել, թե իրենցից հայերը որևէ բնագավառում կարող են ավելի լավը լինել: Հիշում եմ, մի քանի տարի առաջ, խոսում էի մեծ վեզիրի հետ մի ընդունելությունում: Հայ ֆինանսիստների մի խումբ պետք է պալատի համար վարկ երաշխավորեր ֆրանսիական բանկերի միջոցով, և թվում էր, թե այնքան էլ տրամադիր չէին, քանի որ իրականում խոսքը վերաֆինանսավորման մասին էր, վեզիրը դիմեց ինձ՝ նրանց մասին մի ահավոր վատ մեկնաբանություն անելով: «Այս չները,- ասաց,- փորձում են կծել իրենց տիրոջ ձեռքը, և դա նրանց վրա շատ թանկ կնստի, ավելի թանկ, քան նրանք կարող են պատկերացնել: Կարծում են, թե այն փողը, որ գործի մեջ են դնում, իրենցն է, և որ մեծ տներն էլ են իրենց պատկանում: Սակայն ոչինչ, ոչ էլ սիրտն անգամ, որ բարախում է իրենց կրծքում, առանց թուրքերի թույլտվության չէ: Սա է թուրքերի փիլիսոփայությունը փոքրամասնությունների վերաբերյալ: Նույնն է, որ մարդ ապրի պարտքով, և մի բան ասեմ, ներքուստ ինձ թվում է, որ խնդիրը դեպի լավը չի գնում:

Ընդունելության ավարտին հրաժեշտ տվեցի էլենին, քանի որ պնդեց, որ ինձ մինչև դուռը ուղեկցի:

– Ուշադրություն մի դարձրու անգլիացի դեսպանի մեկնաբանություններին: Նա հայտնի է որպես սառն ու տարօրինակ մարդ:

– Այո՛,- պատասխանեցի,- մի կատարյալ ջենտլմեն բրիտանական խառնվածքով, բայց խորքում, կարծում եմ, որ իրավացի է: Գուցե ավելի ողջախոհ պետք է լինել: Վերջիվերջո ես այստեղ ընդամենը մի հրավիրված եմ:

էլենը այսու համբուրեց, և ես դուրս եկա փողոց: Լուսավոր էր միայն պարտեզի ցանկապատի շուրջը. մի քանի մետր այն կողմ մնացյալը սպառնալի մշուշում էր, քանի որ գազի ջահերը տեղադրված էին միայն կենտրոնի մի քանի փողոցներում և պողոտանե-

րում: Երբ մութն ընկնում էր, Կոստանդնուպոլիսը դառնում էր թըշ-նամական մի վայր մանավանդ եվրոպացու համար:

Չնայած այն բանին, որ հանցագործները պատժվում էին ողջ խստությամբ, հաճախակի էին հարձակումներն ու գողությունները, և ես մտածեցի, որ պետք է մի ավտոմեքենա կամ կառք վարձած լինեի, որն ինձ տուն հասցնե: Այդ ժամանակ, մինչ արագ քայլում էի մթության մեջ, գիտակցեցի, թե ինչ հեշտ է լինելու իմ վերջը տալը որևէ մեկի համար, ում համար իմ բառերը անախորժ լինեին:

Չնայած ինքս ինձ վախկոտ չէի համարում, ցնցված էի: Անգլիական ղեսպանը գուցե շատ վատ կողմեր ուներ, բայց իրականում ինձ անկեղծ նախազուշացում էր արել:

Մի քանի օր անց ստացա մի նամակ Ֆրանսիայի ղեսպանատնից ստորագրված իր՝ Ժակ դը Ֆավրի կողմից:

Մայե Անրի դը Լատուր

Թուրքիայում «ԼՕրոր»-ի թղթակից.

Մեծարգո բարեկամ: Սույնին կից դուք ստանում եք պաշտոնական հաստատված փաստաթուղթ, որպես Թուրքիայում Ֆրանսիայի այս ղեսպանատան մամուլի պատասխանատու:

Պետք է կապվեք առաջին քարտուղարի՝ պարոն Պիեռ Լըլլերկի հետ մանրամասնելու համար:

Մեզ հետ ձեր աշխատելու մեծագույն գոհունակության առիթով իմ սըրտագին ողջույնը ձեզ:

Ստ. Ժակ դը Ֆավր

Ֆրանսիայի ղեսպան:

Ակներև էր, որ այդ նշանակման հետևում կանգնած էր Անրի Վիյեն, որին մայրս էր համոզել՝ վախեցած իմ անվտանգությունից:

Ինձ վատ չթվաց: Ի վերջո լրացուցիչ երաշխիք էր իմ դիվանագիտական անձնագիրը, որ բացի այդ բացելու էր իմ առջև այլ դռներ և արդեն համոզված էի, որ Կոստանդնուպոլսում լավագույն բանալին դիվանագիտական անձնակազմին պատկանելն էր:

5. ՊԱՏՄՈՒԹՅԱՆ ԳՈՐԾՆԱԿԱՆ ՄԻ ԴԱՍ

Եկավ նախատեսված ամսաթիվը, երբ փոստը պետք է մեկներ էրգրում, բայց վերջին պահին պարզվեց, որ ամբողջ ճանապարհը ցամաքով՝ Անատոլիան կտրել-անցնելու փոխարեն պետք է ուղևորվեին ծովով մինչև Տրապիզոն և այնտեղից փոստային վագոնով մինչև էրգրում: Պաշտոնական բացատրություններ չկային, բայց կարծում էին, որ Սըվազում տեղի ունեցող լուրջ անկարգությունների հետևանքով էր: Ինֆորմացիայի պակասը Թուրքիայում սովորական էր, որտեղ պաշտոնական հերմետիզմը ընդունված բան էր: Մյուս կողմից, այն սակավաթիվ թերթերը, որ հրատարակվում էին երկրի ներսում՝ այնպիսի տեղերում, ինչպիսիք Սամսունը կամ էրգրումը, սուղ օրինակներով էին և սովորաբար չէին հասնում Կոստանդնուպոլիս:

Որոշ թույլ կասկածներից հետո որոշեցի գնալ՝ ընկերակցելով Քլիֆորդ Լյոդին՝ այդ քաղաքում անգլիական հյուպատոսին, որը շատ գոհ էր իմ որոշումից: Ուստի պատրաստեցի մի ճամպրուկ ամենաանհրաժեշտ պարագաներով և իջա քայլելով դեպի նավահանգիստ, որտեղ սպասում էր մի առագաստանավ՝ «Բախտավոր», որ, ինչպես Քլիֆորդն ինձ բացատրեց, ղեսպանատան համար սովորաբար բեռներ էր տանում-բերում: Ավելի ուշ իմացա, որ նավի տերը տեղեկատվություն էր անցկացնում Անգլիայի ղեսպանատուն, ինչը նույնպես զարմանալի չէր:

Թեև չոգ էր, արդեն հուլիսի կեսերն էին: Հենց որ նավը բաժանվեց ափից, եղանակն այն աստիճան զովացավ, որ ստիպված եղա հաստ ժակետ հագնել, բայց անգամ այդ պայմաններում հաճելի էր մնալ կամրջի ծածկի տակ՝ զննելով Թուրքիայի քարքարոտ ափը:

Քլիֆորդը ճանապարհի արտասովոր ընկեր էր, և առաջին պահից հասկացա, որ խոսքը կիրթ մարդու մասին է, երկրի մասին խոր գիտելիքներով և բացի հնէաբանության մեծ սիրահար լինելուց, ինչպես բոլոր բրիտանական բարձր պաշտոնյաները՝ համոզված էր, որ Մեծ Բրիտանիան աշխարհի կենտրոնն է և որ իրենց վրա է դրված կարգ ու կանոնի պատասխանատվությունը:

Քրիստոսը Համարյա տասնհինգ տարի էր, ինչ Թուրքիայում էր և Թուրքերի մասին շատ վատ կարծիքի էր, առհասարակ նրանց համարում էր հույներին և հայերին տանջելու գործում մեղավորներ:

– Ուզում եմ, որ մի բան քեզ պարզ լինի: Իմ իսկական մասնագիտությունը, նախքան փոխհյուպատոս նշանակվելս, պատմության դասախոս էի: Երբ եկա Թուրքիա, մասնագիտացա Մերձավոր Արևելքի գծով: Եթե ինձ դիմանալու ուժ գտնես մեջդ, կփորձեմ քեզ բացատրել այս երկրի ծագումը:

Ոգևորությունը ընդունեցի իր առաջարկը, և Քրիստոսը ժպտաց:

– Բարի, ինքդ քեզ կրակը գցեցիր, ուրեմն՝ լսիր,– մատնացույց արեց ժայռեղեն կտրտված դանգվածը: – Ջննիր այս ցնցող ափը՝ Եվքսինյան Պոնտոսը: Մի հսկա տարածք, որը պատմության ընթացքում կամուրջ է ծառայել, որպեսզի Թուրքմեն ցեղերի հորդաները հասնեն մինչև Բյուզանդիա: Երբ Մուհամեդ II-ը նվաճեց Կոստանդնուպոլիսը, Եվրոպան ցնցվեց՝ հիշելով Աթիլլային, և այդ օրը աշխարհը փոխվեց: Ամեն ինչ սկսվեց, երբ Օսմանը ընդունակ եղավ միաձուլել տափաստանների ցիրուցան ցեղերին:

Իր ճարակություն չնորհիվ հասավ դրան որպես ցեղապետ, համախմբելով տարբեր կրոնական միավորումների, խոստանալով նրանց որպես հատուցում, ինչպես որ ենթադրում էին, անհավատների հետ սահմանամերձ հողատարածքները: Այսպիսով, նա դարձավ շատ հայտնի իշխան, և նրան հաջողվեց գայթակղել հազարավոր քոչվոր վաչկատունների՝ կորցնելու ոչինչ չունեցողների և ծարավի՝ տիրանալու խոստացած ավարին:

Մոնղոլներն էին, որ առաջանալով իրենց նվաճողական հաղթարշավի ճանապարհին և ամեն ինչ հրկիզելով՝ քչեցին Թուրքմեն ժողովուրդներին դեպի Անատոլիա և Փոքր Ասիա: Նրանք հեռատես գտնվեցին և հասկացան, որ պետք է յուրացնեն բյուզանդական իշխանությունը և օգտագործեն այն որպես հիմք այն իշխանության ստեղծման համար, որին իրենք էին հավակնում: Նրանց հաջողվեց նաև իրենց կողմը գրավել քրիստոնյա վարձկանների՝ իրենց գլխավոր թշնամիների դեմ պայքարելու համար: Այդ թշնամիները հենց իրենք՝ Թուրքմեն առաջնորդ կոչվածներն էին, որ դեռ հավակնում էին չուտափույթ ավարի, ունեցվածքի, թալանի՝ հետևում թողնելով հրկիզված հողերը՝ մշտական բնակատեղիի փոխարեն: Դա Օրհանի գաղափարն էր՝ Օսմանի անդրանիկ գավալի: Այդ իշխանապետը հասկացել էր, որ հարկավոր չէր ուժով ներխուժել՝ տիրանալու ոսկու

ավարին և ստրուկներին, այլ հիմնել պաշտպանիչ կետեր անհավատների կամքը կոտրելու համար:

Դեռ վաղ էր, որ համարձակվեին դիպչել Կոստանդնուպոլիսի և ստիպված մեկ դարից ավելի սպասեցին, մինչև որ Մեհմեդ II-ը կարողանար այն նվաճել, օգտվելով այն բանից, որ Բյուզանդական կայսրությունն արդեն իր դարն ապրել էր: Բայց նրանց իսկական հաջողությունն այն համարձակ մարտավարությունն էր, որ նրանք պահեցին տեղական կառավարիչներին՝ նրանցից պահանջելով պարտավորություն տարեկան տուրք տալու և օսմանցիներին զորքեր մատակարարելու: Վասալության ակտիվ համակարգ, որը գործեց շատ արդյունավետ, քանի որ նվաճված ժողովուրդները կարծում էին, թե կարող էին ապահով դարձնել իրենց ունեցվածքը, սեփականությունը և իրենց կյանքը տարեկան տուրքի դիմաց: Այսպիսով, այդ համակարգի պաշտպանությունը երաշխավորված էր հենց իրենց՝ նվաճողների կողմից: Հետո հաջորդեցին Մուրադը, որը տարածեց իր իշխանությունը Արևելյան Եվրոպայով, Բայազիդը՝ իր որդին, որը վերջ չտվեց պատերազմելուն՝ կայսրությունը պահպանելու համար նման անկայուն աշխարհում:

Սուլթանները՝ անչափ շահագրգռված իրենց արյունը ազնվացնելու, կնություն առան քրիստոնյա, բյուզանդացի, սերբիացի, բուլղարացի արքայադուստրերի: Սա ուղղակիորեն ազդեց նրանց աշխարհընկալման և հետևաբար՝ նրանց ծիսակատարությունների և արարողակարգի վրա: Այդտեղ է, որ սկսվեց իրագործվել հիերարխիայի և բյուրոկրատիայի բարդ համակարգը, այն չափով, ինչ հեռանում էին հասարակ ժողովրդից արիստոկրատների վերածվելու համար:

Բնականաբար, պատերազմի ռազմիկները, շատ ավելի կոշտ ու պարզունակ, շարունակում էին իրենց ձեռքում պահել կարևոր բանակներ, որոնք սպառնում էին սուլթանի իշխանությանը, որի գինված ուժերը անհեթեթություն աստիճան շատ ավելի սուղ էին: Այդտեղ էլ երևան եկան այսպես կոչված կապիկուլները կամ տան ծառաները՝ պատերազմի ավարի մաս կազմող, որ Մուրադից սկսած սուլթանի անձնական սեփականությունն էին:

Այս ստրուկները, մեծ մասամբ քրիստոնյաներ, դարձել էին իսլամի հետևորդներ, եթե չէին ցանկացել գրկվել կյանքից, և նրանց դատարակում էին Թուրքերենով՝ որպես օսմանցիների: Այնուհետև նրանց կրթում էին որպես գինավորների, իսկ նրանց, ովքեր աչքի էին ընկնում կամ դրսևորում էին բարձր հատկանիշներ, առաջ էին քա-

չում որպես կառավարիչներ: Այսպիսով, նրանք դառնում էին սուլթանի ամենահավատարիմ վասալները, և այդտեղից էլ սկիզբ առան ենիչերիները կամ նոր զինվորները:

Պետք է իմանաս, որ Մուրադ II-ի իշխանություն օրոք մի քիչ ուշ պատահեց, երբ ի հայտ եկավ ղեշիրմեն կամ քրիստոնյա լավագույն պատանիների պարտադիր զինակոչը, բոլորն էլ մեծ մասամբ Բալկաններից: Եթե կուգես այն կարող ենք անվանել առևանգում, քանի որ ուրիշ բան չէր: Ընտրվել էին բեյերի կողմից և ուղարկվել սուլթանի պալատ, որտեղ նրանց բռնություններ ստիպել էին իսլամ ընդունել և կրթվել դրա ոգով: Ժամանակի ընթացքում նրանք դարձան մի նոր քաղաքական իշխանություն՝ առճակատման գնալով հին օսմանյան արիստոկրատիային:

1444 թ. ասպարեզ է գալիս Մեհմեդ II-ը, թերևս օսմանյան ամենաականավոր սուլթանը, որը 1453 թ. Բյուզանդիայից նվաճեց Կոստանդնուպոլիսը և այն դարձրեց Ստամբուլ, օսմանյան արքունիքի կենտրոնը և իսլամական աշխարհի նոր մայրաքաղաքը, քանի որ կայսեր Հնագույն նստավայրի նվաճումը նույնպես նրան դարձրեց աշխարհի մուսուլման հավատացյալների իսկական խալիֆ, մի բան, որ նրան երաշխավորում էր բացարձակ իշխանություն: Մեհմեդը գոռոզամիտ մարդ էր, իշխանամոլ ու փառասեր և նպատակ ուներ վերակերտել «նոր իսլամական Հոռոմ»: Այդտեղ եկան հրեաներ, հայեր, ուղղափառ քրիստոնյաներ, արաբ մուսուլմաններ, որոնք շուտով չունչ տվեցին Հնագույն քաղաքին: Փաստորեն, այնտեղ հաստատվեցին պատրիարքություններ, ինչպես ուղղափառ հունական, այնպես էլ հայկական: Ի հայտ եկավ հրեական համայնքը: Բայց, այո, բոլորն էլ միշտ միլյեթներ՝ համայնքներ էին՝ թուրքերին ենթակա:

Ջավեշտականն այն է, որ սուլթանները ոչ թե վստահում էին իրենց արյունակից եղբայրներին՝ օսմանյան թուրքերին, այլ ղեշիրմենի համակարգի միջոցով իսլամ ընդունած քրիստոնյաներին, կարծում են, որ, ինչպես այս վարքագիծը, այնպես էլ համարյա ավանդական դարձած կայսերական ընտանիքի որևէ անդամի սպանությունը (որ գահի հանդեպ իր նկրտումներով չդառնար անդրանիկ որդու մրցակիցը) արտացոլում է մի Հնագույն մտածելակերպ՝ արմատացած տափաստաններում ապրած մարդկանց վարքագծում, որոնք երբեք չգիտեին, թե ո՞ր կողմից կհասնեն նետը, որը վերջ կտար իրենց կյանքին:

Այդ քոչվոր ցեղերը, որ սկզբում վրաններով էին գնում այնտեղ, ինչին հանգամանքներն էին ստիպում, ընդունակ եղան միաձուլվել և

սպառնալ հզոր Արևմուտքին այնքան երկարատև պատերազմում, որն ավարտվեց Կոստանդնուպոլսի անկումով՝ իսկական աղետ, որը ցնցեց քրիստոնյա երկրներին, ինչպես մի հեռավոր թնդյուն՝ սպառնալով կայծակն իր հետ տանել դեպի Եվրոպայի սիրտ: Տես, Անրի, պետք է մի շատ կարևոր բան ըմբռնես: Թուրքերի մտածելակերպը մերժում է այն ամենը, ինչը համապատասխան չէ իրենց խորհելաձևին, այնպիսին է, որ ասես մնացածները՝ իր շուրջ գտնվող օտարները, գոյություն չունեն: Արևմուտքի կարծիքները նրանց համար ոչ մի նշանակություն չունեն: Բացի այդ, այն համոզմունքին են, որ միակ արժեքավորը օսմանյան մտածելակերպն է, մշակույթն ու կյանքն ընկալելու իրենց կերպը:

Դու դա ինքդ քեզ կպարզես թուրքերի և տարբեր միլյեթների՝ օրթոդոքս հույների, կաթոլիկ քրիստոնյաների, հայերի և հրեաների հետ չփվելիս:

Ինքնավարությունները ոչ թե նշանակում են ազատություն, այլ անջատում: Ամեն ինչում գոյություն ունի թուրքականի բացարձակ գերիշխանություն, որն ուղեկցվում է մեկ այլ՝ անսահման արհամարհանքով նրանց հանդեպ, ովքեր թուրք չեն: Ապացուցում են, որ եվրոպացիների դեմ ոչ մի մարտում չեն պարտվել, իսկ եթե դա տեղի է ունեցել՝ ապա միայն հանգամանքների բերումով: Այդ իսկ պատճառով ոչ թուրքերը ոչ մի կերպ չեն կարող համարվել առաջին կարգի քաղաքացիներ: Քեզ բերեմ մի օրինակ: Ցանկացած հայ համարվում է գյավուր, այսինքն՝ անհավատ: Եթե մեկը քրիստոնյա է, չի կարող դատվել ըստ չարիաթի, և նրա իրավունքները դրանով չեն երաշխավորված, անգամ պետք է վճարի տուրք՝ ջիզյա, այսինքն՝ «ապրելու իրավունքի հարկ», որ տարեկան պետք է վճարեն բոլոր ոչ մուսուլման տղամարդիկ, որոնք բնակվում են կայսրությունում: Ինքդ քեզ հարց կտաս, թե ինչո՞ւ է այս անգլիացին այդքան անհանգստացած քրիստոնյա փոքրամասնությունների համար: Քեզ կասես գաղտնիքը. ինձնից առաջ իմ հայրն է այստեղ եկել որպես զինվորական-խորհրդական Անգլիական ղեսպանատանը: Հասել է Կոստանդնուպոլիս 1850 թ., հազիվ 24 տարին լրացած, Սանդհրբաթը¹ նոր ավարտած: Իր պաշտոնակից ընկերը այդ ժամանակ քառասունին մոտ մի տղամարդ էր՝ Դեյվիդ Էրբհարթ անունով, գաղտնի ծառայությունների գործակալ, որը տասը տարի այդ երկրում էր հատուկ ծառայություններ:

¹ Արքունական ռազմական հայտնի ուսումնարան (հիմա ռազմական ակադեմիա) Անգլիայում:

Հայրս էլ այդ ժամանակ իր հետ բերեց իր կնոջը՝ մորս: Ես ծնվեցի Թուրքիայում, իսկ մայրս մահացավ ծննդաբերություն ժամանակ: Մարի Դադրյանը՝ մի երիտասարդ հայուհի, ինձ մեծացրեց և խնամեց մինչև 11 տարեկան դառնալս: Նրա շնորհիվ սովորեցի խոսել և գրել հայերեն, նրանց լավ եմ ճանաչում, գիտեմ, թե ինչպիսին են և ինչպես են մտածում: Մարիին սպանեցին 1862 թ. Կիլիկիայի հյուսիսում գտնվող մի քաղաքում՝ Ջեյթունում: Այնտեղից էր նա և իր ընտանիքը: Գնում էր այնտեղ իր հարազատների հետ ամուսն մեկ ամիսն անցկացնելու: Քեզ մեկ ուրիշ օր կպատմեմ, թե ինչ պատահեց: Հետագայում վերադարձա Անգլիա, քանի որ հայրս ավարտեց իր գործը Թուրքիայում, դե ինչ, շատ երկար պատմություն է, սակայն գուցե քեզ հետաքրքրի:

Ձգացի, որ Քլիֆորդի աչքերը խոնավ էին, ասես այդ հուշերը նրան հուզել էին:

– Այո՛: Շատ լավ եմ ճանաչում, թե՛ սրանց և թե՛ նրանց, և քեզ կարող եմ վստահ ասել, որ այս երկրում քրիստոնյա փոքրամասնություններին սարսափելի հետապնդում են, բայց այսօր այսքանը: Չէ՞ որ ես քեզ զգուշացրի...

Մի քանի օրում կհասնենք Տրապիզոն, իսկ այնտեղից՝ կուղևորվեք էրզրում: Այդ նահանգը պատկանում է Պատմական Հայաստանին, և քեզ շատ դուր կգա:

Հիմա իջնենք խցիկը, սկսում է մթնել, և պետք է ուժ հավաքենք:

Այդ դասախոսությունն ինձ համոզեց, որ իմ նոր բարեկամը՝ Քլիֆորդը Լլոյդը, կիրթ և հղկված մարդ է, և այդ երկիրը իր հինգ մատի պես գիտե: Ես շատ գոհ էի, որ ընդունել էի նրա առաջարկը և որոշեցի օգտվել նրա կողքին գտնվելու այդ օրերից:

Գիշերվա մեջ քամին ուժով վեր բարձրացավ, և նավը սկսեց շարժվել ընկույզի կճեպի պես, որն էլ ինձ բախտս անիծել տվեց, որովհետև մի քանի ժամ շարունակ ինձ թվում էր՝ ցանկացած պահին խորտակվելու ենք: Երբ ալեկոծությունից վրաս անձկություն իջավ, մտածում էի, թե որքան հարաբերական է կյանքը: Այնուամենայնիվ լուսաբացն իր հետ լավ եղանակ բերեց, քամին այնքան հանդարտվեց, որ դարձավ մեղմ զեփյուռ, իսկ Անատոլիայի ափն ինձ մոռացնել տվեց այդ վատ պահը:

Որոշ հեզնանքով Քլիֆորդն ինձ հարցրեց, թե ոնց եմ անցկացրել գիշերը, և ես նույն ծաղրանքով ասացի, որ քնել եմ կոճղի պես: Այդ ժամանակ նա լայն ժպտաց, մինչ դողում էր:

– Հիմա քեզ տեղը բերեցի որպես Թուրքի, քանի որ Թուրքը երբեք չի ընդունի, որ որևէ պատճառով վախեցել է. նրանք ասում են ճշմարտությունը, երբ իրենց է ձեռնտու: Այն, ինչ քեզ հետ կատարվում է, կոչվում է Թուրքական սինդրոմ:

Շուտով հանգամանքներն ինձ ուղղակիորեն ստիպեցին հասկանալ, որ պատմությունն այնպիսի բան է, որ բոլորին է ներքաշում իր մեջ, իսկ պատահականությունը կարող է երբեմն մեզ դարձնել նրա գլխավոր դերակատարները:

6. ԴԱԺԱՆ ԻՐԱԿԱՆՈՒԹՅՈՒՆԸ

Տրապիզոնում նավից իջնելիս, նույն նավահանգստում Անգլիական Հյուստոսարանի անդամներից մեկը սպասում էր Քլիֆորդ Լլոյդին: Իրար մեջ երկար խոսում էին, մինչ լցնում էին դիվանագիտական փոստային փաստագրությունը կառքի մեջ, որը մեզ պետք է տաներ այնտեղ: Քլիֆորդը վերադարձավ այնտեղ, ուր գտնվում էի, և տեսա, որ այլայլված է:

– Շատ եմ ցավում, որ քեզ ասում եմ, որ ներքին գործերի Հետ կապված՝ անմիջապես պետք է վերադառնամ Կոստանդնուպոլիս՝ դեսպանատուն: Այնուհանդերձ, քեզ խորհուրդ չեմ տալիս, որ ուղեվորվես պաշտոնական փոստային կառքով, քանի որ ինչպես ինձ հայտնեցին, ճանապարհին քուրդ հրոսակների մի խումբ փորձել է կառքի վրա հարձակվել: Վախենում եմ, որ գուցե պահ մտած սպասելիս լինեն, համոզված, որ կառքում գտնվում է պաշտոնյաների աշխատավարձը, իսկ դա ձիշտ է: Այսինքն՝ զղջում եմ, որ քեզ համոզեցի գալ ինձ Հետ այնտեղ, բայց սա անկանխատեսելի և վտանգավոր վերադարձ է դեպի Միջնադար, թող մեջդ չնչին կասկած չմնա, որ Անատոլիայի խորքում կառչած են մնում դեռ այդ ժամանակաշրջանին: Ի՞նչ ես որոշում, վերադառնո՞ւմ ես ինձ Հետ Կոստանդնուպոլիս, թե՞ մի քանի օր մնում ես Տրապիզոնում: Կարծում եմ, որ ողջամիտ կգտնվես և չես փորձի ուղևորվել էրզրում, ամեն բան այնպես է փոխվել, որ կարող է վտանգավոր լինել:

Իսկապես որ այդ պահին Հուսախաբված էի: Դա իմ պատկերացրած ծրագիրը չէր: Բացի այդ, ինչո՞ւ չխոստովանել, որ ես Քլիֆորդի կողքին ապահով էի: Նա քաջատեղյակորեն վերահսկում էր իրադրությունը մի աշխարհի, որն ինձ լրիվ անծանոթ էր:

Բայց ի՞նչ կարող էի անել: Վերադառնալ նրա Հետ Կոստանդնուպոլիս: Իմ կարծիքով դա չէր հարցի լավագույն լուծումը: Դա կնշանակեր, որ ի վիճակի չեմ ընդունելու մարտահրավերը և առանց երկար խորհրդածելու նրան պատասխանեցի, որ մնում եմ:

– Ցավում եմ, որ ստիպված վերադառնում ես,– ասացի նրան,– Հավատացած եմ, որ ճանապարհի ամենալավ ընկերն ես, բայց քանի որ արդեն այստեղ եմ, նախընտրում եմ մի քանի օր մնալ և կվերադառնամ Կոստանդնուպոլիս նավով, որ ինչպես երևում է, դուրս է գալիս ամեն շաբաթ:

Հրաժեշտ տվեցի Քլիֆորդին, որը դարձյալ ինձ խորհուրդ տվեց ողջամիտ լինել՝ կեսկատակ-կեսլուրջ: Վախենում էի մենակ մնալ, բայց մտածում էի, որ դա այն պատեհ առիթն էր, որ ցույց տայի, որ կարող եմ հույս ինձ վրա դնել անսպասելի իրավիճակներում:

Մի քանի օր մնացի Տրապիզոնում: Նավահանգստի շրջակայքում և առևտրական մի քանի հարակից փողոցներում միջավայրը հիշեցնում էր Կոստանդնուպոլիսը, բայց կյանքն ավելի դանդաղ էր, կարծես ժամանակը կանգ առած լիներ: Նավահանգիստը լարված առևտրական եռուղեռի մեջ էր, եվրոպական ապրանքներ էր ներմուծում, մանավանդ անգլիական, որոնք գալիս էին Մանչեստրի, Լիվերպուլի և Լոնդոնի տեքստիլ արդյունաբերական ֆաբրիկաներից: Երևում էին հայկական առևտրի շատ կենտրոններ և ամեն տեսակի ապրանքների ներմուծման ու արտահանման ձեռնարկություններ, թեև ամենաաչքի ընկնողները գորգերն էին, դրանցից շատերը պարսկական ոճի, քանի որ սկսել էի տարբերել դրանց ծագումն ու որակը՝ մանավանդ Կոստանդնուպոլսում իմ հայ բարեկամների շնորհիվ: Թվում էր, թե թուրքերն ու հայերը իրար Հետ շատ նորմալ հարաբերությունների մեջ են. թե՛ մի կողմը և թե՛ մյուսը արժանավոր կեցվածք էին ընդունում, երբ իրար Հետ խոսքի էին բռնվում: Քրդերի Հետ այդպես չէր. այնտեղ նույնն էին, ինչ գնչուները Եվրոպայում, քանի որ գալիս էին քաղաք իրենց անասուններով և ողջ ընտանիքով, այսինքն՝ մի հարյուր հոգով. որոշ դեպքերում տեսա, որ երբ մոտենում էին, վաճառականները շտապում էին փակել իրենց խանութները, կարծես իրենց ներկայությունը խանգարում էր նորմալ կյանքին: Նման մի բան կատարվում էր չերքեզների Հետ. նրանցից շատերը պրիմիտիվ մարդիկ էին, թվում էր՝ մեծ ատելություն և նախանձ ունեին հայերի հանդեպ, որոնք, սկսած ամենահայտնի վաճառականներից մինչև համայնքի ամենապարզ անդամները, ցանկացած պահի և հանգամանքի իրենց արժանավայել էին պահում: Ոմանք ինձ դիմում էին առանց այլևայլություն՝ որևէ սրճարանի բաց պատշգամբում կամ ուստորանում: Հավասարապես թուրքերն էլ, հայերն էլ ուզում էին իմանալ՝ ո՞վ էի ես, որտեղի՞ց էի և ի՞նչ էի անում այնտեղ: Հավանաբար Հետաքրքրասի-

րությունից էր: Ստիպված օգտվեցի միակ բանկից, որ գործում էր քաղաքում, Օսմանյան կայսրության բանկի մասնաճյուղից, որի տնօրենը ինձ մտնելիս տեսնելով, դուրս եկավ իր գրասենյակից և ներկայացավ որպես Միդհատ բեյ, և իմանալով, որ ես «Լ'Օրոր»-ի թրղթակիցն եմ և Կոստանդնուպոլսում Ֆրանսիական ղեսպանատան մամուլի պատասխանատուն, հորդորեց, որ մի գավաթ թեյ խմենք:

Երբ ավարտեց իր երկար բարեմաղթանքների և բարի գալուստների շարանը, նրան բացատրեցի, որ ուզում եմ Կոստանդնուպոլսում իրենց գլխավոր բանկի կողմից տրված մուրհակը փոխանակել հազար թուրքական լիրայով: Երբ նշեցի քանակը, այդ մարդն ինձ զննեց անհանգստացած տեսքով:

– Հազար լիրա: Ինձ ասացիք հազար լիրա: Դա ավելին է, քան շատ մարդիկ կարող են վաստակել ողջ կյանքում:

Այդ մարդը շարունակում էր ինձ նայել կասկածանքով: Երբ գլխի ընկավ, ժպտաց.

– Սուքն այն մասին չէ, թե դուք ինչ եք մտածում, մայե դը Լատուր: Տեսեք, դուք չեք կարող այստեղից զնալ այդ գումարով, որովհետև ձեր կյանքը կվտանգեք: Ինչպես ինձ ասացիք, դուք ուղևորվելու եք էրզրում... Ձեզ խորհուրդ չեմ տա նման բան անել, հիմա այնտեղ գնալը խենթություն կլինի:

Տեսեք, զնացեք Սամսուն նավով կամ ավելի լավ է՝ չոգենավով, կամ էլ ձեզ ավելի լավ չի՞ թվում, որ գնաք Ռիդա: Բայց էրզրում, Թեոդոսիո արքայի քաղաքը... Թուրքական է յոթ դար ի վեր... դե ինչ, թուրքական և չհաշված ժամանակ առ ժամանակ գլխին եկած երկրաշարժերը: Ասածս լսեք, այստեղ՝ Տրապիզոնում շատ լավ են ապրում, շատ հյուրընկալ քաղաք է, և շատ ուրախ ենք, որ ձեզ նման մարդիկ գալիս են այստեղ՝ մեզ հետ որոշ ժամանակ ապրելու:

Լսեք, մենք կանենք հետևյալը, հանում ենք հազար լիրա, այստեղ դուք հաշիվ եք բացում, ներդնում եք ութ հարյուրը և երկու հարյուրով մեկ ամիս սուլթանի պես կապրեք և այն էլ փողերը շոյալելով: Լսեք ինձ և կտեսնեք, թե ինչպես եք շնորհակալութուն հայտնելու: Այդքան փող մի վերցրեք ձեզ հետ: Դա ձեզ միայն գլխացավանք է պատճառելու:

Նրա դատողությունները ինձ հասկացրին, որ այդ բարի մարդը իրավացի է: Ճիշտն այն է, որ հավակնում էի ձեռք բերել ամենալավ պարսկական գորգը մորս ուղարկելու համար, բայց ամեն ինչ այլ կերպ էր, պետք է նրա խորհրդով շարժվեի և կլինեի ավելի խոհեմ: Գլխով համաձայնության նշան արեցի:

– Համաձայն եմ: Ձեր հիմնավորումներն ինձ համոզեցին, և շնորհակալ եմ ձեր խորհուրդների համար, բայց ձեզ կլսեմ միայն մի մասում: Հետո կվերցնեմ երեք հարյուր լիրա և կուղևորվեմ էրզրում: Ինձ հարկավոր է գնալ մինչև այնտեղ:

Տնօրենը մերժեց՝ գլուխը շարժելով:

– Ո՛չ, մի արեք դա, մայե... Վտանգավոր է... մանավանդ այդքան փողը ձեզ հետ: Այստեղ մի մարդու կյանք մեկ լիրա չարժե: Մի գնացեք այդ քաղաքը: Բայց պարզ է, դուք թղթակից եք, և ես մեկին էլ զիտեի տարիներ առաջ: Ոչ ոք այդքան հաստագլուխ չէ, որքան որևէ թղթակից... Ներեցեք ինձ, մայե, ձեզ նկատի չունեի:

Երբ հրաժեշտ տվեցի Միդհատ բեյին, չէի դադարում մտածել, որ այդ մարդը շատ անհանգստացած է իմ որոշումից, և գրասենյակի ապակու միջից տեսա, որ ինձ կասկածող աչքերով է զննում: Բայց ես վճիռ էի ընդունել և դուրս եկա բանկից՝ դրամապանակիս մեջ երեք հարյուր թուրքական լիրա՝ մտածելով, որ ամեն ղեպքում հաստագլուխ լինելը լրագրողի պարտքն էր:

Տեղեկացա, որ հաջորդ օրը փոստային կառքը դուրս է գալիս լծված չորս ձիով: Այնպես որ մի տոմս ճարեցի՝ ցանկանալով համոզվել, որ եթե այդ փոստը ճամփա է ընկնում, ուրեմն ճանապարհին որևէ վտանգ չի լինի: Կառքում տեղավորվում էին վեց մարդ ուղեբեռների հետ միասին, և երբ նստեցի, երեք ուղևոր ինձ հետաքրքրությամբ զննեցին՝ ողջունելով գլխի թույլ խոնարհումով: Երկուսը թուրք էին, իսկ մեկը՝ պարսիկ, և թվում էին հաջողակ վաճառականներ: Միակը, որ հագնված էր եվրոպական ոճով, ես էի, ինչն էլ պատճառ եղավ, որ երկու ժամ իրենց հետու պահեին, մինչև որ վերջապես պարսիկը տանելի անգլերենով դիմեց ինձ, բայց մի ահավոր չեչտով՝ կանգառներից մեկում պանդոկում ճաշելու համար: Սպիտակեցրած աղյուսով կամարապատ բակն ինձ մտածելու տեղիք տվեց. այդ երկիրը ոչ միայն տարածությամբ էր գտնվում շատ հեռու, այլև ժամանակով:

– Ինձ կոչում են Մուհամեդ Զիա,– տղամարդը շատ ցածր էր խոսում, փորձելով խուսափել, որ չլսեն իր բառերը: – Զբաղվում եմ հնագույն գորգերով... Իսկապես հնագույն: Մեկն այն քիչ ապրանքներից, որ նախկինում անհամեմատ լավ էին անում: Այլևս չեն հյուսում այնպիսի գորգեր, ինչպես նախկին գորգերը. ոչ մետաքսը, ոչ բուրդը, ոչ ներկերը, ո՛չ էլ տնայնագործների ձեռքերը, ո՛չ էլ գեղեցկության հանդեպ ճաշակը, իրականում ժամանակի հետ ո՛չ մի բան դեպի լավը չի գնացել... առավել ևս գորգերը: Տեսեք, իմ ընտանիքում

արտադրվել են Պարսկաստանի լավագույն գորգերից մի քանիսը: Դրանք պատրաստում ենք ոչխարի բրդից, ուղտի մազից, մետաքսից, անգորայի մոհերից... իմ նախասիրածն են: Զեղ հետաքրքրում են պարսկական գորգերը: Դա է, իմ արհեստն է:

Համաձայնվելու նշան արեցի, ինձ այն աստիճանի էին հիացնում, որ ցանկացա մեկը, որպես նվեր ուղարկել իմ մորը: Այդ մարդը լավ առևտրական էր և շարունակեց իր գրույցը, մինչև որ դարձյալ նրստեցինք փոստային կառք: Իրականում դա մի ամրակուռ կառք էր՝ երկար ուղևորությունների համար, սակայն բավականին անհարմար՝ ճանապարհների և խճուղիների պատճառով: Նույնն էր, որ մարդ դիմանար մի տանջանքի, որ գնալով ավելի էր սաստկանում ժամ առ ժամ, կարծես թե քեզ հասցնում էին փայտի անվերջանալի հարվածներ:

Ամեն դեպքում դա էր եղել իմ ընտրությունը, և ես տեղի տվեցի, համոզված, որ ի վերջո մի բան կարժենան ճամփորդությունը և փորձությունը:

Այն տեղանքը, որոնցով անցնում էր ճանապարհը, հնամենի էր, եթե չանվանենք նախնադարյան: Նույնն էր, ինչ ճամփորդեինք ժամանակի մեջ. նահանջել էինք մինչև պատմության այն պահը, երբ կարծես այլևս անհնարին պիտի լինեք գտնելու անգամ մի չնչին վկայություն, որ այդ վայրերը վերաբերում են ներկայիս դարաշրջանին:

Մյուս կողմից, անդադար բարձրանում էինք, մինչև երկու հազար մետրի վրա հասնելը, կարծես թե լեռնային նավահանգիստ անցնելիս լինեինք, որի պատճառով էլ թեև ամառվա կեսն էր, երբ երեկոն իջավ, բավականին զովացավ:

Իրիկնամուտին էր, մեզ ընդամենը մնացել էր տասը կիլոմետր հասնելու, որտեղ գիշերելու էինք, երբ անիվներից մեկը սուր ճոռաց և թափով թեքվեց, եղեգների տակ գաղտնի բացված մի անցքի հետևանքով:

Ոչ ոք չէր պատկերացնում, թե շարունակությունն ինչ է լինելու: Մի տասներկու տղամարդ, արտաքինից քուրդ, դուրս եկան իրենց հրացաններով մոտակա ժայռերի արանքներից՝ մեզ վրա նշան բռնելով: Ինչ խոսք, անկասկած հրոսակներ էին, և հիշեցի Միդհատ բեյի՝ բանկի դիրեկտորի անհանգիստ աչքերն ու նախագուշացումները: Այդ պահին ինձ ոչ թե փողն էր անհանգստացնում, այլ կյանքից զրկվելը: Ամեն դեպքում վտանգավոր իրավիճակ էր, և մի պահ մրտաբուս անցավ, որ չպետք է այնտեղ գտնվեի, ոչ էլ թուրքիայում, այլ Փարիզում, քաղաքակիրթ վայրում:

Իսկապես քրդեր էին: Մեզ անմիջապես իջեցրին, խուզարկեցին և մեզանից խլեցին ցանկացած արժեքավոր իր, ներառյալ մատանիներ, ժամացույցներ, դրամապանակներ: Անշուշտ ինձնից խլեցին թուրքական երեք հարյուր լիրան, չնայած այդ ամենին, այդ միջոցին ներքուստ օրհնում էի իմ բարեկամ Միդհատ բեյին, որ հասցրել էր փրկել տարեկան աշխատավարձիս մեծ մասը: Կոահեցի, որ մեզ մեծ վնասներ չեն պատճառելու, քանի որ այդ մարդիկ այն, ինչ փափագում էին, մեր փողն էր և զարդերը: Քիչ անց եկան ձիեր հեծած ուրիշ մարդիկ և մեզ ստիպեցին հեծնել ուրիշ ձիեր, որոնց բերեցին սանձերից բռնած: Դա ինձ մտահոգեց, քանի որ մի պահ հաստատ կարծում էի, թե նրանց միակ նպատակը մեզ կողոպտելն էր և հետո լքելը: Բայց չէր թվում, թե դա էր իրենց մտադրությունը առնվազն այդ պահին, քանի որ մեզ տանում էին ինչ-որ անծանոթ վայր: Տեսա երկու թուրք վաճառականների աչքերում արտացոլված ահը: Պարսիկը թողնում էր իրավիճակի հետ հաշտվելու տպավորություն:

– Մենք Աստծու ձեռքում ենք,– չչնջաց, երբ հեծնում էր իր ձին, իր ճակատագրին հնազանդվելու մի ժեստով:

Թեև գնում էինք թեթև վարզով, վախեցա, որ կարող էինք գլորվել նեղ ճանապարհներից մեկից, լուսավորված լիալուսնով, որը փայլատակում էր գլխներիս վերևում, սակայն քուրդ հեծյալները պետք է ճանաչելիս լինեին ամեն քար և արահետի ամեն ոլորան, քանի որ իմ կարծիքով անխոհեմ կլինեք, որ առանց վարանելու ձիերին ստիպեին գնալ այդպիսի ժայռոտ վայրերով և այն էլ մշուշում:

Վերջապես հասանք մի քանի անձավների, որոնք տեղակայված էին սարերի արևելյան ճակատում: Մենք գտնվում էինք երկար ու խոր կիրճում, որի միջով հոսում էր մի ջրահորձանք, քանի որ լսում էինք ջրերի հեռավոր մոնչոցը, որոնք գահավիժում էին դեպի կիրճը:

Բավականին վախեցած իջանք ձիերից, և խարույկի շուրջ նստած մի քանի տղամարդ ձեռքի շարժումով հասկացրին, որ մոտենանք իրենց: Նրանցից մեկը՝ առաջնորդի տեսքով, ինձ գոռաց թուրքերեն:

– Ի սեր ամենագլխառատ Աստծու, որտեղացի՞ ես, օտարական: Ի՞նչ ես անում ես վայրերում: Հարո՞ւստ ես: Ինձ ասել են, որ մոտդ ունեիր երեք հարյուր թուրքական լիրա... Դա շատ փող է այդքան երիտասարդ մարդու համար... Ամեն դեպքում չնորհակալություն, որովհետև էս թշվառական թուրքերը մոտենին ունեին դրա տասներորդ մասը... Վա՛յ երազանքների և խաբեությունների վաճառականներ... Իսկ պարսիկը, դրա ունեցածը աղոթքի գորգն է: Ասել կուզի՞ դու այս ուղևորության ամենահարուստն ես:

Այդ մարդը մոտենում էր ինձ այն չափով, ինչ խոսում էր, մինչև որ համարյա կաշում էր դեմքիս, ձեթի ճրագով լուսավորելով երկուսիս: Անկասկած քուրդ էր, և մոխրագույն աչքերն էլ, ոնց որ գայլինը, մթության մեջ պսպղում էին:

– Անունդ ի՞նչ է, օտարական: Էս սարերում անհավատներ չենք ուզում: Որքա՞ն կարժենաս: Հազա՞ր լիրա: Երկու հազա՞ր... Գուցե ավելի՞: Շուտով կիմանանք: Հակառակ դեպքում՝ կստանան քո գլուխը: Մի պահանջագիր կուղարկենք քո դեսպանատուն, որպեսզի պատասխան տան: Ի սեր Աստծու, ես լուրջ եմ ասում: Հեյ դո՛ւ, Մուստաֆա: Էս անհավատի դիմաց որքա՞ն ուզենք: Զեզ հարմա՞ր է թվում երկու հազար լիրա, – մարդը նորից մոտեցավ ինձ՝ գննելու իմ արձագանքը: – Կամ գուցե սխալվո՞ւմ եմ: Դո՛ւ դիր գինը, անհավատ: Ասա մեզ, թե ինչ կարժենա քո գլուխը: Ասա՛ ինձ, հենց հիմա:

Այն, ինչ այդ մարդն ասում էր, ես միայն որոշ բառեր էի հասկանում, բայց պարսիկը, որ չէր կորցրել իր սառնասրտությունը, տեղավորվեց իմ հետևում և թարգմանում էր ինձ տանելի ֆրանսերենով: Մարտացի՝ հասկանալով, որ իրոք այդ քուրդ հրոսակը ոչ թե պոռոտախոսում էր, այլ գցել-բռնել էր, որ ես իր համար շատ արժեքավոր ավար եմ:

Չնայած այդ սպառնալիքներին՝ չկամեցա կորցնել հոգեկան հավասարակշռությունս և ընդունեցի խիզախ մարդու կեցվածք, պատասխանեցի ֆրանսերեն՝ հատ-հատ արտասանելով բառերս՝ ժամանակ տալով իմ թարգմանչին:

– Չգիտեմ, թե ովքեր եք, ոչ էլ ինձ հետաքրքիր է: Եկել եմ իմ սեփական աչքերով տեսնելու, թե ինչ է կատարվում Անատոլիայում, քանի որ ինձ ասել են, որ երկու տեսակի քաղաքացիներ կան այս երկրում: Թուրքերը և մնացածները: Ես «ԼՊորո»-ի՝ մի շատ կարևոր թերթի լրագրող եմ: Այս բառը ուզում է արտահայտել նոր օրվա, ավելի լավ ապագայի հույս:

Տեսա, թե ինչպես էին կամաց-կամաց մոտենում մեզ, հասկացա, որ իմ արձագանքը դրական արդյունք էր տվել:

– Ես հարուստ չեմ, սա իմ ունեցած ամբողջ փողն է, ապրում եմ իմ աշխատանքով, բայց եթե դուք դրա կարիքն ունեք, ոչինչ, ես նորից այն կվաստակեմ: Իմ երկիրն ունի մի խորհրդանիշ իր դրոշի վրա: Հավասարություն, եղբայրություն՝ մարդկանց և ժողովուրդների միջև, բայց մանավանդ՝ ազատություն: Որոչ չափով ծանոթ եմ քրդերի պատմությանը, գիտեմ, թե ով է Բեդիր խանը:

Դուք պետք է որ լինեք Ղզլբաշի ցեղակիցներից և գիտեմ, որ քաջարի կովոդներ եք... Բայց թշնամու հարցում կարծում եմ, որ սխալվել եք: Ես եկել եմ մինչև այստեղ՝ աշխարհին բացատրելու, թե ինչո՞ւ են ճնշված արժանավոր մարդիկ, ինչո՞ւ չունեք ձեր սեփական հայրենիքը, ինչո՞ւ են ձեզ վտարել և հասցրել նրան, որ ստիպված հարձակվում եք նրանց վրա, ովքեր սեփական կամքով հասնում են այստեղ: Գուցե ես սխալվում եմ, գուցե ես զղջամ իմ որոշման համար, բայց քեզ մի բան կասեմ: Թող ինձ վերադառնալ և թույլ տուր ինձ, որ քրդերի մասին ճշմարտությունը պատմեմ, դա չարժե՞ երկու հազար լիրա... Արժե շատ ավելին: Դու համաձայն ես:

Քուրդ դեկավարի կեցվածքը փոխվել էր: Ինձ գննում էր, եթե ոչ հարգալից, այո՛, որոչ հիացմունքով՝ համոզվելով, որ իր սպառնալիքները ոչ մի տպավորություն չէին թողնում, բայց չնայած դրան՝ նրանում ազահույությունը կարող էր ավելին անել, քան ցանկացած այլ զգացում և կտրուկ շրջվեց՝ թիկունքն ինձ դարձնելով:

– Բառե՛ր: Բառե՛ր: Անհավատներդ ավելի շատ եք խոսում, քան կանայք և հետո ոչ մի խոսք չեք կատարում: Այդտեղից կզնաս, երբ որևէ մեկը հանուն քեզ վճարի երկու հազար լիրա: Եվ եթե անցնի երկու ամիս, նրանց կուղարկեմ քո գլուխը: Դա էլ կլինի քո գիշիկը: Ամեն դեպքում քո բառերը ոչ մի բանի տեղ չեն անցնի, որովհետև քրդերս միշտ մնալու ենք քրդեր: Եվ այստեղ դեռ երբեք ոչ ոք թերթի կարդացել: Այստեղ դրանք կոչում ենք կեղտոտ թղթեր՝ ներծծված ստերով:

Ամենահարմար պահը չէր որևէ քննարկում սկսելու համար, և մտածեցի, որ հակահարված տալը մի մեծ օգուտ չի բերի: Այդ ժամանակ մեզ տարան քարայրի ներսի մասը և մեզ թողեցին հրացաններով զինված իրենց մարդկանցից մեկի հսկողությունը: Երբ նրան սևեռուն նայեցի, այդ անհատը, նստած ժայռի բարձր մասում, ձեռքով խփեց իր հրազենի փողին, կարծես հասկացնում էր մեզ, որ խենթություն թույլ չտայինք:

Պարսիկը նստեց կողքիս և սկսեց խոսել ինձ հետ իր առանձնահատուկ անգլերենով, այնքան ցածր, որ հաղիվ էի նրան լսում:

– Այս քուրդ ավագանիներին ամիսներ ի վեր փնտրում են ոստիկանությունը և բանակը: Նրանք ասում են, որ հայրենասերներ են, բայց իրականում հանցագործներ են, որոնք կախաղան կհանվեն, հենց որ բանտարկվեն: Առաջնորդը Զեզիրեից է, նրան կոչում են Մուհամեդ Կուլիխան, և գլուխը բարձր գին ունի: Քեզ մի բան ասեմ,

Թուրքերը չեն հանդուրժի, որ մի կարևոր օտարերկրացի, ինչպիսին դու ես, մնա այս իրավիճակում: Դու մեր հույսն ես, եթե հանուն մեզ լինեն, ոչ մեկն անգամ մատը չէր չարժի, բայց մի ֆրանսիացի դիվանագետ և լրագրող... Գալու են քեզ ազատելու, որի դեպքում քեզ որպես պատանդ կօգտագործեն, իսկ դա վտանգավոր կլինի: Տես, մեր միակ լուծումը փորձել փախչելն է, քիչ են՝ հազիվ տասը կամ տասներկու մարդ:

Հենց որ պարեկություն գնան կեսը կամ ավելին, գուցե օգտվենք առիթից: Այս երկու թուրքերը չափից ավելի գեր են ու ծեր են թվում, անտառով փախչել կարողանալու համար... Այնպես որ, ավելի լավ է նրանց ոչինչ չասենք, և բացի այդ, կարծում եմ, եթե այդպես չվարվենք, մեզ ամեն դեպքում կսպանեն: Համաձայն ես:

Հառաչեցի: Մտել էի այդ անհեթեթ պատմությունը մեջ՝ չնայած Միդհատ բեյի նախազգուշացումներին, և այդ էր պատճառը, որ իրավունք չունեի բողոքելու: Իրավիճակը բարդ էր, և չէինք կարող ինքներս մեզ խաբել: Որքան ինձ հայտնի էր, քրդերը շատ էլ չեն գնահատում կյանքը, ոչ էլ անգամ իրենց սեփականը: Ներքուստ համաձայնվեցի, մինչ խորհում էի, որ պատահականությունը այդ պարսիկ վաճառականի կյանքը կապել է իմ կյանքի հետ: Ինչ տարօրինակ ճակատագիր:

Այդ ժամանակ տեսա, որ մոտենում է քրդերից մեկը, հավանաբար նրանցից, որ գտնվում էին այնտեղ, ամենատարիքովը: Այդ մարդը մոտեցավ մեզ, նստեց գետին ավելի թեթև, քան կապասներ այդ հասակի տեր մարդուց և սկսեց խոսել աղքատիկ ֆրանսերենով, բայց բավարար՝ հասկանալու համար:

– Լսեցի խոսքերդ, օտարական: Դու նույնպես Փարիզի՞ց ես:

Հաստատեցի՝ վրաս պահելով նրա հայացքը:

– Ինձ քո լեզուն սովորեցրել է մի միսիոներ, երբ երեխա էի: Նրան թույլ չտվեցինք քարոզել քո կրոնը, բայց մեր ցեղապետը համաձայնվեց, որ երիտասարդներին ֆրանսերեն սովորեցնեն: Նրան թողեց ապրել, որովհետև ուզում էր, որ իրեն պատմեր Նապոլեոնից: Ասում են, որ լրագրող ես: Մինչև հիմա ֆրանսիացիները ոչինչ չեն արել քրդերի համար, մինչդեռ նրանք թուրքերի լավագույն հովանավորներն են: Նույնիսկ Կոստանդնուպոլսում, հարուստների սրահներում խոսում են ֆրանսերեն,– ծեր քուրդը թքեց ի նշան արհամարհանքի: – Մեզ արհամարհում են նրանք, ովքեր իրականում մեզ չեն ճանաչում: Գիտե՞ս թե ինչու: Քրդերս երբեք չենք խոնարհվել սուլթանի առջև, և դա նրանք մեզ չեն ներում, ոչ էլ այն, որ մենք դարեր առաջ

ենք այստեղ եկել, նախքան իրենց գալը... Եվ կարծում եմ՝ կմնանք այնքան, մինչև իրենք հեռանան: Տուրքեր չենք վճարում, որովհետև ճորտ չենք եղել և ունենք մեր սեփական առաջնորդները: Էրզրումում Ալլադին բեյն է՝ Վանա լճի հարավի լեռներում Հեքքիար էմիրը, մնացած տարածքում՝ Բոխտան էմիրը, մեր ունեցած ամենալավը՝ Բեդիր խանն է: Աստված թող կողքին լինի: Է՛հ, եթե քրդերն ու հայերը միավորված լինեին թուրքերի դեմ... Թուրքերն են թշնամացրել մեր ժողովուրդներին:

Մարդը մի քանի պահ լուռ մնաց: Հետո նրա աչքերը բոցավառվեցին՝ արտացոլելով խարույկի բոցերը:

– Ֆրանսիացի՛, ազատ ես, կարող ես գնալ: Քեզ կբացատրեն: Անունս Ահմեդ խան է, և ես եմ այս սարերի տերը, բայց իմ պաշքարը չի անցնում օտարերկրացի պատանդ վերցնելով, իսկ Ֆրանսիայի դեմ ոչինչ չունենք, թեև երբեմն մտածում ենք, որ Ֆրանսիան, այո՛, քրդերի դեմ բան ունի: Վաղ առավոտյան դու և պարսիկը կարող եք հեռանալ:

Թուրքերը ոչ, նրանք մեր թշնամիներն են: Երկուսն էլ հարկահավաքներ են, նրանց ճակատագիրը որոշված է: Օգտվում են թույլ մարդկանց վախից, միայն դա է արժանի պատժի: Երբ վերադառնաս Ֆրանսիա, պատմիր այնտեղ ճշմարտությունը: Ասա նրանց, որ Անատոլիայում կա մի տարածք՝ Քրդստան անունով, որտեղ կա տգիտություն, աղքատություն, հետամնացություն, բայց, չնայած այդ ամենին, նրա ժողովուրդը չի հնազանդվել բռնակալներին և ազատություն են դարձրել իրենց դրոշը:

Ծեր մարդը տեղից վեր կացավ՝ անսովոր ձևերով ծալելով սրունքները:

– Եվրոպան այնպիսի վայր է, որտեղ չէի կամենա ապրել: Այնտեղ խոսում են ազատությունից և հավասարությունից: Մինչդեռ այնտեղ կառավարողները բանկիրներ ու առևտրականներ են: Իմ ժողովուրդին դեռ կառավարում է ազատությունը:

Մարդը հեռացավ մինչև խարույկը, մինչ պարսիկը, որն ամեն ինչ հասկացել էր, վրաս գաղտագողի գոհունակություն հայացք էր գցում:

Հազիվ էր լուսացել, մի քուրդ երկու ձի բերեց և ցույց տվեց, թե ինչ ուղղությամբ պետք է գնանք: Պարագլուխ Ահմեդը մոտեցավ՝ ինչ-որ բան աջ ձեռքում բերելով:

– Ահա, վերցրու քո փողը: Պատմիր քո թերթում, թե ովքեր են քրդերը: Հիմա գնացեք, Աստված ձեզ հետ:

Մի երկու ժամ քչեցինք ձիերին, մինչև գտնելը էրզրում տանող ճանապարհը: Չէի դադարում մտածել, սակայն անկախ ամեն ինչից՝ ես ցնծություն մեջ էի և մտածեցի, որ այս փորձությունը մի բան արժեք:

Հազիվ մի քանի ընթացք էր, ինչ գլխավոր մայրուղու վրա էինք, երբ ձիերս վրա նստած մի քանի զինվորներ շրջապատեցին մեզ: Լեյտենանտը մեզ կասկածանքով դնեց: Երբ նրան բացատրեցի, թե ով եմ, ինձ վստահաբար ասաց, որ մեզ մեռած էին համարում, համոզված, որ քրդերը մեզ սպանած կլինեն:

Այնուհետև մեզ տարան էրզրում, որտեղ պետք է տեղեկացված լինեին: Դա կարևոր բնակավայր էր, որի փողոցները ամառային փոթորկի հետևանքով լի էին ցեխով, և որտեղ ապրում էին շատ քրդեր ու հայեր: Թուրքերն այնտեղ մեծամասնություն չէին կազմում, թեև, ինչպես որ ինձ պատմել էր Քլիֆորդ Լյուդը, զբաղեցնում էին բոլոր վարչական և զինվորական պաշտոնները:

Ոստիկանության պետը բավականին երկար հարցաքննեց մեզ: Չէր կարողանում հասկանալ, թե ինչու էին մեզ ազատ արձակել և միջին հնարավոր էր, որ փողիս ձեռք տված չլինեին: Ի վերջո ավարտեց՝ ասելով, որ ոչինչ չի հասկանում և մեզ հրաժեշտ տվեց տարակուսանքով:

Մենք տեղավորվեցինք քաղաքի միակ հյուրանոցում: Մնացածը պանդոկներ էին կամ մասնավոր տներ, որոնցում հյուրեր էին ընդունում: Բավականին չոգ էր, և մի պահ մեկնվեցի խտրի վրա, գետնին:

Մեկ տարուց ավելի էր, ինչ ես այդ երկրում էի, սակայն հազիվ էի սկսել գլուխ հանել որոշ կարևոր բաներից, թեև դա ընդամենը հպանցիկ իմացություն էր:

Համոզված էի, որ այնտեղ շատ բաներ պետք է տեղի ունենային և ցանկանում էի դրանց ականատեսը լինել: Հետո, այդքան հույսերից սպառված, խոր քուն մտա՝ առանց կարողանալու գլխիցս հանել պարագլուխ Ահմեդ խանի մոխրագույն աչքերը:

ՕԳՈՍՏՈՍԻ ՎԵՐՁԵՐ 1886

7. ԴԱՎԻԹ ՄՈՒՐԱԴՅԱՆ

Էրզրումն ինձ հետաքրքիր քաղաք թվաց, թեև ցերեկվա անտանելի շոգը ինձ խանգարում էր բավականություն ստանալ նրանից: Այնպիսի մի վայր, որի բազմադարյան պատմության շունչը շոշափելի էր նրա միջավայրում: Մինչև այնտեղ հասել էի զուտ հետաքրքրությունից մղված, բայց հանգամանքներն ինձ ներքաշեցին մի դժվարին իրադարձության մեջ:

Ոստիկանության պետը՝ Մահմուդ բեյ անունով մի թուրք, բանակի հին սպա, կոպիտ և կասկածամիտ մարդ, նորից ինձ համառորեն հարցրեց սարերում պատահածի շուրջ, բայց ես նրան կրկնեցի նորից ու նորից, որ քրդերը չէին ցանկանում այդ երկրների հետ ոչ մի կոնֆլիկտ: Մահմուդը ինչ-որ պատճառով մինչև վերջ չէր համոզվում և շատ անգամներ ինձ կանչել տվեց:

Սկսեցի գլխի ընկնել, որ թուրքերը երբեք չեն հավատում, ինչ ուրիշն է իրենց հավաստիացնում: Այն միտքը, որ ճշմարտությունը և սուտը մի քանի երես ունեն, իրենց ազգային մտածողության մի մասն է: Նույն բանն էր, ինչ բառերով էին սակարկում և միշտ հնարավորություն էին գտնում այլ մեկնաբանություն անելու: Միայն համառությունը, շատ անգամներ բռնի ուժի գործադրմամբ, ընդունակ էին հասնել այն ճշմարտությանը, որ հավակնում էին:

Ինչ վերաբերում էր պարսիկին՝ Մուհամեդ Ջիային, դարձել էր իմ սովորը և ամենուրեք ինձ ուղեկցում էր: Համոզված էր, որ ես նրան բախտ էի բերում և չէր դադարում կրկնել դա ցանկացած մարդու, ով հարցներ: Խելացի մարդ էր և խորամանկ, խոսում էր բավականին տանելի ցանկացած լեզվով և գիտեր շատ հետաքրքրաշարժ բաներ, ունակ էր սահուն խոսակցություն վարել ռուսերեն, գերմաներեն, ֆարսի, արաբերեն, թուրքերեն, ֆրանսերեն, անգլերեն, հայերեն և շատ տեղային բարբառներով: Այնուհանդերձ մեծ կարևորություն չէր տալիս այդ հատուկ ճկունությանը: Պարզապես այն կարծիքին էր, որ որևէ բան մարդ կարող է իմանալ միայն այն լեզվի միջոցով, որին տիրապետում է:

Երկուսով վերապրել էինք մի այնպիսի դրամատիկ իրավիճակ, որն ինձ երաշխավորում էր նրան՝ որպես ողջ կյանքում բարեկամի: Նա ինձ հրավիրեց իր հետ գնալ Թեհրան և Թավրիզ, որտեղի ծնունդ էր: Ինձ այնքան շնորհակալ էր, որ ցանկանում էր ինձ ներկայացնել իր ընտանիքին. չէր դադարում կրկնել, որ եթե ես այդ ժամանակ չլինեի, ինքն արդեն մեռած կլիներ:

Նրան ասացի, որ գուցե՝ հետագայում, որ ես պետք է հնարավորին չափ շուտ վերադառնամ Կոստանդնուպոլիս, որտեղ ինձ սպասում են իմ մասնագիտական պարտականությունները:

Այդ օրերից մեկում էր գրումում, երբ ավարտում էի ճաշը, ինձ մոտեցավ վաթսուներե մոտ մի մարդ, անկասկած հայ, քանի որ իր դեմքը, աչքերի արտահայտությունը, ինքն ամբողջովին այդ ուսուցչի նախատիպն էր: Հագնված էր արևմտյան ոճով, թեև հագուստը, որ մոդայից դուրս էր եկել, գործածելուց և ժամանակից մաշվել, կրում էր մեծ արժանապատվությամբ: Տեսքից երևում էր, որ նախկինում ավելի լավ ժամանակներ պարած կլիներ: Ձեռքն ինձ պարզեց, մինչ կներկայանար:

– Մայն դը Լատոօւր: Ինձ կոչում են Դավիթ Մուրադյան: Եթե ձեզ նեղություն չէ, կուզենայի մի փոքր խոսել ձեզ հետ: Ինչպես գիտեք..., այս քաղաքներն այնքան փոքր են, երկու օրվա մեջ ողջ քաղաքը խոսում է մի օտարերկրացուց... Հիմա այդ դուք եք:

Նրան հրավիրեցի նստել և ինձ հետ կիսել ճաշը, բայց միայն սուրճ ցանկացավ: Դպրոցի ուսուցչի կամ պաշտոնյայի տպավորություն էր թողնում: Սկզբում երկչու էր թվում, բայց երբ համոզվեց, որ նրան լավ եմ ընդունում, սկսեց խոսել անկաշկանդ գուցե մի քիչ վերամբարձ, բայց ճիշտ ֆրանսերենով:

– Շնորհակալ եմ ձեր բարեհաճության համար, մայն: Այստեղ քիչ են գալիս եվրոպացիներ, գալիս են վրացի և ռուս վաճառականներ, սակայն այդ երկրները Եվրոպա չեն, թեև նրանք այդ են պնդում: Ինչ վերաբերում է Հյուպատոսներին, ինչպես գիտեք, կան Փրանսիական, Անգլիական և Գերմանական Հյուպատոսարաններ, բայց գրեթե անմատչելի սովորական մարդկանց համար: Ուզում եմ ասել, որ եթե որևէ եվրոպացի ինչ-որ խնդիր ունի՝ փորձում է լուծել անմիջապես: Եվրոպացիները ինձ նման մեկին հազվադեպ են ընդունում: Ինձ ցավ է պատճառում ասել, բայց հայերս Եվրոպայի համար ոչինչ ենք:

Մուրադյանը խոսում էր դառնացած, ես էլ իմ հերթին բավականաչափ տվյալներ ունեի և գիտեի, որ այդ մարդու խոսքերը ճշմարիտ

են: Ես, անխոս, հասկացա, որ նա յուրահատուկ մարդ է: Ինձ դիմելու նրա ձևը հատուկ էր լայնախոհ մտավորականի, և հանկարծ ինձ սաստիկ հետաքրքրեց այն, ինչ ինձ պատմում էր:

– Ինձ տեղեկացրել են, որ դուք լրագրող եք: Ձեզ նորից եմ կրկնում, սրա պես քաղաքներում նորությունները վառողի պես են տարածվում: Մի ֆրանսիացի թղթակից՝ էրզրումում: Դա այնպիսի բան է, որ ամեն օր տեղի չի ունենում: Մանավանդ, եթե այդ թղթակիցն ունի դիվանագիտական անձնագիր:

Ես հայ ազգային ասամբլեայի անդամ եմ, որ ինչպես գիտեք՝ ներկայացնում է հայ միլիթը: Պետք է իմանաք, որ կայսրությունում կան վեց ճանաչված միլիթներ, հունականը, բուլղարականը, հրեականը, հայկականը և հայ կաթոլիկականը: Բայց մի հավատացեք ոչ մի բանի: Սուլթանը միայն հավակնում է ցույց տալ, որ այստեղ՝ Օսմանյան կայսրությունում, փոքրամասնությունները պաշտպանված են և հարգված: Իրականությունից հեռու ուրիշ ի՞նչ կա: Սակայն, պարզ է, ինչո՞ւ պետք է ինձ հավատաք: Մի անձանոթ ծեր հայ գալիս է, ձեզ պատմում է իր վարկածը: Տրամաբանական կլինի, որ մտածեք, նա ինձ արդյո՞ք ճշմարտությունն է պատմում: Ինչո՞ւ պետք է հավատամ այս մարդուն, որը գուցե ատում է թուրքերին ինձ անհայտ պատճառներով:

Թույլ տվեք ձեզ բացատրել: Կոստանդնուպոլսի շատ հայեր, մանավանդ բարձր խավի, պատրիարքին մոտ կանգնած մարդիկ, անշուշտ հոգևորականության մեծ մասը և նրանք, ովքեր հասել են ամեն ինչի, գուցե եսասիրական տրամաբանությունից ելնելով, չեն ուզում խնդիրներ ունենալ: Այդ Սահմանադրությունը կազմվել է նրանց համար, ովքեր ընդունում են այս իրավիճակը: Այդ կարգի մարդիկ չեն ցանկանում իրենց ոխակի ենթարկել: Սուլթանը լավ գիտեր, թե ինչ էր անում՝ ստեղծելով ահոնլի կեղծիք միայն մի նպատակով, որ փակեր նրանց բերանները, ովքեր քննադատում էին փոքրամասնությունների նկատմամբ թուրքերի վարքագիծը: Ո՛չ, հավաստիացնում էին, դրանց բանի տեղ մի դրեք: Բայց չէ՞ որ ունեն իրենց սահմանադրությունը: Էլ ինչ են ուզում..., – Մուրադյանը հատուկ ընդգծում էր իր բառերը: – Ուրեմն եկեք ասենք՝ այո՛, ազատություն, իսկական ազատություն, ոչ թե մնջախաղ, որի ներքո փորձում են ծածկել զարհուրելի ճշմարտություններ:

Լսեք, մայն: Հայերս անգամ չնչին իրավական երաշխիք չունեն: Ինչ եմ ասում, ո՛չ մի: Պետք է իմանաք, մուսուլմանի խոսքը միակն է, որ օսմանյան դատարաններում արժեք ունի: Յանկացած դատական

հայցում, եթե կողմերից մեկը հայ է, կանխապես դատապարտված է: Իսկ բանտերում անմարդկային ձևով են տանջում հայերին, կարծես թե մենք նրանց վատթարագույն թշնամիները լինենք... առանց նվազագույն դատավարական երաշխիքի: Հայերը մահապատժի են ենթարկվում միանգամից, չների պես:

Հայերս նրանց համար միմիայն խոչընդոտ ենք: Ոչինչ չեն ուզում իմանալ այն մասին, որ մենք արդեն պետություն էինք, քրիստոնյա տարածք, երբ անսպասելի եկան նախճիրով և հրով: Գալիս էին Կենտրոնական Ասիայի անձայրածիր տափաստաններից, անվերջանալի ձյան մրրիկներից, դաժան ձմեռներից, ամռան անողոք արևից և երբ հասան Հայաստան, հայերի նախնյաց հողը, չէին հավատում իրենց աչքերին: Համոզվելով, որ դա իսկական դրախտ է, անմիջապես վճռեցին, որ այդ հողը պետք է իրենցը լինի: Ինչ կարևոր էր, թե բնակեցված էր, հրաշալի մշակված, որ հայերն այնտեղ ապրում էին հազարամյակներ ի վեր, նրանց համար ոչ մի նշանակություն չուներ, սովոր էին հողին հավասարեցնել այն տարածքները, որտեղով անցնում էին: Ահ, դժնի ճակատագիրը... խեղճ Հայաստան:

Դավիթ Մուրադյանը հետևում էր, թե իր ասածները ինչ ազդեցություն էին թողնում ինձ վրա: Պոթթիկուն շարժում էր իր երկար ձեռքերը, կարծես վեհաժողով ղեկավարելիս լիներ: Բայց ավելի քան պատգամավոր կամ գուտ քաղաքական գործիչ՝ այդ մարդը խորքում բանաստեղծ էր, ներքուստ ջախջախված իր երկրի տխուր ճակատագրի պատճառով, որի հետ ոչ մի կերպ չէր հաշտվում: Մի պահ լուռ մնաց, ասես շունչ էր առնում, հետո, ծանր հառաչանքով շարունակեց.

– Այն օրը, երբ առաջին թուրքմենը տափաստաններից հայտնվեց Հայաստանի հովիտներում, մեր ճակատագիրը կնքվեց: Ինչպե՞ս կարող էինք մրցել այնպիսի ցեղերի հետ, որոնք թվով գերակշռում էին. այդ եկվորների հորձանուտը թվում էր անվերջանալի: Մարտերում կոփված մարդիկ էին, անողոք, որոնց համար կյանքը և մահը այլ բան չէին նշանակում, քան ավար և արյունահեղություն: Ի՞նչ զթասրտություն կարող էին հուսալ գառները գայլից:

Նախ, եթե ուզում եք ինձ հասկանալ, գործի դրեք ձեր միտքը, շատ եմ խնդրում: Պատկերացրեք, որ խաղաղ հովիտներում, որտեղ տիրում էին անդորր ու բարգավաճում, հողի մշակումը բավարար բերք է տալիս, իսկ հոտերը աճում են տարեցտարի, ջուրը բարձր գազաթներից հորդառատ թափվում է և թույլ տալիս մշակելու այգիներ ու տնամերձներ, տղամարդիկ ոչ թե դաշույնի, այլ գրքի կարիք ունենին,

կանանց անհանգստությունը իրենց դուստրերի ապագա ամուսնու լավ ընտրությունն էր, որ իրենց ընտանիքներում ոչինչ չպակասեր... Ես ձեզ փերիների հեքիաթ չեմ պատմում: Սա էր Հայաստանը, խաղաղության և բարգավաճման երկիր, որում եկեղեցիների և վանքերի զանգերի ղողանջը ավետում էր ժամերի փոխվելը:

Հանկարծ, ոնց որ անե՞ք, հայտնվեցին տափաստանի փոքր ձիերի վրա շեղաչք հեծյալներ՝ նիզակներով, նետ ու աղեղով, կաշվե վահաններով և կոպիտ կարված մորթե փափախները գլխներին: Հորդանների առաջին հրոսակներն էին, որ Արևելքից խուժելով, ամեն ինչ ոտքի տակ տվեցին, սպանելով տղամարդկանց, բռնաբարելով կանանց, առևանգելով մանուկներին, անասուններին քշելով իրենց ճամբարները, այրելով տներն ու խոտանոցները: Եկել էին թուրքերը: Հետո, զենքի ուժով, ստիպված ընդունեցինք ավատատիրություն՝ ջիմիդների կամ պաշտպանվածների կարգավիճակ, որով մեզ միայն երաշխավորում էին ապրելու իրավունք, եթե դա կարելի էր կյանք անվանել:

Հաճախ մտածում եմ, որ Մեսրոպը՝ Հայ գրերի ստեղծողը, սխալվել է: Միշտ այն համոզմանն էր, որ մեր ժողովրդին սպասում է ապագա և փառավոր պատմություն, և... տեսեք, շատ հլու հնազանդ ժողովուրդ ենք, այն աստիճան, որ մեր նախնյաց հողի վրա ձի նրստելու իրավունք չունենք, մեր հազարամյա զանգերը ղողանջել չեն կարող քաղաքներում և ստիպված մեր հանգուցյալներին հսկում ենք լուռությամբ:

Լսեք, մայե, ինձ ինտուիցիան է մղել գալ և ձեզ հետ խոսել: Լավ, ճշմարիտն այն է, որ կինս է ունեցել այդ ներքին կռահումը, ես կասկածում էի գալ և ձեզ անհանգստացնել, բայց նա պնդեց, որ գամ... և այստեղ եմ: Գուցե ձեզ հոգնեցնում եմ իմ շաղակրատանքով, սակայն դուք պետք է ինձ ներեք: Իմանալով, որ մի ֆրանսիացի թղթակից այստեղ է..., ինչ արած, չէի կարող բաց թողնել այդ պատեհ առիթը:

– Ո՛չ, պարոն Մուրադյան,– մի պահ չհիշեցի անունը,– ինձ չեք խանգարում, ընդհակառակը, ինձ շատ օգտակար է ձեր այցը: Բացի այդ, ես լավ հայ ընկերներ ունեմ Կոստանդնուպոլսում և ինչ–որ տեղ ես ձեզ պարտական եմ: Այնպես որ, ձեզ խնդրում եմ, որ շարունակեք, քանզի այն, ինչ պատմում եք, ինձ շատ պիտանի է: Ես ձեզ լսում եմ համակ ուշադրությամբ, ձեր պատմելու ձևը անչափ տպավորիչ է:

– Լավ, չնորհակալ եմ ձեր սիրալի վերաբերմունքի համար: Ձեզ կպատմեմ հենց սկզբից: Պետք է իմանաք, որ ներկայիս իրավիճակը բխում է սուլթան Աբդուլ Մեջիդ II-ի 1839 թ. իշխանություն հասնե–

լուց: Առաջին հերթին նա ուժի մեջ դրեց Մահմուդ II-ից ժառանգած հռչակագիրը, այդ հռչակագիրը կրում էր շատ բանաստեղծական խորագիր, քանի որ, ինչ խոսք, հոետորություն մեջ ոչ ոք թուրքերին չի կարող հաղթել, «Վարդերի տան հայտնի գրվածքը»¹: Նրանում խոսք կար այն մասին, որ անհրաժեշտ է իրականացնել փոփոխություններ, որոնք երաշխավորեն կայսրության բոլոր հպատակների կյանքը, արժանապատվությունը և ունեցվածքը, ներառյալ փոքրամասնություններին: Նաև հավակնում էին բարելավել զինվորների զորակոչը, զինվորական ծառայության տևողությունը և հարկերի հավաքման եղանակն ու միջոցը:

Համարյա հեղափոխական ծրագիր՝ ցանկացած կառավարության համար, սակայն ինչպես հասկանում եք, միմիայն ուզում էին ցույց տալ, որ թանգիմաթը՝ բարեփոխումների կանոնակարգումը, արդեն սկսվել էր:

Իրականում, գուցե և տհաճ, դա ընդամենը նշանակում էր Եվրոպային ինչ-որ բան ակնարկել, որը ցանկանում էր Օսմանյան կայսրությունում բարելավել քրիստոնյա փոքրամասնությունների դրությունը: Ոչնչի չհասանք: Ոչ մուսուլմաններս շարունակում ենք մնալ առանց որևէ իրավունքի՝ հնազանդվելով դերբեյների կամայականություններին, որոնք գնալով ավելի ու ավելի են քամում քրիստոնյաներին: Չգիտեմ, տեղյա՞կ եք արդյոք, որ Թուրքիայում հասարակական պաշտոնները ձեռք են բերվում փակ աճուրդներում:

Սա նշանակում է համատարած կաշառակերություն, իշխանություն չարաչահում, խառնաշփոթ վիճակ վարչական մարմիններում, բայց ամենից շատ՝ ահավոր անարդարություններ, որոնք դժբախտաբար շատ ավելի արձագանք գտան հայ ժողովրդի, քան այլ ժողովուրդների մեջ: Ո՛չ մուսուլման հոգևորականները, ո՛չ էլ պաշտոնյաները, ո՛չ էլ արտոնյալները, ո՛չ էլ բանակը, ո՛չ էլ արիստոկրատները չցանկացան գործի դնել բարեփոխումները, քանի որ ոչ մի նշույլ ցանկություն չունեին անելու դա և ինչպես այլ անգամներ՝ նրանց հաջողվեց խաբել դյուրահավատ Եվրոպային, որը կրկին ընկավ նույն ծուղակը, որ սուլթանները նրան հրամայում են:

1856 թ. արդեն երեսուն տարի էր անցել, հռչակագրի բովանդակությունը չտկեցին անվանելով այն Հաթիթ Շերիֆ Հումայուն՝ նոր խարդախություն, որը կրկին միմիայն հավակնում էր հանգստացնել Եվրոպական պետություններին, քանի որ սուլթանը ֆինանսավոր-

¹ 1893 թ. նոյեմբերի 3-ին պալատական «Գյուլխանա» պարտեզում հրոչակված գյուլխանյան իրադարձության մասին է:

ման կարիք ուներ և միայն Եվրոպայում կհասներ դրան: Այդ ժամանակ էլ հենց հիմնադրվեց Օսմանյան կայսրության բանկը և առաջին վարկերի հատկացումներից մեկը օգտագործվեց Դոմաբաղչեի պալատի կառուցումը ֆինանսավորելու համար: Այնտեղ սկզբնավորվեց այս կայսրության փլուզումը, որը կավարտվի, Աստված տա, իսպառ կործանումով: Եթե դեռ չի հասցրել:

Կարծում եմ, որ դուք ճիշտ եք վարվել, որ համարձակվել եք ուղևորվել մինչև այստեղ: Ավելի լավ կլիներ, որ ինձ ընկերակցեիք այցելելու մի քանի մոտակա գյուղեր: Թեև պարզ է, որ երբ տեսնեն մի օտարերկրացու, ոչ մի թուրք իրեն չի պահի այնպես, ինչպես սովորաբար: Ինձ չե՞ք հավատում:

– Այո՛, իհարկե ես ձեզ հավատում եմ, բայց ձեզ մի բան ասեմ: Այն ամենին, ինչ պատմում եք, չեմ կասկածում, սակայն, այո՛, ուզում եմ մի քանի հողված գրել քրիստոնյա փոքրամասնությունների վիճակի մասին, այլ տարբերակ, քան ինքս անձամբ հաստատել, չունեմ:

– Լավ,– Մուրադյանը գլխով հաստատեց,– ինձ թվում է խելամիտ, այնպես որ, եթե ցանկանում եք ընկերակցել ինձ, ես գնալու եմ Վան, քաղաք, որին կարող ենք կոչել Անատոլիայի հայերի մայրաքաղաք: Այնտեղ շատ բաներ են տեղի ունեցել, և նրա բոլոր քարերից պատմություն է հորդում: Եկեք ինձ հետ, փորձեք ողջամիտ լինել և շատ բաներում կհամոզվեք, հաստատ գիտեմ, որ ձեզ կհետաքրքրի:

– Համաձայն եմ,– պատասխանեցի՝ համոզված, որ դա այն պատեհ առիթն է, որին երկար էի սպասել:

Չնայած այդ հայն ինձ բացարձակ անծանոթ էր, նրանում մի բան կար. ես հավատում էի նրա անկեղծությանը:

Պայմանավորվեցինք հանդիպել նույն վայրում, հենց որ լույսը բացվի՝ այն ժամին, երբ փոստակառքը մեկնում է Վան: Վստահ էի, որ այդ անգամ բախտը մեզ կժպտա, և ո՛չ քրդերը մեզ վրա կհարձակվեն, ո՛չ էլ հանցագործները: Ուզում էի մոտիկից ծանոթանալ իրավիճակին, իսկ դա հարմար առիթ էր: Օգտվեցի երեկոյից հավաքելու վերջին օրերի բոլոր գրառումները, քանի որ այնպիսի փորձություններ էի ապրում և այնպիսի իրականության հետ չփվում, որ իմ կարծիքով դրանք չպետք է կորստյան մատնվեին: Վճռել էի գրել այդ ամենի մասին, քանի որ համոզված էի, որ ապագայում կարող էր օգտակար լինել:

Հաջորդ առավոտ հանդիպեցի Մուրադյանի հետ հրապարակում: Հաշիվը փակել և վերցրել էի իմ իրերը, ինձ ոչինչ չէր կապում էրդրումի հետ, քանի որ ամեն դեպքում Քլիֆորդ Լյոյդը դեռ Կոստանդ-

նուպոլտում էր և չգիտեր, թե երբ եմ վերադառնալու: Ինչ վերաբերում էր Մուհամմեդ Զիային, նա վերադարձել էր Տրապիզոն և հրաժեշտ տալիս՝ ինձ հավատացրել, որ երբևէ կրկին հաստատ միմյանց հանդիպելու ենք:

Նստեցինք փոստակառք չորս այլ ուղևորների հետ, բոլորը թուրք, որոնք փորձեցին ննջել, հենց որ շարժվեցինք, չնայած ուժեղ ցնցումներին և դղրդյուններին: Ուղևորությունը երկար էր և վճռեցի խորանալ Թուրքիայի մասին իմ գիտելիքներում:

Գնալով ավելի էի համոզվում, որ հայերը որոշ չափով արդարացի են, բայց ոչ լրիվ: Մարդիկ, որոնց հետ խոսել էի, փորձել էին ինձ համոզել, որ թուրքերն են միակ պատասխանատուն, իսկ ես դրանում համոզված չէի: Թուրքերի վարկածը շատ տարբեր էր, և այդ իսկ պատճառով, պետք է համոզվեի, թե որն է ճշմարտությունը:

Բացի այդ, այդ ուղևորությունը ինձ թույլ էր տալիս հասկանալ Կոստանդնուպոլսի և Անատոլիայի ներսում եղած վիթխարի տարբերությունները, անցնելով գուտ նախնադարյան չքնաղ վայրերով, տեսնելով գլխապտույտ առաջացնող անդնդավոր կիրճեր, բյուրեղյա հորձանքներ, որ իջնում էին սարերից ջրվեժների աղմուկով, հանդիպում էինք ճամփաների, երբ ստիպված պետք է կառքից իջնեինք օգնելու՝ հրելու, խույս տալով, որ կառքը չգլորվի, լեռնաշղթաների, որոնց գագաթները կորչում էին ամպերում, հորդառատ գետերի, որոնցում պետք է փնտրեինք ծանծաղուտը, եթե չէինք ուզում, որ ուժեղ հոսանքը մեզ քչեր տաներ: Անկախ այն բանից, որ կառապանները գոռում գոչում էին, ձիերն էլ վիթխարի ուժ գործադրում, երեք օրում հասանք: Երբ իջնում էր երեկոն, կանգ էինք առնում փնտրելու քարվանսարա գիչերն անցկացնելու համար: Ամեն օր երկու անգամ փոխում էին ձիերին, առաջինը կեսօրին և վերջինը գիչերային դադարի ժամանակ: Դրանք գեղջկական շենքեր էին, կենտրոնում մեծ բակով, որի դռնակները փակվում էին իրիկնամուտին, իսկ նրա շուրջ կային մի քանի սենյակներ, որտեղ ճաշ էին պատրաստում, մի ընդարձակ ճաշասենյակ խսիրներով, որտեղ խումբ-խումբ մարդիկ գաղտնի գրուցում էին, ընդարձակ գով սրահներ, որոնցում խսիրների վրա քնում էին կամ եթե ուզում էին ավելի հարմարավետ բան, պառկում էին հատուկ ներքնակների վրա՝ լցված եգիպտացորենի թփերով: Ճամփորդներից ոմանք իրենց հետ բերում էին ուտելիքներ, որ առատաձեռնորեն կիսում էին, մինչդեռ մյուսները ուտում էին այն, ինչ ամեն տեղ նրանց տալիս էին: Մի բանում, այո՛, համոզվեցի, որ մուսուլմանները չէին խառնվում քրիստոնյանե-

րի հետ, թեև այն տպավորությունը չէին թողնում, թե իրար հետ վատ են, պարզապես տարբեր մշակույթներ էին և կերակուրներ, որ չէին կարող խառնվել: Սա էլ եկավ հաստատելու իմ այն տեսակետը, որ գուցե նրանց համատեղ գոյակցումը պետք է որ դժվարին եղած լիներ, այդտեղից էլ հետևում էր այն մեկնաբանությունը, որ նախնյաց միմյանց ատելը երկար ճամփա էր անցել: Բնականաբար, թուրքերը և սակավաթիվ քրդերը, որոնք գտնվում էին քարվանսարայում, կատարում էին իրենց ավանդական լվացումները, իսկ եթե եղանակը ներում էր՝ դուրս էին գալիս բակ՝ դրանք կատարելու: Անում էին լուռ և մեծ երկուդաձուլությամբ, և դա ինձ խորհրդածելու տեղիք տվեց, որ մուսուլմանները իրենց կրոնը այլ կերպ էին արտահայտում, բայց ամեն դեպքում ավելի ջանադիր էին, քան քրիստոնյաները, որքան էլ որ վերջիններս բարեպաշտ լինեին:

Երբ այդ մասին խոսեցի Մուրադյանի հետ, նա էլ չկարողացավ զսպել իր տարակուսանքը:

– Տեսեք, ես էլ չեմ կասկածում, որ իսլամը այն կրոնն է, որ պահանջում է մեծ համոզմունք և լիակատար նվիրում: Մուսուլման բարեկամներ ունեմ, բայց իմ համոզմամբ թուրքերը արարների հետ համեմատած այն այլ կերպ են ապրում: Թույլ տվեք ձեզ բացատրել իմ տեսակետը: Սկսեմ այն բանից, որ թուրքերը ռազմատենչ ժողովուրդ են: Ինչի որ հասել են, սրի միջոցով է և քիչ է այն, ինչ իրոք պատկանում է իրենց մշակույթին: Հասարակ մարդիկ էին, երբ դուրս եկան տափաստաններից: Անգամ չգիտեին գործածել այնքան պարզ և կենսական բան, ինչպես աղյուսը, օրինակ: Իրենց ողջ կահ-կարասին, պատսպարվելու պարագանները, իրենց գործիքներն ու ունեցվածքը կարելի էր բեռնել ջորիների կամ ձիերի վրա: Ուփում էին ճամբար այնտեղ, որտեղ թարմ խոտ էր աճում և այն տեղափոխում, երբ փոխվում էր տարվա եղանակը:

Իսլամն էր, որ ամեն ինչ փոխեց, երբ այդ կրոնը սրբնթաց հորձանքի պես մտավ Կենտրոնական Ասիա: Թուրքմեն ժողովուրդները, անգամ իրենց առաջին մերձավորները՝ կիրգիզները, ուզբեկները, դազախները, ույգուրները, դրանք բոլորը խոսում են թյուրքական լեզուներով, բնականաբար աղքատ էին, քանի որ տափաստանում կարիք չունեին շատ ավելի: Տեսեք, օրինակ, դազախները թուրքեր են, մի ցեղ, որ սերում է մոնղոլներից: Կենտրոնական Ասիայում առկա է թուրքական մեծ ազդեցությունը, դա այն է, որ նրանք համարում են թուրան, այսինքն՝ մի հին թուրքական հայրենիք, որը հասնում է մինչև Հնդկաստան, Բակտրիական բարձրավանդակները և

անապատները, որի հարավարևմտյան սահմանը լինելու է Եփրատը, իսկ հյուսիսայինը՝ Կովկասը և Սիբիրը: Իրոք, կարևոր է թուրքարմատ լեզուների ազդեցությունը, որն անշուշտ ընդգրկում է այդ լայնարձակ տարածքը: Թաթարները, օրինակ, պատկանում են թուրքալեզու խմբին և սերում են քոչվոր ցեղերից:

Նրանք բոլորն էլ ծագում են այնպիսի քոչվորներից, որոնց համար ամենակարևորը ձիերն էին ու նետերը: Այնտեղ հողի սեփականությունը նվաճվում էր պատերազմով և ամենաուժեղ մարդու իրավունքով: Ցեղերի միջև արյունարբու ընդհարումներով էին ձեռք բերվում որսորդության և արածացնելու տարածքները, կամ էլ դրանք ծագում էին որևէ կնոջ, ավարի, ջրի փոսի կամ պարզապես որևէ թշնամական հայացքի պատճառով:

Իսլամն էր, որ ամեն ինչ փոխեց տափաստաններից եկած այդ կոշտ ու կոպիտ մարդկանց համար: Նրանց համար դա մի ջահ էր, որ լուսավորեց իրենց կյանքը, գոյությունը, բայց ամենից առաջ համախմբեց ցեղերին՝ ընդունելով մի համընդհանուր գաղափար, որն իր հետևում էր թողնում նրանց պարզունակ կյանքը: Իսլամը տարածվեց ինչպես կրակը չոր տափաստանում VII դարից մինչև IX:

Այդ պահից սկսած՝ ինչ ասես որ տեղի չի ունենում իսլամական աշխարհում, քանզի Ալլահը այդպես է ցանկացել, և բոլորը ենթարկվում են նրան՝ անառարկելի հնազանդությունը: Բայց չեմ ուզում հեռանալ այն գաղափարից, որ իսլամը թեև լաքով պատեց Հին հոգևոր պաշտամունքները և բնությունը, միևնույն է, դրանք շարունակում են մնալ թուրքմեն ժողովուրդների հոգու խորքում. տարածքների զավթումը, բռնությունը և արհամարհանքը նրանց հանդեպ, ովքեր չեն պատկանում իրենց ցեղին:

Երբ դարեր անց Մեհմեդ II-ը նվաճեց Կոստանդնուպոլիսը, Օսմանի երազանքն իրականացավ: Այդ քոչվոր ռազմատենչ հորդաները պետք է դառնային նստակյաց, և հաստատվեին վերափոխելու կայսրության ավարն ու նվաճած տարածքը: Դարձյալ կրկնվեց այն դասական ասացվածքը՝ «Գերված Հունաստանը գերեց իր գերողին», որն այստեղ փոխակերպվեց՝ «Գերված Բյուզանդիան նվաճեց իրեն գերեվարողներին»: Ահմեդը, մտնելով այն պալատները, որ եղել էին բյուզանդական կայսրերի նստավայրը, շանթահարվել էր գեղեցկությունից, որ իրեն չըջապատում է: Այդ ժամանակ էլ վճռեց յուրացնել այդ ապրելակերպը, իսկ դա նրան մղեց արմատապես փոխելու իր շատ սովորույթներ և վարվելաձևեր, քանի որ նրա փառամոլությունը նոր՝ Օսմանյան կայսրության նոր կայսր դառնալն էր և նրա պեր-

ճաշուք մայրաքաղաքը՝ Ստամբուլ անունով կնքելը, որը նշանակում է «Դեպի քաղաք»՝ մարտական ոռնոցը և նվաճումն իր գորքերով:

Ձեզ այս ամենը պատմում եմ՝ փորձելով բացատրել, թե ովքեր են թուրքերը, և որն է կյանքի մասին նրանց պատկերացումը: Նալիֆաթի զավթումից սկսած, սա մի արտոնություն է, որով կարող են օժտված լինել մարզարեի ցեղի անդամները, մինչև իսկ սրբազան պատերազմի կոչել միայն մեկ նպատակով՝ ընդարձակել իրենց կայսրությունը: Արաբները լավ ծանոթ են թուրքերին և համամիտ չեն կյանքն ընկալելու նրանց կերպին:

Ինչպես գիտեք, հայերս և այլ փոքրամասնություններ, թուրքական տերությունների և ենթակայությունների տակ ենք համաձայնագրերի միջոցով, միլյեթների համակարգի ներքո, մեր դեպքում՝ Կոստանդնուպոլիսի պատրիարքի իշխանության ներքո, որն էլ ստանում է իր իշխանությունը ուղղակիորեն սուլթանից: Դա թղթի վրա ճիշտ է, խնդիրն այն է, թե ինչպե՞ս է կենսագործվում իրականում: Վաղ թե ուշ ինքներդ կհամոզվեք դրանում այստեղ՝ Թուրքիայում:

Մուրադյանը, որ ապշեցնում էր իր արտասովոր իմացականությունը, ինձ զննեց հեզնարար և ավելացրեց:

– Տեսեք, երիտասարդ իմ բարեկամ, ձեզ մի օրինակ բերեմ: Երիտասարդ ժամանակ ես եղել եմ, ինչպես ասում են, «մեղավոր ճորտ»: Ծնվել եմ Թարսում, Տավրոսյան սարերի ստորոտում և եղել առեվանգված պետության պաշտոնյաների կողմից: Ես ձեզ պատմում եմ Հիսուն տարվա վաղեմության մասին: 1832 թ., դա սովորական արարք էր, թեև միշտ վշտալի և ողբերգական: Հիշում եմ, որ մայրս, կանխազգալով փորձանքը, ինձ թաքցրեց խորդանոցում, և ստիպված մտա մի մեծ դեղի մեջ, համարյա խեղդվում էի: Այն ժամանակ տասներկու տարեկան էի, բայց տանը ես շատ պետքական էի, քանի որ հայրս մահացել էր մի քանի տարի առաջ՝ ժանդարմների հետ արյունալի ընդհարման ժամանակ: Եթե ինձ տանեին, լուրջ խնդիր կառաջանար, քանի որ տանը հազար ու մի աշխատանք կար, որ պետք է օգնեի: Բախտս չբերեց, և ինձ գտան շանս պատճառով: Կապված էր, բայց փախել էր, և բնազդը նրան մղեց փնտրել ինձ:

Մորս ծեծեցին և սպառնացին, հետո ինձ տարան ուրիշ շատ ու շատ տղաների հետ, քայլելով ձիերին հավասար՝ դեպի Կոստանդնուպոլիս, մինչ կանայք մնում էին հեկեկալով, հուսահատությունից մազերը պոկելով:

Նրանց համար մենք ոչինչ էինք: Երբ գիշերով ճամբար էին խփում, մեզ պատսպարվելու ոչինչ չէին տալիս, անգամ մի ծածկոց՝ ցրտից

պաշտպանվելու համար: Երկու հոգի մահացան. չկարողացան դիմանալ: Երբեմն մեզ հացի փշրանքներ էին նետում և մեզ թույլ էին տալիս խմել, երբ անցնում էինք որևէ առվի վրայով:

Երբ հասանք Կոստանդնուպոլիս, մեզ հանձնեցին մի աղյուսագործական ձեռնարկություն: Մենք տիրոջ ստրուկներ էինք, և մեզ հետ մտրակով էին վերաբերվում: Ի վերջո, ընդամենը անհավասար ստրուկներ էինք, մեզ արժևորում էին ամեն օր՝ մեր արտադրած աղյուսի քանակով: Այնտեղ մենք անուն չունեինք, միայն մի թիվ, և միայն կարող էի մտածել Տարսոնում իմ տան, մորս ու եղբայրներիս մասին:

Այնտեղ, երեք տարվա ընթացքում տեսա, թե ինչպես մահացան ուժասպառ լինելուց ջահելներից մի քանիսը, մյուսները պարզապես անհետացան, նրանցից մի քանիսին գուցե հաջողվել էր փախչել, բայց բոլորս ապրում էինք սարսափահար, որովհետև չէինք հասկանում, թե ի՞նչ հանցանք ենք գործել, որ մեզ հետ այդ ձևով են վարվում:

Մի հայ վաճառական ինձ ազատեց: Այնտեղ մի խմբաքանակ աղյուս էր գնում, և ես բռնեցի նրա սայլը: Տեսավ, որ ուժեղ եմ և գլխի ընկավ, որ հայ եմ: Իմ դիմաց լավ գին վճարեց, և ինձ թողեցին գնալ նրա հետ:

Նոր էինք հասել իր տուն, ինձ ասաց, որ ազատ եմ և կարող եմ գնալ՝ ուր որ կամենամ, բայց մնացի: Հետո ինձ տարավ մի դպրոց և ավարտեցի ուսումս..., բայց այդ ամենն արդեն հեռվում է, չափազանց հեռվում: Տեսեք, մայե՛, արդեն մտնում ենք Հալիլզավու:

Այդ գիշեր չկարողացա քնել: Միայն մտածում էի Մուրադյանի ասածների շուրջ: Խորհեցի, որ ավելի լավ կլիներ հեռանալ Թուրքիայից, վերադառնալ Փարիզ, մոռանալ այդ ամենը, փնտրել մի երիտասարդ ֆրանսուհու և Ֆրանսիայում բուրժուական կյանք վարել: Ամեն դեպքում, ինչ էլ որ անելու լինեի, չէի կարողանալու ոչինչ փոխել:

ՍԵՊՏԵՄԲԵՐ 1886

8. ԱՆԿԱՐՈՂ ԱԿԱՆԱՏԵՍ

Չկարողացանք հասնել Վան, քանի որ ամբողջ մարզը կռվի պատրաստ վիճակում էր: Բանակը որոշ բնակավայրեր պաշարված էր պահում, և ինչպես մեզ ասացին, ոչ մի արտասահմանցի չէր կարող մտնել, որի պատճառով գնացինք Ռեշադիե, Վանա լճի ստորոտ:

Մուրադյանն այնտեղ ազգականներ ուներ, իր մոր հորեղբոր տղան էր, բայց այդ հեռու ազգակցական կապը հայերի միջև բավական էր յուրայիններից մեկը լինելու համար և ներկայացնելով ինձ որպես բարեկամի՝ ինձ անմիջապես ընդունեցին առանց ձևականությունների: Այդ մարդիկ մտերմություն և ընտանիքի հանդեպ խոր բարեկամական զգացում ունեին: Եթե քեզ որպես բարեկամի են ընդունում, ինչպես որ եղավ իմ դեպքում, անմիջապես դառնում էիր յուրայիններից մեկը:

Մարզում Փանոսյանները կարևոր ընտանիք էին: Պատրիարքը՝ Մատթեոս Փանոսյանը մեզ բացատրեց, որ այդ անգամ հարցը հայերի և թուրքերի միջև չէր, այլ թուրքերի ավանդական անբարյացակամությունը քրդական ցեղերի հանդեպ, որոնք խոտովություն էին պատրաստվում մի քանի շաբաթ ի վեր: Ոչ մի նոր բան չկար, քանի որ քառասուն տարի էր, ինչ խոսվում էր չղաղարող խոտովության մասին:

Փանոսյանը ազդեցիկ մարդ էր, և իր հայտնած կարծիքները՝ նույնպես: Մուրադյանին բացատրեց, որ քրդերի խոտովության հետևում անգլիացիներն են:

– Միշտ անգլիացիները: Նրանք ուզում են փոխել Կոստանդնուպոլսի կառավարությունը և այդ անում են տարբեր ճանապարհներով: 1833 թ. ստորագրեցին Բալտա-Լիման համաձայնագիրը՝ չնայած ուսական արջին: Այդ ժամանակից սկսած անգլիական կտորեղենը լցնում է մեր շուկաները, և մեր ցորենը տանում են այնպիսի գնով, որ մեզ կործանում են: Ահ, ինչ ճարպիկ են Մեծ Բրիտանիայի զավակները: Նրանք են պահում սուլթանին, որպեսզի սուլթանը պահի Թուրքիային, որպեսզի Թուրքիան պահպանի Բաղդադի ճանապարհը, որտեղից հույս ունեն դուրս բերել չզիտեմ թե ինչ, բայց

հաստատ մեծ շահույթով: Ճարպիկ, բայց անամոթ՝ Հայաստանի հետ իրենց քաղաքականությունում: Ցարը չէր, որ ասաց, որ Թուրքիան հիվանդ մարդ է: Ես կասեի՝ մահվան եզրին կանգնած: Եթե լրջորեն օգնած լինեին հայերին, կունենայինք այն Հայաստանը, որ նախկինում էր: Լավ, թեկուզ լինեք միայն կեսը:

Բայց ո՛չ: Իրավիճակը ավելի վատ չի կարող լինել, թեև հիմարություն են ասում, որովհետև դե ինչ, կարող էր այդպես լինել: Հիմա քրդերի հետ են զբաղված, բայց ձեզ մի բան կասեմ: Զինվորական լեզվով դա անվանում են ուշադրությունը շեղելու մաներ, որովհետև եթե որևէ մեկին նշանակեստի տակ են առել, մեզ է, հայերիս: Բայց դուք, մայն, պետք է որ կուշտ լինեք այս ծեր հայի բողոքներից: Այստեղ՝ մեր երկրում արտասովոր բաներ կան Եվրոպային անծանոթ, և դուք կարող եք պատմել, երբ վերադառնաք: Ի՞նչ կարծիքի եք այս հսկա գեղատեսիլ լճի մասին,՝ Փանոսյանը մատնացույց արեց Վանա լճի հորիզոնը՝ ավելացնելով տրտում տոնով,՝ սա է Հայաստանի իսկական սիրտը:

Մարդը մեզ էր նայում անհանգիստ աչքերով:

– Ես չգիտեմ, թե կտեսնեմ այն, բայց վախենամ օգտագործեն պապենական մեթոդը, Թուրքիայի հիվանդությունը հավակնի բուժվել հայկական արյուն հեղելով: Սարսափելի մղձավանջի մեջ եմ և վախենում եմ մերոնց համար: Ոչ, ոչ միայն իմ ընտանիքի, բոլոր հայերի համար:

Այդ պահից սկսած սկսեց խոսել հազիվ լսելի ձայնով, այն աստիճան, որ ստիպված մոտեցանք՝ նրան լսել կարողանալու համար:

– Գու, Մուրադյան, պիտի որ հիշես,՝ Փանոսյանը մատնացույց արեց ընկերոջը համառորեն: – Երկուսով Կոստանդնուպոլսում չէի՞նք քսանմեկ տարի առաջ, հունիսի այն կիրակին, վաթսուհինգին: Իհարկե, հիշում ես:

Բաներ կան, որ չեն կարող մոռացվել: Ես այն զգացումն ունեմ, որ կարծես դեռ այնտեղ եմք, այն ժամանակվա ուժեղ ոտքերով, ստիպված չէի՞նք վազում զառիվայրով, այծյամների պես Գալատայի Աշտարակից սկսած: Էս ոսկորներս առաջվանը չեն... Ահ: Այո՛, դա կատարվեց այն ժամանակ, երբ հիմնադրեցին «Նոր օսմաններ» կուսակցությունը. այնտեղ նրանք էին, ովքեր ուզում էին վերացնել հայերին այս հողից: Եվ գիտե՞ք, թե ինչո՞ւ... քանի որ այն մերն է, մեզ է պատկանում այս հողը վաղնջական ժամանակներից, և այսպիսով կարծում են, թե ոչ ոք նրանց դեմ չի բողոքի: Հայի յուրաքանչյուր հայացք բողոք է, այնպես չէ՞: Եվ պարզ է, ի վերջո նրանց համար

դա դառնում է անտանելի, ա՛հ, իհարկե, դո՛ւ, Մուրադյան, այնտեղ վազում էիր ինձ հետ թե թե՛ հետապնդված պահակների կողմից, քանի որ այնտեղ էին մինչև իսկ իշխանները... ամեն ինչ հորինվեց օսմանյան ձևով:

Ստերի մի վիթխարի շղթա, որպեսզի հավատացնեն, որ մեծ բարեփոխումներ են: Այդ մեկը՝ այո՛. բոլորն էին համոզված, որ ներծծված են Ֆրանսիական հեղափոխության շնչով,՝ Փանոսյանը մնաց՝ ինձ սևեռուն նայելով, ցույց տվեց իր ոսկրոտ ցուցամատով և ասաց.

– Գու, ֆրանսիացի երիտասարդ, պետք է անշուշտ իմանաս, թե ինչն էր նրանց ոգևորում. հավասարություն, ազատություն, եղբայրություն, Ռուսոյի և Մարատի ոգին: Արդյո՞ք ժամանակից առաջ չէր ընկել Փարիզում լույս տեսնող թուրքական թերթը՝ «Հուրիեթ»-ը, որ նշանակում է «Ազատություն»:

Ազատություն ո՞ւմ համար: Թուրքիայի հայերի համար: Շատ անհամ կատակ է: Գուցե քրիստոնյա, փոքրամասնությունների սոցիալական պայմանների լավացո՞ւմ: Վայ, ստե՛ր ու էլի՛ ստեր: Թեև մի բանում, այո՛, ճշմարտությունն էին ասում: «Նոր օսմաններ» կուսակցությունը հիմնվում է Արևելքում ուսական ազդեցությունը կործանելու նպատակով, որը ձգտում է Թուրքիայում քրիստոնյա ժողովուրդների ազատագրմանը: Դա ճշմարիտ է, չնայած պետք է ասվեր, որ հիմնվում էր կործանելու քրիստոնյա ժողովուրդներին Թուրքիայում: Ինձ հետ համամիտ չե՞ս, Մուրադյան, թուրք քաղաքացիների նշանաբանն է՝ «Թուրքիան թուրքերի համար»: Իսկ մնացածն էր... քեզ կասեմ կարճ և չիտակ: Մնացածներս ավելորդ ենք, եթե ոչ, ժամանակը ցույց կտա:

Տեսա, թե ինչպես է Մուրադյանը գլխի շարժումով համաձայնվում այն ամենին, ինչ իր ընկերը պատմում է:

– Ինչ խոսք: Միդհատ փաշան թերևս կայսրության ամենափառանդ մարդն էր: Շատ լավ գիտեր, որ չէր կարող բարգավաճել առանց Եվրոպայի համաձայնություն, չնայած իր հոգու ներսում ատում էր այն ամենը, ինչ նշանակում էր Եվրոպա: Բայց մեկն էր ամենամեծ երկերեսանիններից և վարպետորեն կեղծում էր իր ամենահակադիր զգացմունքները ոչ միայն իր մտածելակերպով, նաև գործելակերպով: Նրա ներքին քաղաքականությունը ազգայնամոլական է, հրահրում է ժողովրդին Արևմուտքի դեմ: Իսկ հետո արտասահմանում հավատացնում է, որ ժամանակակից մարդ է և զուսպ, որ ցանկանում է Թուրքիան բացել առաջավոր գաղափարների առջև: Ստահակի՛ մեկը:

Նա հրահրեց մուսուլման ուսանողներին և սպառնաց քրիստոնյաներին անխտիր սպանողով, մինչև որ սուլթանը նրան նշանակեց մեծ վեզիր: Ընդամենը երկու օր անց, նրա ղեկավարած պետական հեղաշրջման արդյունքում տապալվում է սուլթան Աբդուլ Ազիզը, և թագադրվում է Մուրադ V-ը, անընդունակ մեկը՝ հարեբող և կիսախելագար, որին հավակնում էր իր օգտին ծառայեցնել: Մեկ շաբաթ անց Աբդուլ Ազիզը սպանվեց: Օգոստոսի վերջին, Մուրադը գահընկեց եղավ և Աբդուլ Համիդ II-ը նշանակվեց սուլթան՝ Միդհատ փաշայի կողմից... Ձեզ ասեմ, որ հավանաբար այդ նույն օրը կնքվեց հայ ժողովրդի ճակատագիրը:

Այսպես շարունակեցին Մուրադյանը և Փանոսյանը՝ հիշելով անցած-գնացած ժամանակները և հանգամանքները, որ ապրում էր երկիրը: Երկուսն էլ շատ վատատես էին մոտ ապագայի հանդեպ: Ես մտածեցի, որ ինչ-որ բան է կատարվելու, եթե այդքան կտրուկ ձևով հաստատում են այնպիսի կիրթ մարդիկ, որ քաջ ծանոթ էին թե՛ երկրին և թե՛ նրա պատմությանը:

Ճաշեցինք Փանոսյանի տանը և գնացինք փնտրելու Մուրադյանի ծանոթներից մեկին, որը զբաղվում էր առագաստանավով բեռների տեղափոխմամբ՝ լճով: Ծատ չպնդեց, որ համոզեր, որ մեզ տանի մինչև Վան, մի վաթսուն մղոն դեպի արևելք, որի պատճառով նստեցինք «Ալխարհաբար»-ը, որ կես ժամ անց խարխալը հանեց և շարժվեց հարավարևմուտքից փչող սյուրով:

Ամեն ինչ գնում էր նախատեսված պլանով, երբ անսպասելիորեն նավը փոխեց իր երթուղին և ուղղվեց դեպի մի փոքր ծովածոցի խորքը:

Մութն ընկնում էր, իսկ ավիը ժայռոտ էր և կտրտված, այդ իսկ պատճառով չէր թվում ավելի ու ավելի սաստկացող քամուց պաշտպանվելու լավագույն վայրը: Այդուհանդերձ, նավատերը բացարձակապես լուռ էր իր մտադրությունների վերաբերյալ:

Խարխալ ձգեցինք համարյա ափին կպած: Տպավորությունն այն էր, որ պետք է գիշերեինք այդ վայրում, բայց կարելի է պատկերացնել մեր զարմանքը, երբ տեսանք մի խումբ մարդկանց, որոնք մակույկով մոտենում էին առագաստանավին: Մուրադյանն ինձ շքեղաց, որ գաղափար չունի, թե ինչ է կատարվում և թոթվեց ուսերը:

Մի քանի ռուպե անց, հինգ մարդ, հավանաբար քուրդ, նավ բարձրացան, մակույկը վերադարձավ դեպի ժայռ, իսկ մեր առագաստանավը բարձրացրեց խարխալը և բացեց առագաստը: Ակնհայտ էր, որ տերը պարզ որոշում էր ընդունել քրդերի և թուրքերի մարտում,

սակայն ակնհայտ էր նաև այն, որ մեզ վտանգ էր սպառնում այն դեպքում, եթե թուրքերը որևէ բան կասկածեին:

Գիշերվա մնացած մասը նավարկեցինք հետ ու առաջ գնալով-գալով, որ կարողանայինք գնալ արևելյան ուղղությամբ, իսկ եղանակն էլ շատ էր վատացել: Նոր էր լույսը բացվում, երբ տեսանք Վանի ուրվագիծը: Քաղաքը մոտավորապես երեսուն հազար շունչ կունենար, և անշուշտ դուրս էր խոտվություն սահմաններից: Եվ դեռ այսպես՝ նավապետը մեզ ասաց, որ քրդերի հետ պետք է իջնենք նավից, հույս տալով, որ Վանում խարխալ ձգելիս որևէ խնդիր չի ծագի: Ուրիշ ճար չունեինք և ստիպված համաձայնվեցինք:

Մի թիանավ արագ մոտեցավ առագաստանավին: Պետք է շտապեինք, որովհետև սկսում էր լուսանալ և ցամաքից կարող էին հայտնաբերել մեզ: Նավավարը թիավարում էր արագ և ճարպկորեն, մի քանի ռուպեից արդեն գտնվում էինք մի փոքրիկ ծովափում:

Հենց այդ պահին էր, երբ կրակոցներ լավեցին: Քրդերը վազեցին մոտակա ժայռերի արանքում պատսպարվելու, իսկ Մուրադյանը շուկով ասաց, որ պետք է գնանք հակառակ ուղղությամբ: Բայց ուրիշ ելք չունեինք, քանի որ թուրքերը չըջապատել էին և փախուստն անհնարին էր: Ամենավատթար դրությունն էր, որում գտնվում էինք: Քրդերից երկուսը մեռած ընկած էին ավազին, իսկ մնացած երեքը ձերբակալված էին:

Հանկարծ լսեցի շատ մոտ կրակոցներ: Ծրժվեցի և տեսա թուրքերի համազգեստով մի խումբ, որոնք անխտիր կրակում էին ժայռերի հետևում գտնվող մարդկանց վրա: Համարյա բոլորն էլ քրդերի նման էին: Համիրդիները մոտիկից էին կրակում, և կատարյալ խառնաչփոթ էր: Այնուամենայնիվ, ձերբակալվածները ցույց չէին տալիս, թե ուղում են փախչել: Այնպես էր, որ ասես նախապես հաշտվել էին իրենց բախտի հետ և ընկնում էին մի քանիսը մյուսների վրա, մինչ ավազը թրջվում էր արյամբ: Սարսափելի իրավիճակ էր, և ինչպես Մուրադյանը, այնպես էլ մենք, մնացինք անշարժ, որևէ արձագանքի անընդունակ:

Այնուհետև ամեն բան ավելի արագ կատարվեց: Տեսա ոչ համազգեստավորների ղեկավարներից մեկին: Ձեռքում ուներ ատրճանակ: Առանց մի խոսք արտասանելու մոտեցավ քրդերին, անսպասելիորեն կրակեց գլխներին, և երեք տղամարդ ընկան: Հետո մոտեցավ մեզ. պետք է որ գլխի ընկած լինեք, որ ես օտարերկրացի եմ և մի պահ կասկածեց: Անմիջապես ուղիղ գնաց դեպի Մուրադյանը և ատրճանակի կոթով ամբողջ ուժով խփեց գլխին, փորձեցի պաշտպանել

նրան, սակայն մեկ այլ կոթի հարված էլ ես ստացա, որից ուշագնաց եղա:

Երբ գիտակցությունս տեղը եկավ, բերանումս դառնահամ զգացի: Արյունն էր, որ հոսում էր ճակատիս վրայով: Գլուխս շատ էր ցավում, և ոտքերս ու ձեռքերս կապկպել էին: Չնայած դրան՝ տեսա, որ Մուրադյանն էլ նույն վիճակում էր: Ուզեցի նրան մի բան ասել, բայց նորից ուշաթափվեցի:

Երբ գիտակցությունս տեղը եկավ, տեսա՝ համիդիեական դեկավարը գտնվում է իմ դիմաց: Մի նշան արեց, և ոտքերս արձակեցին: Հետո ինձ նստեցրին ինչ-որ տաբուրետի վրա: Ինձ դիմեց մի ասավոր ֆրանսերենով:

– Ձեր անունը Անրի դը Լատուր է, և լրագրող եք: Ես դա հաստատել եմ՝ ըստ ձեր դիվանագիտական անձնագրի: Ինչո՞ւ եք կրում այդ անձնագիրը: Դուք չպետք է այստեղ լինեիք, որովհետև սա հիմա շատ վտանգավոր տեղ է: Ես ձեր դեմ որևէ հրահանգ չունեմ: Ձեր բախտը բերել է, բայց դուք շատ մի հավատացեք դրան, այն միշտ էլ մեզ լքում է ամենամանապատելի պահին: Պետք է ձեզ ասեմ, որ դուք ձեր տեսածից ոչինչ չեք կարող պատմել: Հասկանո՞ւմ եք: Եթե դա անեք, Մուրադյանը կսպանվի: Պա՞րզ է: Նա մնալու է այստեղ, բայց ամեն ինչ կախված է նրա ողջամտությունից: Երկու օր անց դուք կգնաք, մինչ այդ կմնաք ձամբարում՝ առանց ձեր տեղից դուրս գալու: Ձեր անվտանգությունս համար է: Պա՞րզ է:

Համաձայնեցի: Այդ պահին ուրիշ ոչինչ չէի կարող անել: Ինքս ինձ մեղադրում էի այդքան անխոհեմ լինելու համար, չնայած իրականում այն, ինչ ինձ անհանգստացնում էր, Մուրադյանի գրությունն էր: Համոզված էի, որ ամեն դեպքում նրա վիճակը ծանր է: Չնայած այդ ամենին՝ իմ գայրույթն ավելի մեծ էր, քան իմ խոստովանությունը:

– Ինչո՞ւ եք սպանել այս բոլոր մարդկանց: Նրանք քաղաքացիներ են, իսկ դա ռազմական ոճիր է:

– Չգիտե՛մ, թե ինչ եք ակնարկում: Այդ մարդկանց սպանել են բուրդ խոռվարարները: – Այդ մարդը անհավատալի սառնություն էր պահպանում, մինչ խոսում էր. կարծես փորձում էր իրեն վերահսկել:

– Ստո՞ւմ եք, – բղավեցի, զգալով, թե ինչպես է արյունը խփում գլուխս, – ձերոնք էին, առանց համազգեստի: Տեսա, թե ինչպես էին նրանց սպանում:

– Տեսեք, մայր դը Լատուր, – պարագլխի ձայնը արտացոլում էր իր աճող բարկությունը: – Մի չարաչահեք իմ համբերությունը: Չե՞ք հասկանում, որ դուք կարող էիք անհայտանալ: Բուրդ խոռվարար-

ներն էին, որ սկզբում հաջողեցրել էին նրանց սպանելուց հետո մեռնեց տեղ անցնել: Սա է, ինչ մեզ հայտնի է և ապացույց կա, որ դրանից անմիջապես հետո փախել են: Եկեք տեսեք, թե արդյոք իմ մարդկանց մեջ նրանցից մեկին կճանաչե՞ք:

Մի պահ այդ մարդու սառնասրտությունը պատճառ դարձավ, որ ես ինձ կասկածեմ: Բայց նաև հիշեցի նրա սպառնալիքները, որ ես չպետք է խոսեմ տեսածիս մասին:

– Ձեզ մի համաձայնություն եմ առաջարկում, – ասացի: – Ես մոռանում եմ այս ամենը, իսկ դուք ազատում եք Մուրադյանին և մեզ թույլ եք տալիս հասնել Վան: Ես ձեզ խոստանում եմ իմ պատվով և բացի այդ, ընդունում եմ, որ ձեր բացատրությունը ինձ կասկածելու տեղիք տվեց: Չպետք է ձեզ մեղադրեի առանց ամբողջովին տեղյակ լինելու:

Պարագլուխը ինձ թերահավատորեն գննեց որոշ արհամարհանքով:

– Համաձայն եմ, բայց, բացի ձեր խոստումներից, Մուրադյանը որոշ ժամանակ մնում է այստեղ: Երբ դուք վերադարձած լինեք Կոստանդնուպոլիս, և ես վստահ լինեմ դրանում, որ խոհեմություն եք պահպանել, այդ ժամանակ և միայն այդ ժամանակ նրան ազատ կարձակեմ: Հիմա, եթե դուք թույլ տաք որևէ հիմարություն, ուրեմն... – գլուխը թոցնելու ակնհայտ նշան արեց աջ ձեռքով, – և մեզքը միայն ձերը կլինի ստելու պատճառով: Բացի այդ, թող ձեզ պարզ լինի, այս պահից ի վեր պետք է Հնարավորին չափ շուտ դուրս գաք Թուրքիայից: Ինչպես որ հասկանում եք, մենք ձեռքներս ծալած չենք նստի, եթե որևէ մեկը մեզ զրպարտի: Հասկանալի՞ է: Ես ձեզ զգուշացնում եմ, չեմ ասում պարզապես ասելու համար: Այդ մարդու կյանքը կախված է ձեզանից:

Տեսա, թե նրա աչքերը ատելություն չանթեր էին արձակում: Համաձայնվեցի: Ուրիշ բան չէի կարող անել: Գուցե չափազանց երիտասարդ էի, և ինձ սարսափեցնում էր այն միտքը, որ Մուրադյանին կսպանեն, և մյուս կողմից՝ ես վստահ չէի կատարվածում, ոչ էլ որևէ բան կարող էի ապացույցել: Բայց այդ օրից ի վեր հասկացա, որ ո՛չ հայերը ու ո՛չ քրդերը հազիվ թե ընդհանուր լեզու գտնեն թուրքերի հետ:

ՍԵՊՏԵՄԲԵՐ 1886 – ԱՊՐԻԼ 1887

9. ԴԻՐՔՈՐՈՇՈՒՄ

Շատ ժամանակ անցավ մինչև հասկանալի, որ բռնաձև գործը սխալ է եղել: Վերադարձա Կոստանդնուպոլիս, չգիտեի, որպես կալանավոր, թե՞ մեծարգո մեկը, համիդիեների պարագլուխ Մուստաֆա Քյամիլի՝ բանակի նախկին սպայի ուղեկցությամբ: Իր ասելով պետք է որ ունեցած լինեիր կապիտանի կամ հրամանատարի աստիճան, բայց ինչ-ինչ պատճառով բանակից արտաքսված էր: Այլևս հետո ոչ մի բառ չփոխանակեց: Ուժեղ բնավորության տեր մարդ էր, իր մարդկանց հետ բռնակալի պես էր վարվում: Ինձ վիճակվել էր լինել գերի կալանավորների նկատմամբ ունեցած դաժան վերաբերմունքի վկա: Երբ օրեր անցան, համոզվեցի, որ ջանում էր խաբել ինձ և վախեցա, որ կորոչի սպանել մեզ՝ ինչպես Մուրադյանին, այնպես էլ ինձ, քանի որ նրա համար ընդամենը քրդերի հանդեպ գործած ոճիրի անցանկալի վկաներ էինք:

Ինձանից չբաժանվեց մինչև Ֆրանսիական դեսպանատան դուռը և հրաժեշտ տալու միջոցին սառնորեն քրթմնջում էր.

– Հիշեք, որ ձեր բարեկամ Մուրադյանի կյանքը կախված է ձեր խոհեմությունից,– և առանց այլ բացատրություն՝ հեռացավ:

Կարծում եմ, որ իմ անփորձությունից, վախից էր, որ պատահեց մի բան, որ ինձ ողջ կյանքում պետք է հանգիստ չտար: Հետո մտածեցի, որ պետք է անմիջապես պատմած լինեի Ֆրանսիայի դեսպանին և հայտնած լինեի քրդերի վիճակի մասին, որում ապրում էին, որ չէին ենթարկվում այն դաժան ավատատիրությունը, որ նրանց պարտադրում էր թուրքական պետությունը:

Առաջին տարիներին ոչ մի քուրդ բարեկամ չունեցա: Հանրահայտ քրդերը մայրաքաղաքին չէին մոտենում այս կամ այն պատճառով, համարյա բոլորն էլ թուրքական արդարադատության հետ չլուծված խնդիրներ ունեին, չնայած նրան, որ սուլթանների կառավարությունները նրանց հաճախ օգտագործում էին որպես հայերի դեմ մերկացրած սուր, քանի որ արևելյան տարածաշրջաններում քրդերը շահագործում էին հայերին՝ գործադրելով բռնություն, ահաբեկչություն

հայկական գյուղերի նկատմամբ, թալանում էին, մշտապես սարսափ տարածում, ինչին հրահրում էին, անչուշտ, թուրք իշխանությունները, այսպիսով երկու կողմին էլ պահելով իրենց բռնությունները:

Բայց այդ ամենի մասին շատ ավելի ուշ իմացա: Այն ժամանակ դեռ կարծում էի, թե մեծ մասամբ դա չափազանցություն էր և կեղծիք: Դաժան իրականությունն էր, որ ինչպես համարյա միշտ, բացեց աչքերս:

Կրկին տեսա Սաչատուր Մալումյանին, իմ ճամփորդությունից մի քանի ամիս անց, և նա էլ ստանձնեց ինձ տալ այդ սարսափելի լուրը:

– Որքան ուրախ եմ ձեզ տեսնել, մայե դը Լատուր: Ուզո՞ւմ եք ինձ հետ մի բաժակ ընտիր սուրճ խմել: Այստեղ այն հրաշալի են պատրաստում: Այնպես որ, նստեցեք խնդրեմ: Ինչպե՞ս եք անցկացրել այս ամիսները, որոնցում մենք առիթ չենք ունեցել հանդիպել: Ահ, ինչպես է անցնում ժամանակը: Գիտեմ, որ եղել եք էրզրումում: Ձեզ դուր եկա՞վ: Դա Պատմական Հայաստանն է՞ հիմա ավերված Օսմանի թոռների կողմից, որոնք մեր հինավուրց դրախտը դարձրել են դժոխք հայերի համար: Բացի այդ, քրդական խռովությունների պատճառով մեզ դրել են աքցանի մեջ: Իմ խեղճ բարեկամ Մուրադյանը մի քանի ամիս առաջ սպանվեց Վանում քրդերի կողմից:

Այդ մարդուն լսելիս թուրք չորացավ կոկորդումս:

– Սոսքը Դավիթ Մուրադյանի մասի՞ն է: Հայկական պառլամենտի անդամի՞:

Մալումյանը համաձայնության նշան արեց:

– Իհարկե, մի պայծառատես մարդ և արտասովոր կիրթ: Ինչ ավստոս: Եվ բացի այդ մեռնել այդ ձևով:

Վայրկենապես վատացա և խզված ձայնով հարցրի բարեկամիս:

– Ի՞նչ ես ուզում ասել: Ինչպե՞ս մահացավ Դավիթ Մուրադյանը:

– Դե ինչ, էրզրումում ինչ-որ մեկը նրա տուն է ուղարկել փայտյա մի արկղ, որի մեջ նրա գլուխն է եղել՝ մի գրություն հետը, որում ասվել է, որ Մուրադյանի մարմինն ու աչքերը Վանի սարերում կերել են վայրի խոզերը: Կարելի՞ էր այդ աստիճան դաժան լինել:

Երբ լսեցի դա, ուժեղ սրտխառնոց զգացի և մեծ ձիգ գործադրեցի, որ չփսխեմ: Սաչատուրը զգաց, որ հետո մի բան է կատարվում և անհանգստացավ ինձ համար:

– Դուք լա՞վ եք, մայե: Գուցե ճանաչո՞ւմ էիք Մուրադյանին: Խեղճ մարդ՝ միշտ այնքան բարեհամբույր և բարի:

– Այո,– պատասխանեցի՝ համարյա կակազելով: – Նրա հետ ծանոթացա էրզրումում, և ինձ ուղեկցեց մինչև Վան: Այդ նա էր, որ

անսպասելի ներկայացավ, և առաջին իսկ պահից հասկացա, որ հրաշալի մարդ է... Այնտեղ, պատահականորեն մենք շատ դաժան պատմություն մեջ ընկանք քրդերի և թուրքերի միջև... Սեղձ մարդ: Վերջին բանը, որ իմացա Մուրադյանից այն էր, որ նրան կալանավորել են թուրքերը: Էդ Քյամիլը իսկական մարդասպան է, – գոռացի զայրացած: – Մուրադյանը լավ մարդ էր և իրավունք չունեին նման բան անելու:

– Իմ երիտասարդ բարեկամ, թույլ տվեք ձեզ խորհրդի կարգով մի բան ասել: Երբեք բարձրաձայն մի արտահայտեք ձեր համոզմունքները, քանի որ դա այսօր և այստեղ շատ վտանգավոր կարող է լինել: Տեսեք, գուցե ավելի լավ կլինի, որ մի քանի բան էլ իմանաք: Մուրադյանը մի ահավոր սխալ էր թույլ տվել երիտասարդ ժամանակ: Հարաբերություններ էր ունեցել մի քուրդ կնոջ հետ: Կարծես անգամ ունեցել էին մի զավակ, և սա էլ իր մնացած կյանքի վրա խոր կնիք դրեց, քանի որ գիտեք, թե ինչ դժվարին է հարաբերությունը հայերի և քրդերի միջև: Մենք շատ տարբեր ենք, կասեի համարյա հակադիր: Այնուհանդերձ, դրանում համոզված եմ, մենք իրար կհասկանայինք, եթե թուրքերը մեզ չենթարկեին իրենց դավերին: Տարել են. պառակտման և առճակատման քաղաքականություն քրդական ցեղերի միջև՝ միաժամանակ բորբոքելով «սրբազան» գաղափարներ՝ պատերազմելու հայերի դեմ: Արդյունքում ստացվեց մի իսկական աղետ. քրդերն ասում են հայերին, իսկ մենք արհամարհում ենք քրդերին, մինչ սուլթանի կառավարությունը հասնում է իր զազրելի նպատակներին՝ ստրկացնելով երկու ժողովուրդներին էլ: Մի դժոխային արատավոր շրջապտույտ, որում հավանաբար մեղավոր ենք ու անմեղ և ինչ-որ տեղ՝ պատասխանատու: Իսկ ինչ վերաբերում է մեզ՝ հայերիս, նույնպես զուրկ չենք մեղքից: Տաքարյուն ժողովուրդ ենք, մնացածների հանդեպ խոր սեր և սարսափելի ատելություն ենք տածում: Մեղադրում ենք թուրքերին մեր բոլոր չարիքների համար, բայց մենք նույնպես շատ սխալներ ենք թույլ տվել և երբեք իսկապես համախմբված չենք եղել: Ամիրաները կամ բուրժուական դասակարգը, որոնց հետ դուք շփվում եք այստեղ՝ Կոստանդնուպոլսում, համարյա միշտ չարաչափ են էսնաֆներին՝ աշխատավորներին, և ձեզ ավելին կասեմ, ոչ էլ մեր հայրապետներն են եղել իրենց գործունեություն մեջ օրինակելի: Բացի այդ, գործի անցնելուց առաջ հազար ու մի անգամ գլխներիս գոռ ենք տալիս... Միշտ զբաղված ենք հանձնաժողովներ ստեղծելով կամ կազմակերպություններ հիմնադրելով. այս մեկը, այո՛, մեծ ճարտասանություն: Ի՞նչ կուզենաք, որ

ասեմ ձեզ: Մարդկային արարածներ ենք... գուցե և չափազանց մարդկային, բայց ի վերջո պատմությունը յուրաքանչյուրին իր տեղը կդնի: Իսկ հիմա խմեք սուրճը, թեկուզև սառած լինի ինչ-որ մի հայի լեզվին տալու պատճառով:

Հրաժեշտ տվեցի Սաչատուր Մալումյանի տված սարսափելի լուրի դառնագին զգացումով: Սեղձ Մուրադյան: Հագիվ ժամանակ ունեցա նրան ճանաչելու, սակայն առաջին իսկ պահից հասկացա, որ խուսքը մի կատարյալ մարդու մասին էր՝ իմաստությունը լի: Երբեմն կյանքը սարսափելի դաժան կարող է լինել և մտածեցի, որ պատմությունը անարդար է այդ մեծ հայ ժողովրդի հանդեպ:

Կյանքս Կոստանդնուպոլսում մի նոր թափ առավ, երբ ծանոթացա Աբբեղդին փաշայի հետ, որ Մեծ Դոան կողմից նշանակված էր որպես լիազոր ներկայացուցիչ Դիարբեքիրում, քրիստոնյաների նկատմամբ թույլ տված չարաչափումները բացահայտելու նպատակով: Ֆրանսիայի դեսպանատան միջոցով ինձ հրավիրեցին մի ընդունելություն Դոմաբաղչե՝ սուլթանի արքայական նստավայրը, Աբդուլ Համիդի ծննդյան տարեդարձի կապակցությամբ, քանի որ 1887 թ. ինձ նշանակել էին երրորդ քարտուղար: Դեսպանն ինձ բացատրեց, որ ինձ առաջարկել է այդ պաշտոնի համար առանց ինձ հետ խոսելու, և նշանակումն արդեն հասել է Փարիզ: Այսպիսով ես ևս դեսպանատան անդամ էի պարտականություններով և իրավունքներով, որը բարելավում էր իմ սոցիալական կարգավիճակը, բայց խանգարում լինել «Լ'Օրոր»-ի հաստիքացուցակում: Երբ դեռ չէի միջնել, ժակ դը Ֆավրի ընկերակցությամբ հասա Դոմաբաղչե: Մոտավորապես ժամը հինգը կլինեք: Բոսֆորը, որին նայում էր պալատի հարավային ճակատը, պողպատի գույնի էր և ճնշող, ասես փոթորիկ էր խոստանում: Երբ արդեն այնտեղ էինք, դեսպանն անցավ իր գործերին, ես էլ թափառում էի ընդարձակ այգով և սրահով, որտեղ տեղի էր ունենալու ընդունելությունը: Այնտեղ հանդիպեցի Իբրահիմ Ջեմոյին, ալբանացի գնդապետին, քառասունին մոտ մի զինվորականի՝ Աբբեղդին փաշայի ընկերակցությամբ, որին ինձ ներկայացրեց որպես թուրքական մեծ պետության անդամի: Քիչ հետո նրա հետ մենք մտքեր էինք փոխանակում, մինչ Ջեմոն մի կողմից մյուսն էր գնում, քանի որ թվում էր, թե բոլորին ճանաչում է:

Աբբեղդին փաշան մարմնեղ մարդ էր, ամբողջովին ճաղատ, հիսունին մոտ, մուգ աչքերով և շատ սպիտակ մաշկով, որի վրա պարզորոշ երևում էր խիտ մորուքը: Հագին ուներ անթերի համազգեստ՝ զարդարված չքանչաններով:

Իմ նկատմամբ ցուցաբերեց անսովոր ուշադրություն, որն ինձ զարմացրեց, քանի որ ի վերջո իմ նվազ արժանիքների բերումով ես Ֆրանսիայի դեսպանատան երրորդ քարտուղարն էի:

– Ուրախ եմ ծանոթանալու մի ֆրանսիացի երիտասարդ դիվանագետի հետ: Այստեղ՝ Թուրքիայում հարգում ենք Անգլիային, Գերմանիային և Ռուսաստանին, բայց Ֆրանսիայով հիանում ենք: Դա ոչ միայն մեր կարծիքն է Եվրոպայում, այլև աշխարհում: Ազատության հայրենիքն է... Եվ այսպես, բարեկա՛մս, վաղո՞ւց եք Կոստանդնուպոլսում: Ձեզ չեմ առարկի, որ այստեղ՝ Թուրքիայում, ունենք շատ խնդիրներ, ինչո՞ւ ժխտել ակներև մի բան, սակայն բացի դրանից նկատած կլինեք, որ սա մի հրաշալի երկիր է, որտեղ ջանում ենք ընդօրինակել Ֆրանսիային, թեև շատ բաներում, իհարկե, սովորելու դեռ շատ բան ունենք:

Չկարողացա ինձ դսպել: Երբ ուզեցի ինքս ինձ հաշիվ տալ, արդեն ուշ էր լեզուս կծելու համար, քանի որ ես նրան ասացի դա առանց խորհելու, թե դիվանագիտության աշխարհում որն է իմ նոր դիրքորոշումը:

– Իսկ ի՞նչ կասեք հայերի մասին... Այդ խնդիրը լուծման կարիք ունի:

Զինվորականն ինձ թույլ չտվեց շարունակել, քանի որ պատասխանեց հանկարծակի, վերահսկելով իր պատասխանը կամ առնվազն ջանալով դրանում, նայելով ինձ վերեկից ներքև ասես զարմացած:

– Ի՞նչ եք ցանկանում ակնարկել: Հայերի հետ ոչ մի խնդիր չկա, օսմանյան հպատակներ են, ինչպես մնացածները,– նկատեցի, որ այդ մարդը զայրույթից դողում է իմ տված հարցից: – Դուք ևս ճնշված հայերի մի նոր բարեկա՞մ եք, դե եթե այդպես է՝ ասեմ ձեզ, որ սխալ կողմ եք ընտրել, քանի որ հայերը երբեք հավատարիմ չեն եղել Օսմանյան կայսրությանը: Նրանց համարում են ազգ, նրանց թույլ է տրվել պահպանել իրենց կրոնը, իրենց լեզուն, իրենց ավանդույթները: Գոյություն ունեն համաձայնագրեր, որոնք պահպանում և հովանավորում են նրանց քաղաքացիական և կրոնական ազատությունները: Մի մոռացեք, որ ունեն սեփական պատրիարք, իսկ Օսմանյան պետության Սահմանադրությունը պաշտպանում է նրանց տարբերությունները:

Դուք ծանոթ եք Թանգիմաթին: Նրանում երաշխավորվում են օսմանյան բոլոր հպատակների ազատությունները, կյանքի, արժանապատվության և անձնական ունեցվածքի իրավունքները և հայերը, թեև ձեզ համար ցավալի է, նրանցից են: Ոչ ոք: – Աբբեղղին փաշան

չըջվեց դեպի ինձ՝ ընդգծելով – ոչ ոք, լսո՞ւմ եք ինձ, իրավունք չունի միջամտելու այն հարցում, թե ինչպես է Թուրքիան իրականացնում նրանց ազատությունները... Բայց կրկնում եմ ձեզ, հայերն այն հպատակները չեն, որ հարգեն օրենքները, երբեք դա չեն արել: Մի բան, որին հավակնում են, անհեթեթ ցնորք է, որ կրկին ձեռք բերեն այն երկիրը, որ կոչում են Պատմական Հայաստան, երկիր՝ միայն իրենց երևակայությունում: Այստեղ միայն մի հայրենիք կա՝ դա Թուրքիան է: Ինձ հասկանում եք: Ձեզ մի օրինակ բերեմ: Եթե որևէ հարկահավաք չափն անցնում է, եթե որևէ հայ վիրավորվում է որևէ ընդհարման ժամանակ, եթե նրան որևէ հանցանքի համար բանտարկում են, ուրեմն դա վերածվում է Թուրքական կառավարության՝ հայերի դեմ դավադրության: Սաղի կանոնները չեն ընդունում, և մի բան էլ ձեզ ասեմ, դա անչուշտ անուն ունի, կոչվում է հայրենիքի դավաճանություն և կավելացնեմ մի բան. շատ թուրքեր այլևս չեն հանդուրժում այս իրադրությունը: Այստեղ՝ Թուրքիայում, կուշտ ենք հայերի անհիմն բողոքներից, և գուցե ստիպված լինենք դրա վերաբերյալ մի բան անել: Տեսեք, Թուրքիայում բացի հայերից կան թուրքեր, նաև քրդեր, հույներ Փոքր Ասիայում, եզդիներ, հրեաներ, արաբներ, ասորիներ, չերքեզներ... և շատ եվրոպացիներ: Ոչ մեկն այնքան անհավատարիմ չէ, որքան հայը, ոչ ոքի չեն տվել այդքան արտոնություններ: Ամիրաները այնպիսի արտոնյալներ են, այնպես որ հարցրեք նրանց: Սուլթանների կառավարությունները նրանց թույլ են տվել դառնալ հարուստ, ապրել այնպես, ինչպես ոչ ոք՝ անգամ Եվրոպայում:

Որտե՞ղ են նրանց հայկական պահանջատիրությունները: Ահ, եթե ես ձեզ պատմեի: Նրանք երբեք չեն գոհանա, մինչև Թուրքիայից անկախ հայկական տարածք չունենան: Իսկ դրան, բարեկամս, երբեք չեն հասնի, քանի որ պատմությունը պատմություն է, և ամեն մեկին իր տեղն է դնում: Լավ, սակայն անկախ ամեն ինչից, ձեզ ասեմ, որ Հայկական հարց գոյություն չունի: Թուրք ժողովուրդը դիմանում է եսասեր վաճառականների այդ ցեղին իր հանդուրժողության և հպատակների նկատմամբ սուլթանների մեծահոգության չնորհիվ: Դուք չգիտեք, թե իրականում ովքե՞ր են այդ հայերը...

Երկար ճամարտակելը թվում էր, թե հանգստացրել էր նրան, և նա ինձ ժպտալու մի անօգուտ ջանք գործադրեց:

– Կարծում եմ, որ դուք տեղեկատվության կարիք ունեք, ու ես պատրաստ եմ ձեզ օգնել: Ահավասիկ իմ այցեռոմսը: Երբ ցանկանաք կխոսենք հայերի հետ, որոնք Թուրքիայի հանդեպ ատելություն չեն

զգում, և ինչ վերաբերում է ձեզ, մայե, կարծում եմ, որ պետք է փորձեք ջանալ հասկանալու իսկական իրավիճակը: Սա մեծ երկիր է, իր խնդիրներով, ինչպես բոլորը: Թե՞ դրանցից գերծ է Անգլիան Իռլանդիայի հետ: Կամ Ֆրանսիան Կորսիկայի... Եվ շատ շատերը՝ ազգային փոքրամասնությունների հետ բազմաթիվ բախումներով: Ինձ լսեք, ուշադրություն մի դարձրեք նենգ խոսքերին: Այս աշխարհում միայն մի մեծ երկիր կա և կոչվում է Թուրքիա: Ով ուրիշ դիրք բռնի, դավաճան է կամ քարոզիչ:

Զինվորականը չրևկացրեց կրունկները, թեթև խոնարհեց գլուխը և առանց այլևայլության հեռացավ:

Ընդունելությունը շարունակվեց, թեև սուլթանը չէր երևում՝ շատերին հիասթափություն պատճառելով: Հետո, ժակ դը Ֆավրը ինձ բացատրեց, որ դեսպաններին ընդունել էր վերին հարկի սրահներից մեկում:

Մի քանի օր անց Աբբեդին փաշայից ստացա մի գրություն, որին կից փաթեթով ինձ ուղարկել էր գերմանական արտադրության մի նոր ատրճանակ:

Անպաճույճ այդ գրության մեջ ասված էր.

«Իմ սիրելի բարեկամ Անրի դը Լատուրին՝ սիրով և այն ցանկությունով, որ երբեք կարիք չունենա գործածել այն:

Ի նշան բարեկամության՝ «Աբբեդդին փաշա»:

ՀՈԿՏԵՄԲԵՐ 1887

10. ՎԵՐԱԴԱՐՁ ԴԵՊԻ ՓԱՐԻՋ

Պարզվեց, որ Հովհաննես Օհանյանը՝ բժիշկը, որ ապրում էր մի հարկ վերև և որի հետ սկսել էի բարեկամական հարաբերություն ունենալ, քանի որ նույնիսկ ինձ բուժեց, երբ ուժեղ մրսել էի, հրավիրեց ինձ իրեն ընկերակցել Սիմոն Չիլինգարյանի տուն, որի հետ հեռավոր ազգական էր: Բավարար մի բան հայկական աշխարհում. եթե մեկը համարվում է ընտանիքի մերձավոր, հետևաբար ունի բավարար վստահություն իր հետ հյուր տանել և ներկայացնել ինձ:

Չիլինգարյանը ապրում էր մի հին շենքում, շատ մոտ Գալատայի աշտարակին, վերջին հարկում, մի հատուկ վերնահարկում՝ մի շատ հարուստ գրադարանով և բաց պատշգամբներով, որոնք ինքը տարիների ընթացքում փակել էր, միացնելով ներսի սենյակներին՝ դրանք դարձնելով սրահներ:

Այնտեղից նշմարվում էին Բոսֆորի և Ոսկեղջյուրի միացումը՝ առազաստանավերի, մի քանի շոգենավի և շատ ձկնորսական նավակների բազմություն, որոնք գնում էին և գալիս: Իրոք, դա ցնցող տեսարան էր, որին չէի հասցնում ընտելանալ, մզկիթների և պալատների կտրտված ուրվագծերով, որոնք այդ գեղեցկագույն քաղաքին տալիս էին եզակի բնույթ:

Մտածեցի, որ ինձ հյուրընկալողը ընտրել էր ապրելու համար մի անկրկնելի վայր և այն պահից, ինչ մտա այնտեղ, հասկացա, որ այդ տունը մեծ պատմություն ունի և նրա տերը շատ յուրահատուկ մարդ է:

Սիմոն Չիլինգարյանը բարձրահասակ էր, նիհար, խորաթափանց հայացքով, շատ սպիտակ դեմքով և դեպի հետ սանրած խիտ, տեղտեղ սպիտակ մազերով: Նրա ոսկեղօծ ակնոցը նրան տալիս էր ապակեմիական տեսք, իսկ նրա անթերի, թեև մի քիչ մաշված հագուստը՝ հին ժամանակների դասախոսի կերպար: Նա ուներ վաղուցվա ծխողի խզված ձայն: Սակայն ուներ նաև այնպիսի հմայք, որ նրան լսողը չէր կարող գերծ մնալ նրա համարյա հիպնոսացնող ազդեցությունից: Այդ պատճառով էլ նա միշտ դառնում էր խոսակցության կենտրոնը:

Այդ պահին էլ իմացա, որ խոսքը Կոստանդնուպոլսի հայերի շատ կարևոր ժողովի մասին է, կոնկրետ այն մարդկանց, ովքեր Ներքին գործերի կոմիտեին էին պատկանում, շատ անհանգստացած մուսուլմանների և քրիստոնյաների միջև հարաբերությունների վատթարացումից:

Այնտեղ էլ հասկացա, որ ի դարմանս ինձ՝ իմ բարեկամ և հարևան Օհանյանը արտաքուստ այն հանգիստ ծառայողը չէր, որ թվում էր իր առօրյա կյանքում, այլ ի ծնե առաջնորդ, որը պահպանում էր իր բուրժուական անձնավորության կերպարը զուտ ստրատեգիական նպատակով և որ իմ ներկայությունը այդ ժողովում ոչ թե պատահականության արդյունք էր, այլ այն բանի, որ կարիք ունեին մի անկախ եվրոպացու, ինչպես իմ դեպքում, դիվանագիտական պաշտոնով, որը համոզվեք, ըստ իրենց, որ ստեղծված վիճակը իսկապես թուրքական կառավարության մշտական թշնամական գործողությունների և մեքենայությունների արդյունք է:

Չիլինգարյանը սկսեց ժողովը: Ներկա գտնվողներին ավանդաբար ներկայացրին, մինչ թեյ էինք խմում, որը ոչ մի կապ չունեի եվրոպական սովորույթի հետ, քանի որ մի մեծ սեղանի վրա դրել էին մեծ քանակությամբ սկուտեղներ և ափսեներ, տարբեր աղցաններ և ճաշատեսակներ՝ պատրաստված հայկական ավանդական եղանակով:

Երբ ասացի, որ ինձ շատ է դուր գալիս թուրքական խոհանոցը, տիրեց բացարձակ լռություն:

– Իմ երիտասարդ բարեկամ,– Չիլինգարյանը դիմեց ինձ կատարյալ ֆրանսերենով,– թուրքերը բերել են միայն մի հասարակ քերաք, միսը պատրաստված խարույկի վրա, մի մեծագույն սնապարծություն և իրենց արհամարհանքը մյուսների նկատմամբ, ովքեր մուսուլմաններ չեն՝ թուրք կամ օսման: Մշակույթի մնացած մասը հոռմեական, բյուզանդական, Միջերկրականի հույների և ամենից շատ հայկական ժառանգություն է: Քանզի բազմիցս ձեզ այդ ասած կլինեն, այդ ժամանակ Հայաստանը իրավական պետություն էր՝ իր սեփական մշակույթով, իր գրերով, իր հարուստ լեզվով, իր բանաստեղծներով, դրամատուրգներով, գիտության մարդկանցով, այսինքն՝ որպես քաղաքակիրթ երկիր:

Այն ամենը, ինչ մատուցվում է այս սեղանին, զուտ հայկական ճաշատեսակներ են մեզ հասած դարեդար, և իրոք, մեծ մասամբ հրաշալի: Ուզո՞ւմ եք համտեսել այս խորովածը կամ այս երչիկը: Բայց ավելի լավ է սկսենք այս խորտիկներից և կանցնենք բյուրեկներին՝ ընդեղենին: Դե ինչ, համտեսեք այն, ինչ ավելի ուզենաք, բոլորն էլ վստահելի են, ամենն էլ հայկական է:

Դուք ինչպե՞ս եք ասում՝ «Պատրաստված տանը»: Լավ, իսկ հիմա նստեցեք, քանի որ երկար ենք խոսելու և իրադրությունից կախված: Եթե համաձայն եք, ի հարգանք մեր հրավիրյալի պատվին, ժողովն անց կացնենք ֆրանսերեն:

Լավ: Թույլ տվեք սկսել հարգանքով՝ հիշելով քուրդ կառավարիչ Օբեյդուլլահին: Նրան սուլթանը համոզել էր դառնալ քրդերի առաջնորդ: Հայ ծագումով մի թուրք, որի անունը չեմ տա, ինձ պատմել է Դոմաբաղչեում սուլթանի և կառավարչի միջև տեղի ունեցած զրույցի մասին: Աբդուլ Համիդը միշտ էլ մեզ ատել է, քանի որ մեզ է մեղադրում այն բոլոր չարիքների մեջ, որոնք ամայացնում են կայսրությունը և ուզում էր կառավարիչ Օբեյդուլլահին հայերի դեմ դարձնել իր զենքը:

Ճիշտ է, որ Կոստանդին Կամսարականը և ես, մեծ ջանքերով, համոզեցինք կառավարչին, որ իրենց իսկական թշնամիները Պարսկաստանի քրդերն են: Ի՞նչ իմաստ ունեի հարձակվել հայերի վրա, որ իր դեմ ոչինչ չունենին և անուշադրության մատնել թիկունքը: Չուտ բանականության հարց էր, և Օբեյդուլլահը խորթափանց մարդ էր, իսկույն հասկացավ: Դրանից հետո նա մեզ այլ կերպ էր նայում: Ծատ ցավալի էր, որ պարտվեց: Հանձին նրա մենք միշտ կունենայինք մեր հավատարիմ դաշնակցին: Ոչ թե հիմիկվա նման, որ մեզ ուզում են դարձնել իսլամի թշնամի, ինչպես այդ Սայիդ Ջեմալ ալ-Դինը, որ առաջ է քաշում պանիսլամիզմը և հետևաբար պանթուրքիզմը: Կարծում եմ, որ նա ներկայումս բնակվում է Ֆրանսիայում: Նրա համար հայերս միմիայն խոչընդոտ ենք: Մի քանի քրիստոնյաներ արգելակում են մեծ թուրքիայի ճանապարհը, որը հավակնում է դավթել Ատրպատականից այն կողմ:

Ձեզ մի բան կասեմ, որից գլուխս պտտվել է: Սուլթան Աբդուլ Համիդը կարծիքներ է հավաքում այնքան սարսափելի և անհեթեթ մի բանի մասին, թե ինչ կարող էր պատահել, եթե հայերը անհետանային թուրքիայից: Ինձ մի նայեք կարկամած: Բարեփոխումների ամբողջ այս պատմությունը ընդամենը մի ծխե չղարչ է, և անգլիական դեսպանը՝ սրը էղվարդ Թորնթոնը բոլորից լավ գիտե այդ:

Նա ցանկանում է լինել մեր հովանավորը. կեղծի՛ք: Անգլիան երկակի խաղ է խաղում և միակ բանը, որ նրան հետաքրքրում է՝ պահպանել ստատուս քվոն, որ ոչ ոք չփորձի մասնատել թուրքական կայսրությունը:

Քանի որ անգլիացիներին ձեռնտու է, որ մնա, ինչպես որ կա, քանզի թուրքիան նրանց համար բացի մի հսկա շուկա լինելուց՝ ապահով ուղի է մոտենալու Միջագետքին և Հնդկաստանին: Չենք

կարող հավատալ, թե Եվրոպան կօգնի հայերին և եթե դուք դրանում համոզված չեք, կուզենայի, որ մեր բարեկամ ՕՀանյանը մեզ պատմի այն, ինչ լսել է անցած օրը:

Այն կարծիքը, որ մինչև այդ պահը ունեի Հովհաննես Օհանյանի՝ որպես մի բուրժուական մարդու մասին, որին միայն հետաքրքրում էին իր աշխատանքն ու ընտանիքը, մի քանի ակնթարթում հօղս ցնդեց: Թվում էր վերափոխված, ուրիշ, շատ ավելի եռանդուն, ոչ մի կապ այն բարեհոգի մարդու հետ, որն ամիսներ առաջ ինձ ճաշի էր հրավիրել իր տուն՝ որպես ընտանիքի հայր:

– Այո՛, Սիմոն Զիլինգարյան: Շնորհակալություն քեզ վստահու-
թյան և այն ամենի համար, ինչ անում ես հանուն մեր ժողովրդի: Բոլորդ էլ գիտեք, որ ցանկացած ժողովուրդ հիմնվում է սեփական մշակույթը պահպանելու կարողություն վրա: Դա կարող են անել մի-
այն նրանք, ովքեր ի վիճակի են: Շնորհակալություն, Սիմոն, այս դրժ-
վարին ժամանակներում հավատը չկորցնելու համար:

Ձեզ կխնդրեմ, որ լինեք ողջախոհ: Գիտեք, որ երբեմն ինձ Դոլ-
մաբաղչեից կանչում են թագավորական հարեմին սպասարկելու հա-
մար, քանի որ բոլորդ էլ գիտեք, որ ես մասնագիտությամբ գինեկո-
լոգ եմ: Ինձ ներս են մտցնում Հյուսիսային դոնից, որն ուղիղ տանում
է դեպի հարեմ, քանի որ սա ամենահամեստ դուռն է, և սովորաբար
ընդունում եմ իշխանուհիներին և սիրուհիներին փոքր շենքում, որ
հայտնի է որպես այգեպանի տուն: Մի երկու շաբաթ առաջ այնտեղ
էի: Թեև ժամացույցների հանդեպ սուլթանի ունեցած մոլուցքին, –
այնտեղ թվում է, թե ժամանակը ամենաանկարևորն է, – ինձ հան-
կարծ հայտնեցին պալատի ներսում շտապ օգնություն ցույց տալու
մասին և ինձ խնդրեցին, որ անմիջապես հասնեմ:

Դա մի լաբիրինթոսային և վիթխարի շենք է: Վազեցի ներքինու
հետևից միջանցքներով և հարկաբաժիններով, մինչև որ հասանք թե-
վերից մեկը, որտեղ գտնվում են անձնակազմի ննջարանները: Ինձ
զարմացրեց այն, որ հիվանդը գերմանացի գինավորական էր, որը սուլ-
թանի չքախմբի անդամներից էր. հենց իր՝ սուլթանի մոտ էր եղել և
սրտի կաթված ստացել: Ահա թե ինչ է կյանքը. մինչև ես փորձում էի
նրան կրծքի մերսում անել, եկավ գերմանական դեսպանատան բը-
ժիկներից մեկը: Խոսքը մի վաղեմի ընկերոջ՝ Իոսիսիմ ֆոն Շյոնե-
բերգի մասին էր, որի հետ սովորել էի Բեռլինում: Ինչ փոքր է աշ-
խարհը: Ասեմ ձեզ, որ հիվանդին ոչնչով չկարողացանք օգնել՝ բացի
նրա մահը հաստատելուց: Բայց պայմանավորվեցինք հնարավորինս
չուտ տեսնվել, քանի որ Բեռլինում լավ ընկերներ էինք եղել:

Այդպես էլ եղավ, և այդ նույն երեկո իրար հանդիպեցինք իմ մաս-
նավոր բուժարանում:

Ֆոն Շյոնեբերգը ընդամենը մի ամիս է, ինչ Կոստանդնուպոլսում
է և դեռ գտնվում է շարունակ զարմացողի փուլում: Ինձ բացատրեց,
որ Գերմանիան Թուրքիայի հետ համաձայնության է եկել: Միշտ կար-
ծել ենք, թե գերմանացիները մարտականորեն տրամադրված մար-
դիկ են: Ասեմ ձեզ, որ ֆոն Շյոնեբերգը իմ ճանաչած ամենախաղա-
ղասեր և հակառազմատենչ մարդկանցից է, համաձայն չէ այն բանի
հետ, ինչ այժմ հասունանում է: Ինձ ասաց, որ լսել է և գիտե Գեր-
մանիայի մտադրությունը ֆինանսապես և ռազմականորեն օգնելու
Թուրքիային: Մինչև այդտեղ առարկելու ոչինչ չկար, բացի մի բանից,
ինչ ինձ ասաց մի պահ, որ օգնելու են Թուրքիային ազատվելու Հայ-
կական հարցից: Ինչպես որ լսում եք: Անմիտ բան է թվում և հի-
վանդագին մտքին հատուկ, բայց ճշմարիտն այն է, որ խոսքը բոլո-
րովին էլ նոր բանի մասին չէ, քանի որ այս կարգի խոսակցություն-
ներ սկսվել են տարիներ առաջ հենց Բեռլինում, մինչ ժողովներ էին
գումարվում յոթանասունութի հուլիսի համաձայնագրի առիթով: Այդ
ժամանակ առաջին խոսակցություններն էին գնում այս համաձայ-
նագրին հասնելու, որից ոչինչ հայտնի չէ և դեռ գաղտնի է պահվում.
համաձայնության են գալիս ռազմավարական և լարվածությունից
զերծ Թուրքիայի օգտին, որն իրենց կարծիքով հարուցում են քրիս-
տոնեական փոքրամասնությունները, և ամենից շատ մենք՝ հայերս:

Ավելացնեմ, որ ընկերս՝ ֆոն Շյոնեբերգը իրեն չի համարում հայ-
րենիքի դավաճան, ընդհակառակը, վախենում է, որ այդ ճանապար-
հով իր երկիրը կործանեն, օրեցօր աճող արմատական ռազմատենչ
ոգով, որը կանխագուշակում է տարածքային մեծ ընդարձակում:

Ըստ իր բացատրության՝ Գերմանիան երկակի խաղ է խաղալու,
չարունակելու է պնդել ողջ աշխարհի առջև այն բանը, որ Թուրքիան
պետք է ձեռնամուխ լինի բարեփոխումների, բայց իրականում սկը-
սելու է ջղակցել սուլթանին իր նենգ մտահղացումներում: Ինձ պատ-
մեց, որ մի ժողովի ժամանակ, նույնպես տեղի ունեցած Դոլմաբաղ-
չեում, պարզաբանել էին այն հարցը, որ արևելյան նահանգներում
հայ բնակչությունը ներկայացնում է Թուրքիայի սեփական գոյու-
թյան համար վտանգ և խոչընդոտ տեղի մուսուլմաններին՝ Կասպյան
թուրքմեն ժողովրդին թուրքական մեծ կայսրության մեջ ներգրա-
վելու համար, որը ձգվելու է մինչև Կենտրոնական Ասիա... Եվ պա-
րոնա՛յք, այդ ամենը կարող է թվալ արտաոռոց, անհեթեթ, անիրա-
կան, անախրոնիկ իր հասկացություններում, սակայն հստակորեն
մեր ազգի համար մի սպառնալիք է, քանի որ այսօրվա օրով ո՛չ

Հայաստանը և ո՛չ էլ Հայերը պատրաստ չեն այդ մեծածավալ ար-
հավիրքին:

Սիրելի՛ բարեկամներ, սա մի նոր բան է մեզ համար, և չպետք է դրան թեթևակի նայենք՝ կարծելով, թե անհնարին է, որ մի քրիստոն-
յա երկիր, ինչպիսին Գերմանիան է, ընդունակ լինի դառնալ մեղսա-
կիցը այդպիսի ահավոր բանի, միանալով մի մուսուլմանական երկրի՝
նման ծանր ոճիր իրականացնելու համար: Գիտեմ, որ հրաժարվում
եք ընդունել, որ կարող եք կասկածի տակ առնել ինձ կամ Շյունբերգի
մտավոր վիճակը: Բայց ձեզ վստահեցնում եմ, նրան լավ եմ ճանա-
չում, նա պատվախնդիր մարդ է, ամուր համոզմունքներով, որ լավ
գիտե յուրայիններին և գիտե, որ զավթողականությունը, ռազմամո-
լությունը և կայսեր փառամոլությունը սահման չունեն:

Հիմա, ինչպես երբեք, պետք է միավորվենք Հայերս Փարիզում
Ավետիք Նազարբեկյանի կողմից ստեղծված այդ նոր կուսակցության
չուրջ. գուցե այնքան հատկանշական Հնչակ անվամբ կարողանա լի-
նել ապագայի հույս: Եթե չնախապատրաստվենք մեր գլխի գալիքին,
ոչինչ չենք կարողանա անել նման գորեղ թշնամիների դեմ: Միշտ էլ
մեր պարտքն է եղել պաշտպանել մեր գաղափարները, մեր համոզ-
մունքներն ու ավանդույթները, բայց այս անգամ պետք է փորձենք
պաշտպանել մեր սեփական գոյությունը:

Նկատեցի, թե ինչպես բոլորը լուռ մնացին՝ փոխանակելով կաս-
կած հարուցող Հայացքներ: Կրկին ձայնը տրվեց Սիմոն Զիլինգար-
յանին՝ համընդհանուր հուսախաբուծության մեջ.

– Բարեկամներ՛ր, այն, ինչ հենց նոր ձեզ պատմեց Օհանյանը, ասես
մի կուժ սառը ջուր է լցնում մեր այն սպասումներին, որ Բեռլինի
համաձայնությունը կարող էր նշանակել՝ որևէ դրական փոփոխու-
թյուն մինչ այժմ մեր նկատմամբ թուրքերի ցուցաբերած վերաբեր-
մունքում: Նրանցից ինչ կարող ենք սպասել, բացի նվաստացումնե-
րից, անխտիր կոտորածներից. փորձում են կործանել մինչև վերջին
խաչքարը՝ ամեն հայկականի հանդեպ սոսկալի ատելությունից մըղ-
ված: Նրանք հավակնում են բացառապես թուրքերի երկրի՝ առանց
այլ ազգերի և կրոնների, քանզի համոզված են, որ այդ դեպքում
Եվրոպան պատրվակ չի ունենա ներխուժելու Թուրքիա: Անգլիայի
համար գոյություն չունենք. նրանց ձեռնտու է խոսել «բրդերի հար-
ցի» մասին և պնդել, որ մեր Հայաստանը ամեն դեպքում պետք է
կոչվի Քրդստան: Բրիտանացիների անտեղյակությունից չէ, այլ պե-
տություն նկատառում՝ թեև մի նենգ նկատառում, ի վերջո թուրքա-
կան կառավարության նույն երգն է: «Հայաստա՞ն,– ասում են,–

Թուրքիայում ոչ մի վայր չկա այդ անունով»: Այժմ Գերմանիան է, որ
ասում է, թե ավելորդ ենք: Կարծում եմ, որ կարող ենք դիմել միայն
Ֆրանսիային՝ իրավունքների ու ազատությունների երկրին և Ռու-
սաստանին, որ մեզ միշտ օգնել է... թեև մեծ նախապայմաններով և
իր ավանդական ռազմավարությունը՝ լուծել հայկական աղը ոռոսա-
կան կաթսայում:

Եղբայրներ, պետք է վարվենք, ինչպես Աղասին՝ մեր վարպետ
Սաչատուր Աբովյանի «Վերք Հայաստանի»-ի հերոսը: Պետք է մեր
արյունը թափենք, պաշտպանելով ցանկացած հայկական գյուղ, գյու-
ղակ կամ քաղաք, քանի որ ոչ ոք հանուն մեզ ոչինչ չի անի, ոչ էլ
փրկություն կգա Եվրոպայից կամ Ռուսաստանից, որքան էլ որ երա-
զենք այդ հույսերով: Սորհենք դրա շուրջ, փորձելով գտնել ճանա-
պարհը, բայց վախենամ Բաֆֆին իրավացի էր, որ առանց արցունքի
և զոհերի Հայաստանի համար փրկություն չի կարող լինել:

Ժողովն ավարտվեց մթնշաղին: Մարդկանց միջև մթնոլորտը շատ
հոռետեսական էր, և Սիմոն Զիլինգարյանը ամուր սեղմեց ձեռքս՝
հրաժեշտ տալիս:

– Մայն դը Լատուր, Հայերս այլևս ոչ մի երկրի չենք հավատում,
թեև իրենց հուշակում են մեզ բարեկամներ, այլ հավատում ենք միայն
մարդկանց: Հայերի իսկական բարեկամները նրանք են, ովքեր մեզ
ճանաչում են, բարի կամքի տեր զգայուն մարդիկ, որոնք ոչ մի կերպ
չեն կարող ընդունել այն ահավոր անարդարությունները, որ մեզ
ուզում են պարտադրել թուրքերը: Դուք, կասկածի մի նշույլ անգամ
չունեմ, մեծ սրտի տեր Հայ եք, և դա մեզ համակում է հպարտու-
թյամբ ու գոհունակությամբ, քանի որ միշտ էլ լավագույններն են
մեզ հասկանում: Դուք շատ բան կարող եք անել հանուն մեզ, և
Հայաստանը երբեք չի մոռանա իր իսկական բարեկամներին: Թող
Աստված ձեզ օրհնի:

Վերադարձա իմ բնակարանը մտախոհ, որտեղ գտա դեսպանա-
տնից մի գրություն, որ ինձ հանդիպում էր նշանակում հաջորդ օրը:
Դրան առանձնապես նշանակություն չտվեցի, քանի որ դա էր այն
ձևը, որով դեսպանն ինձ կանչում էր, հաճախ անգամ մասնակցելու
մի երեկույթի կամ բարեկամական ընթրիքի:

Այնուամենայնիվ, երբ առավոտյան մտա դեսպանատուն, տեսա,
որ բեռնում էին մի սայլ՝ արկղերով ու ճամպրուկներով: Երբ բարձ-
րացա դեսպանի գրասենյակ, ինձ ընդունեց գրկախառնությամբ,
բայց նրա աչքերում նկատեցի տխրության և անհանգստության մի
չղարչ:

– Վատ լուրեր ունեմ ձեզ համար: Խոսքն իմ փոխարինման մասին չէ, որը ինչ-որ տեղ սպասվող բան էր: Ասեմ ձեզ, որ ինձ փոխարինելու են Պոլ Կամբոն անունով մի շատ լավ բարեկամով, մի հրաշալի դիվանագետ և կիրթ մարդ, որոնցից քիչ են,– նկատեցի, որ կասկածում էր, բայց շարունակեց: – Նստե՛ք, բարեկամս և լսեք ինձ ուշադիր: Պետք է ձեզ մի սարսափելի լուր տամ, ձեր մայրը վախճանվել է: Շատ եմ ցավում, ընդունեք իմ անկեղծ ցավակցությունները:

Մնացի առանց իմանալու՝ ի՞նչ անել և ի՞նչ ասել: Անմիջապես աչքերիս առաջ հատնեց նա՝ ուժեղ ու կենսունակ, և ես չկարողացա արձագանքել: Ժակ դը Ֆավրը, որ փորձառու մարդ էր, ինձ գրկեց և մնաց իմ տրամադրությունների:

– Տեսեք, Անրի: Այս գիշեր ես չոգենավ եմ նստում դեպի Մարսել երթուղիով, ձեզ առաջարկում եմ մի տոմս, քանի որ իմ տրամադրություն տակ կան տարբեր խցիկներ, իսկ մեկը պատահաբար մնացել է ազատ: Մտածեք այդ մասին, եթե ուզում եք ուղևորվել Ֆրանսիա, սա ամենաարագ և ամենաապահով միջոցն է: Հինգ օրում կլինենք Մարսելում, իսկ այնտեղից կնստեք Փարիզ գնացող գնացք: Համաձայն եք:

Երկար չմտածեցի: Երբ տեղ հասնեի, մայրս թաղված կլիներ, բայց պետք է դասավորեի նրա թղթերը և ամեն ինչին տեր կանգնեի: Համաձայնեցի և սեղմեցի դեսպանի ձեռքը:

Այսպես պատահեց, որ 1887 թ. վերջին վերադարձա Ֆրանսիա: Երբ նավը լքում էր Կոստանդնուպոլսի նավամատուցը խորանալով Մարմարա ծովում՝ ինքս էլ ինձ չէի կարող պատկերացնել այն, ինչ ճակատագիրը պատրաստվում էր ընձեռել ինձ՝ կապված այդ էկզոտիկ և բարդ աշխարհի հետ:

1884 – 1894

11. ՓԱՐԻԶ – ՆՅՈՒ ՅՈՐԲ

Հասա Փարիզ այն ժամանակ, երբ մեկ շաբաթ առաջ մորս Հանձնել էին Հողին Մոնպառնաս գերեզմանոցում: Ընդամենն ինձ հաջողվեց այցելել մեր ընտանեկան պերճաշուք պանթեոնը և լուսնային մեջ խորհրդածեցի, որ գուցե ես էլ պետք է նրանց կողքին լինեմ: Մինչ քայլում էի դեպի ելքը՝ տեսա մի տպավորիչ տապանաքար արձանով, որը կարծես զննում էր ինձ: Շատ Բողբերինն էր՝ «Չարի ծաղիկներ»-ի հեղինակի: Թուրքիայում դրանք արագ էին աճում, անկախ նրանից, թե Եվրոպայում արդյոք գիտակցում էին, թե ի՞նչ է կատարվում այնտեղ, եսասիրությունը և բույս անտարբերությունը նայելով հեռավոր այլ ժողովուրդների խնդիրներին այն համոզմունքով, որ նրանք շատ քիչ կամ էլ առհասարակ ոչնչով չէին կարողանալու ազդել եվրոպական երկրների ապագայի վրա: Ինչպիսի՞ր անհեթեթ տեսակետ:

1888 թ. ձմռանը շատ աշխատեցի: Մեր ընտանիքն ուներ կարեվոր շահույթներ ոչ միայն Փարիզում, նաև Բրյուսելում, Լիոնում ու այլ քաղաքներում, և ես ստիպված ստանձնեցի կարգավորելու բոլոր թղթերը և կատարել մանրագնին այցելություններ, վերստուգումներ՝ կալվածքների և գործվածքեղենի տարբեր ֆաբրիկաների գործունեությունը վերահսկելու համար: Մտածեցի, որ որոշ ժամանակ պետք է գրանցով զբաղվեմ, քանի որ աններելի կլիներ, որ սերունդների թափած ջանքերից հետո այդ կարևոր ժառանգությունը իմ մեղքով փլուզվեր:

Մյուս կողմից՝ իմ իսկական կիրքը այդ տարիներին շարունակում էր լինել լրագրությունը: «Լ'Օրո»-ի տնօրենն ինձ տեսակցություն նշանակեց իր գրասենյակում և իր ցավակցություններից հետո շնորհավորեց ինձ թերթի այն տեղեկությունների կապակցությամբ, որ վերջին տարիներին ուղարկել էի Կոստանդնուպոլսից: Ավարտելիս ինձ խնդրեց, որ ընդունեմ միջազգային կապերի բաժնի գլխավոր խմբագրի պաշտոնը: Նկատելով, որ խուսափում եմ, ինձ բացատրեց, որ կարող էի ի նկատի ունենալ երկու կից գլխավոր խմբագիրների օգնությունը, որը կհեշտացներ իմ աշխատանքը: Այլ տարբերակ

չկար: Ընդունեցի այդ պաշտոնը և դիմեցի արտգործնախարարու-
թյունում ժամանակավորապես աշխատանքս դադարեցնելու խընդ-
րանքով: Ես իսկապես կարոտում էի լրագրությունը, իսկ դեսպա-
նատան իմ փորձն ավելի դրական չէր, քան ես սպասում էի: Բայց
տնօրենին պարզ ասացի, որ դրան համաձայնվում եմ միմիայն հա-
նուն թերթի հետ կապ պահպանելուն և որ պետք է օգտվեմ լիա-
կատար ազատությունից: Տնօրենն ընդունեց իմ բոլոր պայմանները,
և չկարողացա մերժել: Ի վերջո, այդ թերթին էր իմ առաջ բացել աշ-
խարհի դռները, և երբեք չէի կարողանա փոխհատուցել իմ նկատ-
մամբ նրա հավատը:

Այնուամենայնիվ, այդ պաշտոնը խլում էր իմ մնացյալ ժամանակը,
որի պատճառով էլ սուտ կլիներ, եթե ասեմ, որ անցնում էին օրերը և
ես դադարել էի մտածել Թուրքիայի ու նրա խնդիրների մասին: Դա
եղել էր իմ կյանքի հետաքրքիր ժամանակներից մեկը, որ երբեք չէի
մոռանա, սակայն Փարիզում պետք է այլ բաների մասին մտածեի,
իսկ Օսմանյան կայսրությունը կրկին դառնում էր հարաբերական, և
դառնում էր խմբագրություն աշխարհի քարտեզին մի բաց կապույտ
բիծ և մի քանի դառնաբաղդը հիշողություններ:

Ստիպված էի ընդունել, որ անգամ ինձ համար ժամանակ չունեի:
Փարիզում ամեն ինչ անցնում էր ֆինանսական, առևտրական, սո-
ցիալական և լրագրական իրադարձությունների արագ հաջորդումով,
որոնք ինձ չնչելու ժամանակ չէին տալիս:

Հանկարծ բացահայտեցի իմ ազգանունների կարևորությունը, իմ
տնտեսապես զորեղ, ազդեցիկ լինելս և ինչո՞ւ չասել՝ այդ չքեղ կյան-
քի հարմարավետությունները: Դրանցից բացի Փարիզի հասարակու-
թյունն ինձ շողորթում էր. ցանկանում էին հրավիրել ինձ բարձր
հասարակության բոլոր տոնախմբություններին, և շատ ընտանիքներ
ինձ ներկայացնում էին իրենց դուստրերին, գուցե մի բարեհաջող ա-
մուսուլթյան հույսով:

Այնուամենայնիվ, ճշմարիտ է, որ մարդը միակ կենդանին է, որ
երկու անգամ բախվում է նույն քարին. քիչ ամիսներ անց կրկին
սկսեցի հանդիպել Աննա Բալենի հետ: Ճիշտն ասած, այդ նա էր, որ
ինձ ժամադրեց և քանի որ հոգուս խորքում ուժեղ կարոտ ունեի,
ընդունեցի: Այնպես որ, մեր բոլոր ազգականներն ու բարեկամները
համարեցին, որ ի վերջո ամուսնանալու ենք և վարելու մեր ազգա-
նուններին և հարստություններին համապատասխան կյանք: Իմ մո-
րաքույր Կլերը, որ հմուտ խնամախոս էր, ինձ լրջորեն առաջարկեց,
որ եթե խելքս գլուխս հավաքեմ,՝ նա բացարձակապես չէր ըմբռո-

նում, որ լրագրությունը կարող էր լինել պատվավոր մի բան,՝ ինձ
կնշանակել համընդհանուր ժառանգորդ, եթե ամուսնանայի և լքեի
«Լ'Օրոր»-ը:

– Անրի, ի՞նչ է քո արած գործն այնտեղ,՝ տրտնջաց ներչնչված,՝
պետք է կենտրոնանաս քո ունեցվածքը կառավարելու մեջ, և միմի-
այն դա քեզ այնքան գլխացավանք կտա, որ հարկ չի լինի մտածել
ուրիշ բանի մասին:

Հավանաբար իրավացի էր, սակայն, իրականում, ես հակառակ
կարծիքին էի: Ինչ մնում էր ամուսնանալուս, այդ պահին այդ մասին
չէի ուզում անգամ մտածել, քանի որ օրեցօր ավելի էի համոզվում, որ
անձնական ազատությունից առավել ոչինչ չկա:

Հետո, օրերն անցնում էին բնականաբար, և ես ընկղմվեցի այն-
պիսի հոգեկենցուցիչ աշխատանքում, որն ինձ հազիվ էր շունչ քաշե-
լու ժամանակ տալիս, երբ գլխի ընկա, որ միակ կառավարիչն էի մի
մեծ հարստության, որով պետք է զբաղվեի ամեն օր: Սա այն չէր,
ինչ ես երազում էի, բայց այդ ժամանակ իմ շուրջ վստահելի ոչ ոք
չկար, որին դնեի իմ բազմաթիվ և տարբեր բնույթի առևտրական
գործերի հավատարմատար: Այդ ժամանակ էլ որոշեցի ազատվել
դրանցից մի քանիսից՝ Բորդոյի գինու մառաններից, Լիոնի տեքստիլ
ֆաբրիկաներից և Բելգիայում իմ բոլոր շահույթներից: Ատում էի
այդ աշխատանքը, քանի որ ինձ միայն ժամանակ էր մնում խորհրդ-
դածելու և մի քանի առաջնորդողներ գրելու «Լ'Օրոր»-ում, արտո-
նություն, որ նույնպես ինձ ընձեռել էր տնօրենը: Ժամանակն անցավ
արագ, և հանկարծ մի օր գլխի ընկա, որ չորս տարի է, ինչ Փարի-
զում եմ: Իրականում կորած ժամանակ փաստաբանների, թղթերի և
նոտարական գրասենյակների միջև, կյանք, որ հակառակն էր նրա, որ
բատ իս՝ հանուն ապրելու կյանքն էր:

Ինչ վերաբերում է Աննային, սպասելուց կուշտ, թե ինչ որոշում էի
ընդունելու, մի օր ինձ որոշ խստություն հարցրեց, թե իրականում
մտադի՞ր եմ ամուսնանալ իր հետ, և ստիպված եղա լինել անկեղծ:
Պատասխանեցի, որ առայժմ նախընտրում եմ շարունակել այն ձևով,
ինչպես որ ենք: Նա նույնը չէր մտածում, և դարձյալ բաժանվեցինք
այն բանից հետո, որ նա ինձ խոստովանեց, որ իրեն կրկին հիասթա-
փեցրի: Վերջում ինձ ասաց, որ երբեք չփորձեմ կրկին տեսնել իրեն:
Չեմ կարող ասել, թե վրաս ազդեց. խոսքը մի հարաբերության մա-
սին էր, որին մայրս էր մղել ժամանակին:

Ինչ մնում էր մորաքույր Կլերին, հրաշալիորեն տեղյակ էր իմ
գնալ-գալուց, գործերից, մի բան, որ չէր դադարում ինձ զարմացնել,

քանի որ փորձում էի լինել նրբանկատ: Ինձ հրավիրեց թեյի՝ բացահայտ ցույց տալու համար իր դժգոհությունը Աննա Բելենի հետ տեղի ունեցածի շուրջ, քանի որ բացի այդ՝ նրա մոր լավագույն ընկերուհիներից էր:

Նրա հույսերը, կապված հիշյալ ամուսնության գլուխ գալու հետ, ձախողվել էին, և մորաքույր Կլերը ինձանից չթաքցրեց իր տհաճությունը: Նրա հետ իմ հարաբերությունները միշտ էլ եղել էին փոթորկալի, քանի որ երկուսս էլ ուժեղ բնավորության տեր էինք և հրաժեշտ տալիս որոշեցի որոշ ժամանակ չայցելել նրան:

Այդ ժամանակ էլ ինձ բախտ վիճակվեց իղեալական աշխատակից գտնել. գիտակ ֆինանսներում և իմ ողջ վստահությունը վայելող անձնավորություն: Ոոսքը երկրորդական զարմիկիս՝ Ժորժ Լորանի մասին էր, որն անխոս ընդունեց իմ պայմանները: Ի տարբերություն ինձ՝ այդպիսի կյանքի համար ստեղծված մարդ էր, քանի որ միայն առևտրական գործերից էր հաճույք ստանում: Մնացյալը նրա համար ավելորդ էր:

Գա ինձ օր-օրի ազատեց, և սկսած 1892 թվականի սկզբներից՝ սկսեցի ավելի ու ավելի կենտրոնանալ թերթի միջազգային կապերի բաժնի վարիչի պաշտոնում, որն ի վերջո ինձ կյանեց:

1893 թ. մարտին հարկ եղավ, որ գնամ Միացյալ Նահանգներ, քանզի թերթի խմբագրության խորհուրդը որոշեց, որ հարկավոր է նշանակել Նյու Յորքում մի պատվիրակ և անգամ ուսումնասիրել մի թերթ ստեղծելու հնարավորությունը, որը կոչվեր «Լ'Օրոն ամերիքեն», քանի որ ԱՄՆ-ը գնալով մեծ կշիռ էր ձեռք բերում որպես ազատության և առաջադիմության հայրենիք:

Նավ նստեցի Հավրում: Նոր էր բացվել այդ գիծը, և ինձ գարմացրեց, թե որքան արագ հասանք Նյու Յորք. ընդամենը տասն օր ուղևորվելով, բացի այդ, մի յուրատեսակ լողացող հյուրանոցով, որում ուղևորները չէին նախանձում ոչ որևէ հարմարության և կամ էլ ճոխություն, որ գոյություն ունեին Փարիզի ուղիղ կենտրոնի լավագույն տներում:

Ակնհայտ էր, որ աշխարհը փոխվում էր աչքներիս առաջ, ինչպես դեպի լավը, այնպես էլ դեպի վատը: Առաջադիմությունը շոշափելի էր կյանքի բոլոր ոլորտներում, սակայն միևնույն ժամանակ թվում էր, թե մի քանիսը չէին հասկանում դա և շարունակում էին իրենց քաղաքականությունը տարօրինակ պարով, որի մասնակիցները միանալով և անջատվելով իրարից, բարեկամանալով և թշնամանալով, տարիներ անց աշխարհը տանելու էին դեպի մի սարսափելի ճգնաժամ:

Նավից ի՞նչ Նյու Յորքում, անցնելով իմ հայրենակցի՝ Բարտոլդիի¹ նոր բացված Ազատության արձանի մոտով: Ինձ պատեհ առիթ էր վիճակվել տեսնել այն Փարիզում, երբ մոնտաժում էին, իհարկե թաքուն, շինարարական տախտակամածների արանքից, քանդակագործի արվեստանոցի դիմաց, Կուրսել զբոսայգում: «Աշխարհը լուսավորող Ազատությունը» ինձ ստիպեց խորհրդածել, հասկանալ, որ աշխարհը կարող էր փոխվել, եթե համապատասխան քայլեր անեին: Հիշում եմ, որ Բարտոլդին պատմեց, որ նրան դուր չէր գալիս Ազատությունը կտորների վերածելը, թեկուզև անհրաժեշտ լիներ ուղարկելու այն Ամերիկա: Ինքը՝ Հեղինակն ինձ բացատրեց, որ այն նվիրում է բոլոր ճնշված ժողովուրդներին, և երբ նրան պատմեցի հայերի մասին, ինձ սևեռուն զննեց:

– Գիտե՞ք, թե ով է ինձ ներշնչել այս արձանի գաղափարը... Անատոլ Ֆրանսը, նա է ինձ պատմել մի քանի ժողովուրդների, մանավանդ հայ ժողովրդի նկատմամբ հալածանքի մասին... Այդ ժամանակ էր, որ սկսեցի մտածել այդ ամենի շուրջ և ահավասիկ: Ազատությունը: Աշխարհը լուսավորող Ազատությունը:

Գուցե պետք է այն տեղադրած լինեին Բոսֆորի մուտքի մոտ... Բայց այստեղ էր՝ վսեմ, վիթխարի և հիասքանչ: Այդ ասել էր իր բանաստեղծության մեջ էմմա Լազարուսը.

«Եկեք ինձ մոտ բազմություններ հոգնած, խեղճեր,
Ազատության մեջ շնչելու բաղձանքով»:

Սկզբում իմ ուղևորությունը ծրագրված էր երեք ամիս ժամկետով: Վերջում մնացի համարյա հինգ ամիս այդ քաղաքում: Այնտեղ սովորեցի, որ պատահականությունն էր մատնանշում մեր կյանքերը, և որ մարդն իր ճակատագրին միջամտում է ավելի քիչ, քան պատկերացնում է:

Մայիսի վերջին ինձ հրավիրեցին մի ընդունելություն՝ հովանավորված Կոնսելիուս Վանդերբիլթի՝ ֆինանսների մագնատի, լեգենդար միլիոնատիրոջ որդու կողմից: Ես բնակվում էի Կրոտոնյան ջրամբարի մոտ, նոր շենքի բնակարաններից մեկում: Հանրակառքը, լծված չորս ձիերով, անցնում էր չքամուտքի մոտով, և ես նստում էի այն՝ կենտրոն գնալու համար: Չէի ուզում ապրել բանից անտեղյակ, պարզապես ուզում էի ծանոթանալ ամերիկացիների ամենօրյա ապրելակերպին:

¹ Ֆրեդերիկ Օգյուստ Բարտոլդի (1834–1904) – քանդակագործ, «Աշխարհը լուսավորող Ազատություն» արձանի հեղինակ:

Վանդերբիլթը իր համար կառուցել էր տվել մի հրաշալի նեոկլասիկ ոճով առանձնատուն Հուդզոնի դիմաց, մի մեծ մասնավոր պարտեզով: Այնտեղ պետք է տեղի ունենար ընդունելությունը: Հասա առաջիններից մեկը, երբ մայրամուտի արեգակն իջնում էր: Մի քանի մատուցողուհիներ մատուցում էին ֆրանսիական գինի և կանապեներ սկուտեղներով: Բնականաբար այնպես չէր, ինչպես Փարիզում, բայց ակնհայտն այն էր, որ մասնակիցներից ոմանք շուտով կղաղնային համաշխարհային տնտեսության իսկական արքաներ:

Այդ ժամանակ էր, որ սեղանապետներից մեկը մոտեցավ և մի պահ նայեց ինձ: Նրա դեմքն ինձ թվում էր ծանոթ, բայց անկարող էի այն տեղը բերել: Հանկարծ այդ մարդը, որը պետք է որ նույնը զգացած լինեմ, տեղից պոկվեց և թևերը բացեց՝ ասես ինձ գրկելու համար:

– Մայե դը Լատուր: Հիշո՞ւմ եք ինձ... – ձիշտն ասած, այդ պահին մտքովս էլ չէր անցնում, թե ճանաչում եմ այդ մարդուն: – Ես Ղազարյանն եմ՝ Կոստանդնուպոլսի հայկական ռեստորանից:

Հենց այդ պահին տեղը բերեցի:

– Իհարկե, Ղազարյան: Բայց ինչպես կարող եմ չհիշել: Դուք ի՞նչ եք անում այստեղ:

Մենք գրկախառնվեցինք մի քանի հրավիրվածների հայացքների ներքո, որ սկսել էին գալ:

– Իսկ դո՞ւք: Դուք ի՞նչ եք անում այստեղ, մայե: Ահ, ի՞նչ պատահականություն և ինչ մեծ ուրախություն: Մի քանի ամիս է, ինչ ես գաղթել եմ: Դրան նպաստեց իմ մի քիչ անգլերեն խոսելը և կերակուր եփել գիտենալը:

Հիմա նոր ինձ նշանակել են մի շարք ռեստորանների պետ: Ինձ շատ լավ են վճարում, և արդեն ներկայացրել եմ թղթերը արտագաղթի դեպարտամենտ՝ կնոջ և զավակներին բերելու: Այստեղ կան մի քանի թուրքեր: Բայց տեսեք, այստեղ՝ Ամերիկայում բոլոր մարդիկ հավասար են... Գուցե դա սարքովի ասված բան է, սակայն մարդիկ Ամերիկայում հավատում են, որ ճիշտ է: Լավ, հիմա պետք է աշխատեմ, բայց ուզում եմ, որ ինձ խոստանաք, որ կգաք ինձ այցելելու: Նյու Յորքում կան մի քանի հայեր, և կուզենայի նրանց ներկայացնել ձեզ, քանի որ ես վստահ եմ, որ դուք Հայաստանի լավ բարեկամ եք, – այս բառերով Ղազարյանը հեռացավ՝ ձեռքերը շարժելով, ղեկավարելով մատուցողներին այնպես, ինչպես դիրիժորն իր երաժիշտներին:

Վանդերբիլթը քաջ տեղյակ էր, թե ով եմ ես: Նրա մասին ասում էին, որ ինքն էլ հոր պես ուներ լուսանկարչական հիշողություն և մի անգամ, որ տեսնում էր մի դեմք, այլևս երբեք չէր մոռանում. հիշում

էր անգամ ամենափոքր մանրամասնը: Նրա համար պատրաստել էին մի դոսիե հրավիրվածներից յուրաքանչյուրի մասին: Նա իրեն գրսեփորեց որպես շատ շահագրգիռ մարդ Եվրոպայի տնտեսական իրավիճակով:

– Ինձ պատմել են, որ դուք Թուրքիայի մասին ունեք խոր գիտելիքներ: Ձեզ մի բան ասեմ, նավթը նախանշելու է մարդկությունն ապագան, իսկ Թուրքիան բնական կամուրջ է Ասիայի և Եվրոպայի միջև: Իմ խորհրդականները խոսում են այն մասին, որ Միջագետքում կարող է լինել ծովի չափ նավթ, այնքան, որ կարելի կլինի մատակարարել ողջ մարդկությունը գալիք դարերում:

Այնտեղ ոչ ոք չխոսեց հայերի մասին, ոչ էլ Օսմանյան Թուրքիայի քրիստոնյա փոքրամասնությունների իրավիճակի մասին: Ակնհայտ էր, որ ոչ ոք նրանց մասին ոչ մի տեղեկություն չուներ: Ինձ տարօրինակ չթվաց, քանի որ միակ բանը, որ նրանց ստիպում էր արձագանքել, որևէ նավթային կամ հանքային հատկացում ձեռք բերելու հնարավորությունն էր:

Ընդունելության ավարտին Ղազարյանը նորից ինձ մոտեցավ՝ ձեռքին մի ծավալած թուղթ:

– Ահավասիկ իմ հասցեն: Ձեզ աղաչում եմ, որ գաք ինձ տեսնելու: Ավելի լավ կլինի որևէ երկուշաբթի, որովհետև երեկոյան ազատ ենք: Ի՞նչ եք կարծում: Կոստանդնուպոլսում պետք է աշխատեի տասներկուսից տասնչորս ժամ տարվա բոլոր օրերին: Սա առաջագիմություն երկիր է: Ցտեսություն:

Երկու շաբաթ անց ազատ ժամանակ գտա նրան այցելելու համար: Խոսքը Բրոդվեյին մոտ գտնվող մի թաղամասի մասին էր, որտեղ ապրում էին շատ իտալացիներ, մանավանդ հրեաներ, որ կարծես թե մեծամասնություն էին: Մի քիչ ուշ գտա տունը, մինչև որ պատահամամբ Ղազարյանը դուրս եկավ մեկ ուրիշ մարդու ուղեկցությամբ, որն անկասկած նույնպես հայ էր:

– Մայե դը Լատուր: Սա իմ ընկեր Սվադյանն է, էդուարդ Սվադյանը, Մալաթիայից, երաժշտության դասախոս, ինչպես է ջութակ նվագում: Մի օր պետք է լսեք նրան, որովհետև իսկական տաղանդ է: Ինչ ուրախություն, որ եկաք: Ուղեկցեք մեզ, գնանք ընթրելու մի բան գնենք: Կպատրաստենք մի քանի այնպիսի խորտիկ և լուլա քեբաբ, որ մատները հետը կուտեք: Անկեղծորեն ձեզ ասեմ, որ խմելու ենք իտալական գինի..., որ, իրոք, այնքան լավն է, որքան հայկականը: Գիտե՞ք, որ Նոյը հայ էր: Թաղված է Արարատի ստորոտում, և չար լեզուներն ասում են, որ ջրից ահավոր զգվում էր և որ կենդան

նիններից բացի՝ խաղողի վազեր դրեց տապանում: Այ քեզ լավ միտք: Նա իրոք հեռատես մարդ էր: Բայց լուրջ, ուղեկցեք մեզ: Եկեք մեզ հետ, դա ձեզ կհիշեցնի այն, ինչ ուտում էինք Կոստանդնուպոլսի իմ ռեստորանում:

Գնացինք, իհարկե, մի հրեական խանութ՝ կանաչեղեն գնելու, մի գերմանացի մսագործի մոտ՝ միս գնելու և մի հայտնի իտալացու՝ իր լավ մատանի համար: Ղազարյանը ցնծության մեջ էր. ինձ վերաբերվում էր հարգալից, բայց նաև որոշ ընտանեկարություններով, — ինչպես անում են հայերը նրանց հետ, ում գնահատում են, — ցանկանալով ցույց տալ իր մտերիմ մարդուն՝ էդուարդին, որ մեզ կապում էր շատ հին բարեկամություն և ինձ իսկապես բավականություն պատճառում:

Ավելի ուշ, մինչ մենք ընթրում էինք բնակարանի բաց պատըշգամբում գարնանային եղանակին, անհավատալի մի վայրում, քանի որ Նյու Յորքն ասես մի վիթխարի խառնարան էր, որում խառնվում էին իրար աշխարհի բոլոր մարդկային ցեղերը: Մտածեցի, որ իրոք հայերը եզակի մարդիկ են:

Ժորժն ինձ ներկայացրել էր իր հայ բարեկամներին՝ Կրիկոր Նալպանտյանին, Արամ Ջեկայանին, Գրիգոր Բրոչյանին և Գասպար Թաչչյանին: Նալբանդյանը ինտերիերի և ցուցափեղկերի ձևավորող էր: Ջեկայանը՝ տոպոգրաֆ ինժեներ: Բրոչյանը հավաստիացնում էր, որ վիպասան է և դրամատուրգ, իսկ Թաչչյանը՝ գորգերի վաճառական: Այնուամենայնիվ, ամենից առաջ հայ էին և շարունակելու էին լինել, թեկուզև իրենց կյանքի մնացած մասն անցկացնեն Ամերիկայում: Դեռ Կոստանդնուպոլսում իմ անցկացրած տարիներից ի վեր գիտեի, որ հայերը զարգացած մարդիկ են, խոր սիրով լի դեպի արվեստը, երաժշտությունը և գրականությունը, որոնց նաև հրապուրում էին համեղ կերակուրը և ըմպելիքը, քանի որ, ըստ նրանց, կյանքը չէր կարելի պատկերացնել, ոչ էլ ապրել՝ առանց այն կիսելու սեղանի շուրջ հավաքված այլ հայերի հետ:

Ինձ վրա մեծ տպավորություն թողեց Գրիգոր Բրոչյանը: Իմ տարիքին էր, ուժեղ անձնավորություն էր և շատ կիրթ մարդու տպավորություն էր թողնում: Գուցե դա նրա արտաքինից էր, քանի որ այդ խմբի ոչ այնքան հայն էր և գաղափարներն ավելի հստակ էին: Նիհար, բայց ուժեղ, մոտ մեկ և ութսուն հասակով, կարճ չազանակագույն մազերով, սպիտակ մաշկով և խիտ մորուքով, իր հավաստիացումներում վատահ և համոզիչ: Համարյա երեք տարի էր, ինչ Նյու Յորքում էր և միակն էր, որ ուներ ամերիկյան անձնագիր, թեև ծնուն-

դով Ուրֆայից էր, որտեղ, ըստ իր պատմածի՝ դեռ ապրում էին իր ծնողներն ու իր քույրը՝ Մարին:

Հասկացա, որ հենց նոր գտել էի հարմար մարդուն և նրան առաջարկեցի մի պաշտոն՝ «Լ'Օրոր»-ի թղթակից Նյու Յորքում: Ընդունեց ոգևորությամբ. ի վերջո նրա զբաղմունքը գրելն էր: Եվ կարդալով մի քանի էջ, որ իր մոտ ուներ, ինձ թվաց, որ լավ է գրում, թեև իր անգլերենը դեռ չափազանց բռնազբոսիկ էր:

Ղազարյանը պետք է որ նրանց իմ մասին պատմած լիներ, քանի որ երեկույթի ընթացքում չէին դադարում զննել ինձ ակնհայտ հիացմունքով: Ես նրանց համար պետք է մարմնավորեի հաջողության կերպարը՝ Եվրոպայից, դիվանագետ, ճանաչված լրագրող... և հարուստ: Հայերի համար, որոնց ճանաչեցի, հարստությունը նպատակ էր: Այն կապում էին իրենց ամենամիլիարդան ցանկությունների հետ և անձնուրացորեն պայքարում դրան հասնելու համար: Դա ոչ այնքան կյանքի ծարավի զգացում էր, որքան կարողանալ ապացուցել յուրայիններին, որ հաղթել էին, թեև սրտի խորքում նրանք բավականին անկողմնակալ էին:

Անմիջապես այդ հայերը դարձան իմ ընկերները, և իտալական գինու չչերի չնորհիվ ազատագրված ոգով բոլորս երդվեցինք պայքարել հանուն հայերի պահանջատիրությունների: Նրանց համար, անկասկած, ես արդեն ևս մեկ հայ էի, և ինձ հպարտություն էր ներշնչում այդ պատվավոր տիտղոսը: Կատակով ինձ կոչում էին պարոն Դելատուրյան:

Պայմանավորվեցինք կրկին տեսնվել, թեև նրանց բացատրեցի, որ այդ երկրում իմ մնալը ժամանակավոր է և որ միջոցառումների ու հարցազրույցների իմ ծրագիրն ազատ ժամանակ չի թողնում:

Քիչ օրեր անց հավաքվեցինք ճաշելու Բրոդվեյի ռեստորաններից մեկում Գրիգոր Բրոչյանը և ես, ընտրեցինք իտալական խոհանոցի բաց պատշգամբով այնպիսի հաստատություն, որ ասես գտնվում էինք Նեապոլում: Ինձ համար պարզ դարձավ, որ Գրիգորը նույնպես հրաշալի պատմող է, և առանց ընդհատելու թողեցի նրան խոսել:

— Մանկությունս ընթացքում ամեն գիշեր երազում էի, որ մի օր ապրելու եմ Ամերիկայում: Հիմա ընդհակառակն է, կարծում եմ, թե երազում եմ և երբ արթնանամ, վերադառնալու եմ կրկին Ուրֆայի իմ տուն: Հայրս դպրոցի ուսուցիչ է, իսկ մայրս, թեև նա դա չգիտե, արտասովոր բանաստեղծուհի է: Ինչ վերաբերում է քրոջս՝ Մարիին, ուզում եմ, որ գա այստեղ: Նա արժանի է ավելի լավ կյանքի և ուրիշ ապագայի:

Տեսա, որ կասկածում է, շարունակի՞ իր պատմությունը, բայց նրան չատ խնդրեցի, որ պատմի, և շարունակեց, ասես զնահատելով նոր բարեկամությունը, որ ծագել էր մեր միջև:

– Երբ Մարին տասնվեց տարեկան էր, մի թուրք, որը նրան չատ էր հավանում, Մուստաֆա Օսմանիե անունով, ապրում էր մեր տան մոտ մի մեծ տանը և զբաղվում մաքսանենգությունով, իհարկե մուսթասարիֆի լուռ համաձայնությունով, հրապուրվեց նրանով: Դա, ինքնին, մի անհնարին բան էր, եթե խոսքը վերաբերում էր մի մուսուլմանի և մի քրիստոնյա կնոջ: Բացի այդ, հիսուն տարեկան էր, ամուսնացած երկու կնոջ հետ, առանց որևէ կրթության: Բայց այնքան ուժեղ էր կպել, որ համարձակվեց ուղարկել իր բարեկամին՝ հորս առաջարկ անելու՝ խոստանալով մի ծանրակշիռ գումար: Այն խավի մարդկանցից էր, որ կարծում էր, թե կարող է ամեն ինչ փողով գնել: Ինչպես որ հասկանում ես, Հայրս, որ միշտ եղել էր հանգիստ մարդ, իր կյանքում այդքան սաստիկ երբեք չէր զայրացել և վռնդեց մեր տանից այդ հանձնակատարին՝ գոռալով նրա վրա, որ հանգիստ թողնեն իր դստերը:

Մեկ շաբաթ անց Մարին անհայտացավ: Հայրս զնաց հայտնելու այդ մասին մութասարիֆին, բայց սա չուզեց ընդունել նրան: Այդ ժամանակ ուղղվեց դեպի Օսմանիեի խանութը, որը երգվեց, թե ոչինչ չգիտե այդ մասին, թեև ակնհայտ էր, որ ստում է:

Միևնույն ժամանակ ես, որ Մարիից երկու տարով մեծ էի և նրա նկատմամբ քնքշանք և պատասխանատվություն էի տածում, ներքուստ մի բան կռահեցի և տանիքներով սողացի: Ինձ չզարմացրեց, երբ նրան տեսա մի ներքին բակում: Երկու կին նրան պինդ բռնած զոռով լվանում էին և փորձում էին հագցնել թուրքական ոճով: Ողջ սառնասրտությունով, որպեսզի չսայթաքեն, կրկին դուրս եկա նույն ճանապարհով: Ստիպված մեծ ջանք գործադրեցի, որպեսզի նյարդերս չմատնեին ինձ: Բայց գիտեի, թե ինչ պետք է անեի, եթե ուզում էի ազատել Մարիին Օսմանիեի ճանկերից:

Այդ նույն երեկո վերադարձա, համարյա մութն ընկնելիս: Բակը դատարկ էր, և ես կախվեցի մի հսկա խաղողի վազից մինչև տանիքը: Տեսա, որ մի կին ննջում է փակ դռան առջև և կռահեցի, որ Մարին այնտեղ է գտնվում: Անհամբերությունս առանց զսպել կարողանալու մոտեցա՝ փորձելով աղմուկ չանել և երբ նրա հետևում էի, փայտով խփեցի գլխին, որ վերցրել էի ինքնապաշտպանություն նպատակով՝ թողնելով նրան ուշագնաց: Դուռը բացելուն պես տեսա քրոջս՝ հատակին նստած՝ ինձ լրիվ զարմացած նայելիս, առանց հեծկլտոցը կտրելու:

Առանց ժամանակ կորցնելու դուրս եկանք այնտեղից՝ մագցելով խաղողի որթի վրայով, անցնելով երեք տանիքներով և կախվելով քարե մի պատից: Քույրս միշտ էլ քաջ էր եղել ու չատ ճկուն և որևէ դժվարություն չունեցավ ինձ հետևելիս:

Բախտներս բերեց, որ ոչ ոք մեզ չտեսավ, քանի որ մինչև հայկական թաղամասում մեր տուն հասնելը՝ վազելով անցանք թուրքական տների ետնամասով: Երբ վերջապես հասանք, ծնողներս ուրախությունից խենթացան, քանի որ համոզված էին, որ այլևս չեն տեսնելու իրենց դստերը:

Բայց այդ հանգամանքներում չպետք է շատ ժամանակ կորցնեինք: Հնարավորին չափ շուտ այնտեղից փախչելուց զատ՝ ուրիշ ոչինչ չէինք կարող անել: Այնպես որ, նրանք մեզ տվեցին իրենց օրհնությունը, և անմիջապես ուղղվեցինք՝ վազելով մեր ընտանիքի մի բարեկամի, որին լիովին վստահում էինք՝ Գասպար Անտոնյանի տուն: Նա ապրում էր դեպի հյուսիս՝ կես ժամվա հեռավորության վրա: Մեր միակ պատեհությունն էր, քանի որ համոզված էինք, որ մեզ փնտրելու էին ոչ միայն Մուստաֆա Օսմանիեն, նաև մութասարիֆի ժանդարմները, որոնք անկասկած, նրա ոչ միայն մեղսակիցներն էին մաքսանենգության մեջ, այլև մնացյալ ամեն ինչում: Չէին կարող թույլ տալ, որ զոհը՝ երիտասարդ անպաշտպան հայուհին, որ իրենց ձեռքում էր, իրենց այդ ձևով ծաղրեր, քանի որ վաղ թե ուշ կիմացվեր և կղառնային ամբողջ Ուրֆայի ծաղրի առարկան:

Ինչ վերաբերում էր ծնողներին, հեռանալուց առաջ հաղիվ հասցրի նրանց ասել, թե ինչպես պետք է արտաքուստ ցույց տային: Երբ ժանդարմները գային, պետք է դառնազին բողբոջեին՝ պահանջելով, որ վերադարձնեն իրենց դստերը: Եթե հարցնեին իմ մասին, ասելու էին, որ ես մի քանի օր է, ինչ Դիարբեքիրում եմ: Պնդեցի, որ նրանք հնարավորինս իրենց համոզեցուցիչ պահեին, քանի որ մեր կյանքը դրանից էր կախված:

Երկուսն էլ քաջ գիտակցում էին, որ դեռ երկար ժամանակ ոչ Մարին և ոչ էլ ես չէինք կարող վերադառնալ Ուրֆա: Ոոսքը վտանգավոր թշնամիների մասին էր, և դրա ապացույցն այն էր, որ քաղաքում բոլորն էլ իրենց հեռու էին պահում Օսմանիեից՝ քինախնդիր ու չար մարդ, մանավանդ, եթե իր անվան հետ էին խաղում: Բայց չէ՞ որ հենց այդպես էր: Վատողի պես կտարածվեր պատահածի մասին բամբասանքը, և նախքան մութն ընկնելը, բոլորը կիմանային: Իսկ դա Օսմանիեին անտանելի խայտառակություն կնշանակեր, քանի որ անկասկած, վստահեցրել էր, որ աղջիկն արդեն իրենն է: Բացի

այդ, երբ խոսքը մի իրավիճակի մասին էր, որում ներքաշված լինեին թուրքեր և հայեր, ոչ մի հնարավոր պաշտպանություն գոյություն չունեի մերոնց համար: Որևէ հայի կյանք ավելի պակաս արժեք, քան որևէ գառանը, սակայն սա այն է, որում, կարծում եմ, դուք ձեր սեփական փորձով համոզվեցիք:

Փառք Աստծո, Մարին ասաց, որ այդ մարդը չէր հասցրել դիպչել նրան: Մարին պատրաստում էին, փորձելով ենթարկեցնել, դարձնել ընծա. նվերի մի տեսակ: Հաշվի չէին առել, որ որևէ մեկը այնքան խենթ կլիներ, որ նրան կազատեր:

Գնացինք մինչև Լաթակիա և այնտեղից էլ շատ ձախորդություններից հետո նավ նստեցինք դեպի Կոստանդնուպոլիս՝ հորս զարմիկներից մեկի տուն: Հայերի մեջ հորեղբոր տղան նույնն է, ինչ եղբայրը և հետևաբար մենք նրանց համար հարազատներ էինք:

Իսկ հետո ընդունվեցի որպես կրտսեր նավաստի մի արագընթաց ձեռնավական նավի վրա, որն ընթանում էր դեպի Պորթսմութ, Անգլիա, բայց սրանք ուրիշ դեպքեր են: Իսկ կարևորն այն է, որ հիմա այստեղ եմ:

Ուզում եմ, որ հասկանաս, — Գրիգորը սկսեց ինձ հետ դու-ով խոսել, — թե ինչ ձևով են թուրքերը վարվում հայերի հետ, թեև պետք է պարզ ասեմ, որ բոլորը չեն այդպիսին, և բնականաբար կան շատ օրինավոր մարդիկ: Խնդիրն այն է, որ մի անհաղթահարելի պատենչ կա նրանց և մեր միջև՝ կրոնը:

Ուլեմները աղավաղում են իսլամի իմաստը, Ղուրանը ճիշտ ճանապարհով գնացողին մարդկային ուժ է տալիս, մինչդեռ Չիհադը շատ այլ մեկնաբանություն է տալիս՝ «սրբազան պատերազմ» անհավատների դեմ, որ նույն իմաստն ունի, բայց ազդեցիկ է, բացասական: Թուրքիայում իսլամի մեկնաբանությունը շատ դաժան է, բայց միայն նրանց նկատմամբ, ովքեր այդ հավատքին չեն պատկանում: Ափսոս, որ դա չի տարածվում խալիֆի ու նրան շրջապատողների վրա, իրականում նրանք մեզ նայում են որպես ստրուկների, ճորտների և հարկեր վճարողների:

Ուզում ես իմանալ, թե քանի տեսակ հարկ ենք վճարում, որ մեզ թողնեն ապրել մեր հողի վրա: Քանի որ, մի առարկիր, այդ երկիրը շարունակում է լինել Հայաստան, այսինքն՝ մեր Հինավուրց երկիրը: Ես սխալված չեմ լինի, եթե քեզ ասեմ, որ Թուրքիայի առնվազն քառասուն տոկոսը Պատմական Հայաստանն է, Միջերկրականից սկսած մինչև Կովկաս: Իսկ Քրդստանի տարածքի հետ՝ սահմանակից է հարավ-արևելքում... Մի հարկ ունենք ապրելու իրավունքի համար,

որ կոչվում է Չիգյա, այլ տուրքեր՝ մեր տների, տարածքների, հողի պտուղների, հերկելու, արոտավայրերի, տավարի, ոչխարների, խոզերի, գառների, ընտանի թռչունների, մեր սեփականությունների, մաքսատների՝ երկիր մտնող և երկրից դուրս եկող բաների, աղի, գինու, ծխախոտի, հագուստի, մեկ այլ հարկ՝ զինվորական ծառայություն չանելու, քանի որ մեզ չեն վստահում և չեն ուզում, որ սովորենք պաշարել կամ զենք գործածենք: Նաև վճարում ենք դպրոց հաճախելու, թուրքական բանակի գոյության համար, որ մերթ ընդ մերթ մեզ զանգվածաբար կոտորում է, վճարում ենք ժառանգություններ ստանալուց, վճարում ենք դատական հարկադրույքներ, բացի այդ սուլթանը պահանջում է մեզանից, որ պահպանենք իր ճանապարհները, կամուրջները, խճուղիները և պաշտոնական շենքերը: Տարեկան մի քանի օր պետք է պետության համար ձրի աշխատենք:

Մենք՝ քրիստոնյաներս, այնքան տուրքեր ենք վճարում, որ ընդամենը մեզ մնում է գոյատևելու համար, և խնդիրը ինքնին տուրքերը չեն, այլ կաշառակերությունը, ահաբեկումը և հարկահավաքների սարսափը, մշտական նվաստացումները, բռնությունը, սպառնալիքները:

Եթե որևէ հայ ուչացնում է վճարումը, կարող է կյանքին հրաժեշտ տալ..., և իր ընտանիքն՝ իր հետ: Թուրքերը առնում ու ծախում են հասարակական պաշտոնները, չորթում են կառավարիչներից, իսկ եթե նրանք քրիստոնյաներ են..., ուրեմն փրկություն չունեն: Ամեն բան առուծախ է. մի մշտական շուկա՝ ազդեցությունների և արտոնությունների, մյուս կողմից մի ժողովուրդ, որ չի կարող հանդուրժել ավելին՝ չարաշահումներից, ստորացումներից և վատ վերաբերմունքից կուշտ: Առևանգում են մեր որդիներից շատերին դեավիրմեի համար, ուժի զոռով նրանց իսլամացնում են: Շատ երիտասարդ հայ աղջիկներ անհայտանում են մասնավոր տների կամ պալատների հարեմներում, ինչպես կարող էր պատահել Մարիի հետ:

Եվ ոչ միայն այդ: Օրինակի համար քրդերին հաճախ օգտագործում են մեր դեմ որպես մերկացած սուր: Սուլթանի կառավարությունը նրանց թույլ է տալիս պարտադրել գիլիկը՝ հայերի համար տուրք, և այդ ձևով նրանց դարձնում են հասարակական հարկահավաքներ որոշակի գումարների փոխարեն: Քրդերն էլ օգտվում են պետական վերահսկողության բացակայությունից իրենց ցեղային վայրագությունը հայերին պարտադրելու համար: Եթե որևէ քուրդ մի բան է ուզում, պարզապես այն վերցնում է, թույլտվություն չի խնդրում, և եթե հայ գյուղացին դրա դեմ բողոքում է թուրք իշխանությունն-

րին, նրան ոչ մի ուշադրություն չեն դարձնում և բացի այդ, քուրդը, որ հային հնազանդեցնում է, մահով է սպառնում: Երբ թուրքական բանակը պատժելու հանձնարարությունը հասնում է հայկական տարածաշրջան, նրա հետևից գնում են քրդերը՝ հողին հավասարեցնելու այն, ինչ թողած լինեն թուրքերը: Ո՛չ: Այդպես չի կարելի պարել: Եվ այնքան քիչ է համակրանքը երկու ժողովուրդների միջև, որ կհամարձակվեմ ասել, որ այս բռնի և դաժան հարաբերությունը լավ չի վերջանա:

Ճիշտ է, որ ողջ մեղքը թուրքերինը չէ, անարդար կլինեն, որ այդպես ասեի: Հայերս նրանց համեմատ քիչ ենք և անհաշտ: Բարդ մարդիկ ենք, որոնց դժվար է համաձայնություն գալ, նաև բարեկամական, ընտանեկան, ընդունակ... բայց շատ անգամներ մեր հերոսությունն արտահայտում ենք՝ լեզվին տալով: Կոստանդնուպոլսում ապրող հայերը չեն ուզում տեսնել իրականությունը և շատ դեպքերում, երբ նրանց հետ խոսում են երկրի ներսում հեռավոր քաղաքներում տիրող իրավիճակի մասին կամ սարերում խուլ, կորած հայ համայնքների մասին, ուսերն են թոթվում: Եթե եկողը հեռավոր ազգական է, երբեմն նույնիսկ չեն էլ ընդունում նրան կամ հորինում են արդարացումներ:

Սա մի աղետ է. հայերի մեջ դա մահացու մեղք է: Բարեկամը հավերժ է՝ թե՛ լավի և թե՛ վատի համար: Իսկ եթե խոսքը ազգականի մասին է՝ չի համարվում պարտավորություն, այլ մի սքանչելի պարտականություն: Որևէ ազգականի երբեք, երբեք չի կարելի թողնել ցանկապատի մոտ:

Եվ, այնուամենայնիվ, այս գոռոզ ամիրաները, որ թույլ չեն տալիս, որ որևէ բանով իրենց անհանգստացնեն, կարծում են, թե իրենց հնարավոր չէ վնասել:

Որքան են սխալվում և չա՛տ թանկ են վճարելու: Ինչ մնում է հայրապետներին՝ սպասում են մինչև փոթորիկն անցնի: Բայց ամենից շատ գյուղացիները և տնայնագործներն են սեփական կաշվի վրա զգում այդ իրավիճակը:

Գրիգոր Բրոչյանը գննում էր իմ արձագանքը իր երկար բացատրությունից հետո, ուզում էր իմանալ, թե արդյոք ինձ ցնցել էին իր խոսքերը:

– Ինչպես տեսնում ես, իրականում մի մարդկային աղետ,– ասում էր այդ դառնությունը և համոզված,– մի ժողովուրդ, ինչպիսին մերն է, որ պետք է գտնվեր Եվրոպայի կիրթ և առաջադեմ ազգերի միջև...: Եվ տե՛ս, թե ինչ է մեզ տվել պատմությունը. թուրք ժողովրդի

ճորտացած վասալներ: Եթե մուսուլմաններ եղած լինեինք, դարեր առաջ մեզ ձուլած կլինեին, և այլևս գոյություն չէինք ունենա որպես ժողովուրդ՝ ուժեղ անհատականությունը:

Բայց չէինք կարող լինել այդպիսին, մեր հոգեկան կերտվածքը քրիստոնյա լինելու համար է, երբեք չէինք կարողանա դառնալ խլամի կրող, և այդուհանդերձ մենք ոչինչ ենք քրիստոնյա ժողովուրդների համար և նրանցից ոչ ոք ոչինչ չի անի հանուն մեզ, թեկուզև գա այն օրը, երբ ստիպված լինենք պայքարել հանուն մեր ժողովրդի սեփական գոյության: Իհարկե, անկասկած, հետո մեզ կնվիրեն մեծագույն խոսքեր, սարսափահար կլինեն այն ամենից, ինչ թուրքերը արած կլինեն մեզ հետ... Բայց հարկ եղած ժամին ոչ ոք մատը մատին չի խփի հանուն հայերի. «Որտե՞ղ է գտնվում Հայաստանը»... ոչ մի տեղ:

Ես ծնվել եմ քրիստոնյա, բայց երբեմն մտածում եմ, որ Աստված մեզ ատում է: Թող նա ինձ ների: Ինչո՞ւ, ինչո՞ւմ ենք սխալվել... Ահ, պատմության ուժը: Երբ թուրքերը քայլում էին դեպի Արևելք իրենց ճակատագիրը փոխելու՝ մենք ճանապարհի մեջտեղում էինք... և բանն այն է, որ Կենտրոնական Ասիան մի վիթխարի վայր է, անհյուրընկալ, ամայի, իսկ բոլոր այդ թուրքմեն ցեղերն ընդունակ էին մտածել սոսկ իրենց սրերի և նիզակների սուր ծայրի մասին: Նրանց շամանները, մուսուլմաններից առաջ թուրքմեն ցեղերը հավատում էին կախարդությունը և մոգությունը, մատնացույց արեցին մայր մտնող արևի ճանապարհը: Մի անիծյալ օր էր, որում կնքվեց մեր ճակատագիրը: Երբ որոշեցին գնալ ու շարունակ վստահորեն գնալ դեպի հսկա ավարը իրենց փոշոտ տափաստանները՝ դրախտով փոխելու տենչով: Երբ հայտնվեցին և տեսան առաջին հայերին, իրենց դաշտերը մշակելիս և բերքը հավաքելիս, միայն մտածեցին ստրկացնել նրանց և ոչնչացնել: Մենք նրանց համար միայն խոչընդոտ ենք: Աստված իմ, ցանկացած բան կտայի, միայն թե հայերս նրանց կարողանայինք խիզախորեն դիմակայել: Եթե նույնիսկ բոլորս ստիպված լինեինք զոհվել այդ փորձությունում:

Բրոչյանի դառնությունն ինձ ցույց տվեց, որ գոյություն ունենա պատմական մի նվաստացում, անարդարություն, որ բարձրանում էր պարիսպի պես երկու ժողովուրդների միջև: Անհաշտելի տարածայնություններ էին, որոնք երբեք չէին կարողանալու լուծվել: Այդ ժամանակ էլ որոշեցի նրան ներկայացնել իմ տեսակետը, նույնիսկ ոխակի դիմելով, որ նա իմ մասին իր կարծիքը կարող է փոխել:

– Բրոշյան, կարծում եմ, որ մեծ մասամբ դու իրավացի ես, բայց Հայերդ չափազանց ֆատալիստներ եք և երբեմն թողել եք, որ ձեզ ոչխարների պես քարչ տան սպանդանոց: Ես կուզենայի մի բան անել ձեզ համար, թեկուզ այս պատմության հետ ինձ կապողը իմ համակրանքն է որոշ Հայերի նկատմամբ: Քեզ մի բան առաջարկեմ: Մտադի՞ր ես վերադառնալ Թուրքիա: Դու չե՞ս կարողանա հասնել այնտեղ քո ամերիկյան անձնագրով, քանի որ այնպիսի մեկի կարիքն ունեմ, որ ինտեգրվի որպես մեկ ուրիշ Հայ և պատմի առօրյա իրականությունը, «Լ'Օրոր»-ի միջոցով ստեղծի հասարակական կարծիք: Մենք մեկն ենք այն սակավաթիվ թերթերից, որոնք պայքարում են միջնադարյան ասպետների պես վիշապների դեմ, որոնք գնալով մեր շուրջն են գետնի տակից դուրս գալիս:

Դուք քրիստոնյա ժողովուրդ եք՝ եվրոպական մտածելակերպով, մուսուլմանական օվկիանոսի մեջտեղում և փրկվելու միայն մի հնարավորություն ունեք, կարողանաք՝ ձայն տալ աշխարհին...: Աշխարհը պիտի իմանա ձեր մասին: Հիմա, մինչ ինձ պատմում էիր քո խորհրդածությունները, մտածեցի, որ որևէ բան անելու համար պետք է հրապարակենք մի հոդվածաչար Հայաստանի մասին:

Կլինեք թերթի տեսություն այն մասին, թե ինչ է կատարվում այնտեղ իրականում՝ առանց գրաքննության և քաղաքական լուրերի: Դու լրագրող ես, ինչպես ես, լավ գիտես, թե ինչ եմ ասում, և Հայկական խնդիրը, Հայկական հարցը, ինչպես այն անվանում են դեսպանատներում, պետք է հասնի լայն հասարակությանը, միայն այդ ձևով պատեհություն կունենաք:

Լսի՛ր, Գրիգոր, ես էլ եմ հոռետես: Հավատ չեմ ընծայում քաղաքական խոստումներին, որ մեծ մասամբ չեն կատարվում: Ապրում ենք մեծ փոփոխությունների ժամանակաշրջանում, իսկ դուք այս պահին գտնվում եք այդ փոփոխիկ կենտրոնում:

Տես, ես Հայ չեմ և հետևաբար չեմ կարող ձեզանից որևէ մեկին փոխարինել, իմ կացությունը դժվարին է, եթե չասենք անհնարին, որ կարողանամ դառնալ ձերոնցից մեկը: Ճիշտ է, որ դու Հայերի առումով շատ Հայ չես, – երբևէ ինձ ծանոթ, – բայց այդ ազգից ես, այդ լեզվով ես խոսում, մտածում ես որպես Հայ... և գաղափարներ ունես հստակ: Այն, ինչ քեզ առաջարկում եմ, շատ վտանգավոր է: Գտնվում ես այստեղ, Նյու Յորքում, բացի այդ ունես փայլուն ապագա և հանկարծ գալիս եմ ես՝ մի օտար մարդ և քեզ հորդորում եմ ամեն ինչ փոխել, վերադառնալ գայլի որջը...:

Հենց այդ պահին, առանց թույլ տալու, որ ավարտեմ խոսքս, Գրիգոր Բրոշյանը վեր կացավ և ինձ գրկեց, համբուրելով երկու այտերս:

Նկատեցի, որ իր երեսն ի վար արցունքներ էին հոսում: Մի պահ լուռ մնաց, ասես փորձելով վերահսկել իր զգացմունքները խոսելուց առաջ:

– Անրի, հենց նոր դու ինձ ցույց տվիր ճանապարհը, որի համար քեզ հավերժ երախտապարտ եմ: Այդպես էլ կանեմ: Հանկարծ, երբ դու խոսում էիր, հասկացա, որ չեմ կարող լինել այդքան եսասեր: Քեզ հետ անկեղծ կլինեմ, ամեն գիշեր երազումս Հայաստանն եմ տեսնում, տեսնում եմ ծնողներիս, քրոջս, բայց չեմ կարող նրանց հետ հաղորդակցվել: Կոահում եմ, որ նրանց հետապնդում են մահացու թշնամիներ: Իսկ ես այստեղ եմ, նստած, մտածելով հիմնել օջախ, լավ տուն կառուցել, կյանքի բարիքներից օգտվել, մինչ իմ ժողովուրդը այնպիսի վտանգի մեջ է, որ անհետացման եզրին է կանգնած:

Այո՛, պետք է վերադառնամ և հնարավորինս շուտ: Ինչի՞ս պետքն է, թե ինչ կարող է ինձ պատահել: Հայերս պետք է խոսենք քիչ և գործենք ավելի... Իսկ դրա համար քեզ շատ եմ խնդրում, որ օգնես ինձ կոնկրետացնել պլանը, որի մասին խոսում էիր ինձ հետ: Ծարունակիր, խնդրում եմ, այն գաղափարը, որ ուրվագծում էիր: Քեզ աղաչում եմ:

Ինձ չղարմացրեց իր պատասխանը, բայց իր հոգեկան արձագանքը՝ այո, քանի որ այդ ուժեղ և զորեղ մարդը լաց էր լինում մանկան պես՝ խորապես ազդված իմ բառերից: Եվ դա ինձ հանկարծակիի բերեց, և մի պահ հիմացա ինչ պատասխան տալ նրան:

– Լավ: Արեւ են մի պաշտոնական առաջարկ. նորից Կոստանդնուպոլսում Ֆրանսիայի դեսպանատանը՝ որպես առաջին քարտուղար: Ճիշտն ասած, մորս մահվանից հետո, մի քանի տարի անց անձամբ ես խնդրեցի նախարարին և հիմա, մեկ տարի լռելուց հետո, ինձ հասել է պատասխանը: Այդ առումով կունենամ դիվանագիտական անձեռնմխելիություն, կկարողանամ ճանապարհորդել երկրի ներսում, ներկա կգտնվեմ ընդունելություններին և հավաքույթներին, կունենամ ձեռքիս տակ գաղտնի տեղեկատվություն առաջին աղբյուրից: Նաև կկարողանամ տալ իմ կարծիքը և իմ տեսակետը դեսպանին, որը դեռ շարունակում է լինել Պոլ Կամբոնը, մի անկաշառ, արդարամիտ ու զուսպ մարդ, որը նաև քաջ ծանոթ է խնդրին:

Ինչ վերաբերում է քեզ, ունես ամերիկյան անձնագիր, դա շատ կարևոր է, բայց որը քեզ ոչ մի երաշխիք չի տա: Ես կստանձնեմ ֆինանսավորումը, որպեսզի փնտրես և գտնես ուրիշ Հայերի, որ աշխատակցեն մեզ: Թեև պարզ է, որ պետք է գաղտնի պահենք, քանզի ինչպես գիտես, Կոստանդնուպոլսում պատերը լսում են:

Գրիգորը, նյարդային, գրգռված, գլխի շարժումով հաստատում էր իմ ասածները:

– Ինձ դուր է գալիս այդ գաղափարը: Այո՛, այո՛: Այն է, ինչ միշտ ցանկացել եմ անել և ունակ չեմ եղել նախաձեռնել այն, բայց հանկարծ դու եկար և հստակեցրիր մտքերս: Դու չգիտես, թե որքան շնորհակալ եմ քեզ... Շատ անգամներ ծառերը չեն թողնում տեսնել անտառը:

– Համբերիր,– վրա բերեցի, Գրիգորը շատ էր ոգևորվել, բայց ես պետք է նրան չափի մեջ պահեի,– քեզ նամակով կհայտնեմ, թե երբ և ինչպես ենք սկսելու: Նորից եմ պնդում, սա չպատմես ոչ ոքի, պետք է մնա մեր մեջ, կամ էլ ամեն ինչ կտապալվի:

– Անգամ ժորժ Ղազարյանի՞ն. նա մտածում է, ինչպես ես:

– Նրան կասենք հարմար պահին,– պնդեցի: – Զսպիր համբերությունդ և ամեն ինչ լավ կլինի: Եթե շտապենք, կարող ենք վրիպել նախքան ձեռնարկելը:

Գրիգորը, համոզված, գլխով համաձայնությունն նշան արեց, քանի որ անտարակույս հավատում էր իմ ասածներին այնպես, ինչպես Ավետարանին:

– Համաձայն եմ, Անրի: Դու ես կարգադրում, բայց ինձ չափից ավելի սպասել չտաս: Հիմա հասկանում եմ, որ շատ բաներ այլ կերպ պետք է արած լինեի, բայց դու իրավացի ես: Երբեք ուշ չէ և մանավանդ սրա համար: Շնորհակալություն, շնորհակալություն, որ աչքերս բացեցիր:

Մենք միմյանց հրաժեշտ տվեցինք սրտագին ձևով: Ընդամենը երկու մարդկային արարածներ էինք, որոնք փորձում էին պայքարել հանուն իրենց գաղափարների: Բայց Գրիգորի համար այն ժամանակ պարզ չէր, թե մինչև ինչ աստիճան դա պետք է փոխեր իր հարմարավետ կյանքը Նյու Յորքում և Ազատության արձանի շուքը փոխարինվեր մի այնպիսի վայրով, որտեղ գոյություն չունեն իրավական ամենաչնչին ապահովությունը և որտեղ մարդկանց կյանքը ոչինչ չարժեր:

Մնացի անհանգիստ: Այդ գիշեր արթնացա թախծոտ, գիտենալով, որ մի մարդու ներքաշել էի սարսափելի վտանգավոր ձեռնարկման մեջ: Եթե նրան բան պատահեր, ինձ երբեք չէի ներելու, իսկ այդ ժամանակներում Թուրքիայում նրա համար, ինչի մասին որ մտածում էինք, վճարում էին մահով:

12. ՍԱՅԻԴ ԶԵՄԱԼ ԱԼ-ԴԻՆ ԱԼ-ԱՖՂԱՆԻ

Երբ վերադարձա Փարիզ, թերթի տնօրենը, որը ոչինչ չգիտեր դիվանագիտական անձնակազմում իմ հավանական նշանակման մասին, ինձ առաջարկեց իր պաշտոնը: «Մնա որպես տնօրեն: Չկա ոչ ոք ավելի պատրաստված, քան դու»: Չնայած նրա համառորեն պնդելուն՝ չկարողացա ընդունել նրա սրտագին առաջարկը: Ինձ թույլ չէին տալիս ո՛չ իմ ֆինանսական գործերը, ո՛չ էլ նոր պատասխանատվությունը դիվանագիտական անձնակազմում, որի պատճառով էլ ոչ միայն մերժեցի նրա առաջարկը, այլև նրան կարծես լրիվ չփոթեցնելու համար խնդրեցի թույլ տալ ժամանակավորապես դադարեցնել աշխատանքային գործունեությունը «Լ'Օրոր»-ում:

Առանց իմանալու՝ կորցնելու էի լրագրություն բնագավառում ինձ համար կարևոր հնարավորություններից մեկը և մանավանդ «Լ'Օրոր»-ի համար: Ժորժ Կլեմանսոն էր ղեկավարում թերթը այդ ժամանակաշրջանում, և «Գրեյֆուսի դատավարությունների գործը» սատարող հոգավածներով պարբերականը հասավ եվրոպական մամուլի փառքի գագաթնակետին:

Ճիշտ է, որ իմ իսկական հակումը միշտ եղել էր լրագրությունը, բայց ես այն ընկալում էի այլ կերպ, ավելի մեծ ազատությունը և ճշմարտացիությունը, չնայած մեր թերթից միշտ էլ հղում էին կատարում ողջ Եվրոպայում:

XIX դարի վերջը կարևորվեց սոցիալական, ռազմական և տնտեսական փոփոխությունների հորձանքով: Այն ժամանակ չգիտեինք, որ այդ բուռն ալեկոծությունը մեզ տանելու էր անխուսափելիորեն դեպի մեծ պատերազմ, որը մեր գլխին գալու էր քսան տարի անց: Ես նոր էի դարձել երեսուներեք տարեկան և տեսնում էի, թե ինչպես էին իմ բարեկամները, ազգականներն ու ծանոթները օջախ հիմնում՝ կյանքին նայելով բուրժուայի տեսանկյունից, որպես բարեկեցությունն ուղղված իրադարձությունների հաջորդականություն, առանց որևէ հետաքրքրություն, թե ինչ է կատարվում աշխարհի մնացյալ մասում:

Իմ ձգտումը դա չէր, քանի որ Կոստանդնուպոլսում անցկացրած տարիներն իրենց կնիքն էին դրել ինձ վրա: Դեռ այն ժամանակ Հույս ունեի, թե Հայերն ու թուրքերը կհասցնեն միմյանց հասկանալ: Այն նախաձեռնությունը, որ սկսել էի Նյու Յորքում և որում Գրիգոր Բրոչյանը պետք է գլխավոր դերակատարությունն ունենար, պահանջում էր նախապատրաստել ամեն բան՝ խուսափելու իմ հայ բարեկամի անիմաստ զոհաբերությունից:

Հաջորդ երեք ամիսների ընթացքում Գրիգորն ինձ ուղարկեց երեք ուղերձ Ամերիկայից, որոնցում ես զգում էի, թե ինչ անհամբերություն էր ուզում վերադառնալ Թուրքիա՝ ասես չցանկանալով անցկացնել ոչ մի գուր վայրկյան առանց հանուն Հայաստանի մի բան անելու:

Նրան պատասխանեցի՝ խնդրելով վստահություն և որ հանգիստ լինի, թեև պարզ էր, որ հազիվ թե ինձ հաջողվեր նրան համոզել:

Ինձ զանգահարեց Հանոտոն, որը բարձր պաշտոն էր զբաղեցնում Փրանսիական արտգործ նախարարությունում, հանձնարարելու մի գաղտնի առաքելություն Լոնդոնում: Այնտեղ գտնվում էր Սայրդ Ջեմալ ալ-Դինը, հայտնի որպես ալ-Աֆղանի՝ մուսուլմանական աշխարհի կարևոր մտածողներից մեկը, արագ զարգացող պանիսլամիզմի գաղափարախոսությունից ստեղծողը:

Փրանսիան ուներ խոշոր շահույթներ մուսուլմանական երկրներում, ինչպիսիք են Եգիպտոսը, Սիրիան, Լիբանանը, Ալժիրը և Մարոկկոն, եթե չասենք Թուրքիան: Փրանսիական կառավարությունը ցանկանում էր հաստատել արտոնյալ հարաբերություն այդ մարդու հետ, և ինձ վիճակվեց գնալ՝ նրան առաջարկելու պայմանագիր:

Վերջին տարիների ընթացքում Ջեմալ ալ-Դինը արդյունավետորեն համագործակցել էր Անգլիայի հետ: Ոչ ոք նրա պես այդքան ազդեցություն չունեի Աֆղանստանից մինչև Ալժիր: Այնտեղ անգլիացիները ջանում էին պահպանել իրենց ստատուս քվոն այդ մարդու օգնությամբ, որի տան պատերի պատասխաններն իսլամի պատկերներն էին. այն աստիճան, որ նա գաղտնի նշանակվեց անգլիական դեսպանատան խորհրդական Կոստանդնուպոլսում 1880 թ. սկզբներին:

Ջեմալ ալ-Դինը հովանավորում էր տարբեր պետությունների մուսուլմանների միությունը: Հետևաբար կարևոր անձնավորություն էր, իսկ իմ մտադրությունն այն էր, որ ինձ բացատրեր իր դիրքորոշումը այն ակնհայտ անհուսալի հիվանդության վերաբերյալ, որով տառապում էր Օսմանյան կայսրությունը:

Արդեն Լոնդոնում ինձ ընդունեց Ֆրանսիայի դեսպանը: Խնդրեց լինել բացարձակապես նրբանկատ և ինձ ներկայացրեց այն մարդուն, որը պետք է ինձ ուղեկցեր մուսուլմանների առաջնորդի մոտ, մայե Անդրե Բիրսոնին՝ դեսպանատան խորհրդականներից մեկին: Նա խոսում էր արաբերեն կատարելապես, որը մուսուլմանների աշխարհում նրա առջև շատ դռներ էր բացել:

Գնացինք կառքով մինչև մուսուլման մտածողի առանձնատունը, որը գտնվում էր Վեսթ Էնդ-ում՝ պաշտպանված ոստիկանությունից: Բիրսոնը սակավախոս էր, և երբ նրան ճանապարհին խնդրեցի, որ խոսեր նրա մասին, միայն պատասխանեց, որ անհնարին է նրան բնութագրել:

– Համբերեք մի քիչ, ավելի լավ է, չտրվեք կանխակալ կարծիքների, – ավելացրեց:

Այնպես որ, ուղևորվեցինք բացարձակ լուռ մինչև ալ-Աֆղանի առանձնատունը, կարմիր աղյուսից մի իսկական անգլիական տուն՝ սև ներկված պատուհաններով, ճակատը ծածկված հսկա բաղեղով, որ թողնում էր այն տպավորություն, որ ասես ուզում էր խեղդել տունը:

Ջեմալ ալ-Դինը մեզ դիմավորեց անձամբ: Մոտ հիսունհինգ տարեկան էր, բարձրահասակ, նիհար, խորաթափանց հայացքով և սևաթույր աչքերով, որոնցով հատում էր դիմացիներին, լուրջ և կենտրոնացած արտաքինով, գուցե փոքր-ինչ խուսանավող, հազին՝ սպիտակ տունիկա, որն ասես նրան օգնում էր վերագտնել իր սեփական աշխարհը:

Բիրսոնը շնորհակալություն հայտնեց մեզ ընդունելու համար, իսկ Ջեմալ ալ-Դինը, գլուխը թեթևակի խոնարհեց ի պատասխան: Հավանաբար այդ մարդն ապրել էր լարված կյանքով և ամեն ինչից հիասթափված էր: Երբ նրան հարցրի իր շուտափույթ ուղևորությունից դեպի Կոստանդնուպոլիս, նայեց ինձ սևեռուն, հավանաբար մտածելով, թե ո՞վ կարող էր ինձ տեղեկացրած լինել իր նոր և գաղտնի պաշտոնի մասին: Այդ ժամանակ ես նրան բացատրեցի, որ ինքս էլ շուտով գնալու էի այնտեղ իմ նշանակման պատճառով՝ որպես Փրանսիայի դեսպանատան առաջին քարտուղար Թուրքիայում: Ասացի, թեև գիտեի, որ նա արդեն տեղյակ էր: Ոչ ոքի չէր ընդունում և եթե մեզ չէր մերժել, իրեն հյուրընկալողների՝ անգլիացիների պահանջով էր:

Ջեմալ ալ-Դինը չափից ավելի խելացի էր՝ ընթացքին հակառակ գնալու համար:

Այդ ժամանակ նրան շատ ավելի ուղղակի հարց տվեցի:

– Զեր կարծիքով քրիստոնյաները մե՞ծ թիվ են կազմում Թուրքիայում:

Ինձ գննեց մի պահ, և ես տեսա նրա սև բիբերի բռնկումը: Կարող էր ինձ ստել կամ պատասխանել ուղած բան, բայց չարեց: Մնաց մի պահ մտազբաղ, մինչ թեյի մի կում էր անում, որ մեզ նույնպես առաջարկել էր:

– Իսլամը մեծահոգի կրոն է, բայց Աստված պատժում է նրան, ում Ինքն է ուզում¹: Եթե ձեր հարցը քաղաքական է, ձեզ ասեմ, որ երբ առաջին սուլթանները թույլ տվեցին մնալ քրիստոնյա փոքրամասնություններին, ծանր սխալ թույլ տվեցին: Իմ կարծիքով, այո՛: Փոքր Ասիայի հույները պետք է գնան իրենց մայր հայրենիք... Հնարավորին չափ շուտ, խորհուրդ չի տրվում, որ մնան այնտեղ: Ինչ վերաբերում է հայերին, եվրոպական մշակույթով քրիստոնյաներ են և զանգվածաբար պետք է գաղթեն Եվրոպա, իսկ եթե այստեղ նրանց չեն սիրում, հարցի էությունը դա է և ոչ այլ բան, քանի որ Եվրոպայի քրիստոնյաները չգիտեն, թե ինչ է գլխարտությունը, ոչ էլ սերը՝ մերձավորի հանդեպ,– ուրեմն թող գնան Ռուսաստան կամ Հարավային Ամերիկա: Բայց ո՛չ Թուրքիայում և ո՛չ էլ մուսուլմանական այլ երկրում ապագա չեն ունենա: Իսկապես, մի բան կասեմ, որ ձեզ անհեթեթ կթվա. այս քրիստոնյա Եվրոպան վաղ թե ուշ պարուրված կլինի իսլամով, քանզի մեր կրոնը անհամեմատելի է, որովհետև Աստված մեզ հետ է: Ի՞նչ եք կարծում, ի՞նչ կպատահի, երբ դա կատարվի: Ես, այո՛, գիտեմ, թե ինչ տեղի կունենա: Բայց դառնանք հայերին. մի ժամանակավրեպ ժողովուրդ են, որը զբաղեցնում է կարևորագույն տարածք իսլամի զարգացման համար: Եթե ողջախոհ գտնվեին, իրենց եղած-չեղածը կհավաքեին և ճամփա կընկնեին..., ոչ ոք չի կարող կանգնեցնել Աստծու մտահղացումները և ոչ էլ ջանալ պայքարել տարերքների դեմ: Իրենց ժամանակը այդ տարածքում վերջացել է, և եթե դա չեն տեսնում՝ կույր են: Հիմա մտածեք այն բանի շուրջ, ինչ որ ձեզ ասել եմ:

Զեմալ ալ-Դինը մնաց լուռ, սպասելով իր խոսքերի թողած ազդեցությունն ինձ վրա: Այդ մարդը կանխագուշակում էր սարսափելի մի բան, և ուզեցի ստուգել, թե արդյո՞ք ակնարկում էր այն, ինչ ես հասկացել էի:

– Դուք ինձ ակնարկում եք, որ կգա այն օրը, երբ հայերին կվտարեն Թուրքիայից:

¹ Ղուրան, սուրահ 5:

Չկարողացա խուսափել, որ նա այդ պահին չնկատեր իմ անհանգրստությունը:

– Ոչ: Ես ձեզ դա չեմ ասում, իմ երիտասարդ բարեկամ: Դա ձեր անձնական մեկնաբանությունն է: Զեզ միայն հաղորդել եմ իմ տեսակետը: Կարծում եմ, որ նրանք գտնվում են այնտեղ, որտեղ պետք է լինեին իրենց համար ամենադժվարին պատմական պահին: Անհրաժեշտ չի լինի, որ որևէ մեկը կոնկրետ այդքան արմատական որոշում ընդունի: Դա կանի պատմությունը... Եվ նույնպես պատմությունն է, որը վաղ թե ուշ հրճվելու է ողջ աշխարհում իսլամի հաղթանակով: Պարզ է, որ ո՛չ ես, և ո՛չ էլ դուք չենք տեսնի, քանզի մարդու կյանքը ընդամենը մի ակնթարթ է Աստծու ժամանակում:

Տեսեք, եթե անկեղծ լինեք, ձեզ այսպես կասեմ: Մուսուլմանները չեն կարողացել միացնել իրենց ուժերը՝ դիմակայելու անհավատներին: Թույլ են տվել, որ իսլամի հաշվին մեծանան, սակայն դա սոսկ անցողիկ փորձ է: Այսօր մենք արդեն երկու հարյուր ութսուն, թե երեք հարյուր միլիոն հավատացյալներ ենք, բայց վաղը,– իսկ ժամանակը թուչում է և կանգ չի առնում,– կդառնանք միլիարդավոր և անմիջապես, մի ակնթարթում, ավելի շատ մուսուլմաններ կլինեն,– քան մնացած բոլոր դավանողները միասին վերցրած: Կգա մի օր, երբ ամեն ծնվող եվրոպացու դիմաց կծնվի հինգ մուսուլման: Դե դուք հաշվեք, և հետո..., ինքներդ ձեզ պատկերացրեք:

Դա է Աստծու կամքը: Ու դա տեսել եմ Կահիրեից մինչև Դելի..., իսկ դուք կհասկանաք, որ եթե որևէ թույլ փոքրամասնություն,– հայերի պես ցրված, անպաշտպան և այդքան փոքր,– խոչընդոտում է աստվածային մտահղացումների իրականացմանը, պետք է ջնջվի քարտեզից: Լինելու է այդ: Իսկ մի՞թե չեն անհետացել ողջ քաղաքակրթություններ, որոնք իրենց համարում էին աշխարհի կենտրոնը: Բայց ինձ սխալ մի մեկնաբանեք, քանզի ես՝ անձամբ, հայերին ոչ մի չարիք չեմ ցանկանում: Հավանաբար իրենց խնդիրը հենց իրենց մեջ է, որ չեն ընդունում իսկական հավատը:

Զեզ մի բան ասեմ, հաստատ գիտեմ, որ մինչև այս վայրը, Լոնդոնը, որը համարվում է ողջ աշխարհի մայրաքաղաքը՝ այս գոռոզամիտ անգլիացիներով, համոզված, որ աշխարհն իրենցն է, շատ կզարմանան, երբ հասնի այն օրը, երբ իսլամը հանկարծակիի բերի նրանց, իսկ երբ ուզենան գլխի ընկնել..., կհասկանան, որ ոչինչ չեն կարողանա անել խուսափելու համար: Աստված ամենազորեղն է: Մուսուլմանական կրոնը վերջին դարերում արժեզրկվել է՝ իր մեջ ներառելով

մեծ մասամբ անահավատություններ և շինծու հավատներ: Բայց դա չէ այն ուղին, որ մեզ մատնանչել է մարգարեն, Աստված նրան օրհնի, այլ մաքրել իսլամը այն ամենից, ինչ ավելորդ է, վերածելով այն պաշտպանություն և պայքարի մի գործիքի՝ մեր թշնամիների դեմ: Մենք պետք է ազատվենք եվրոպական և քրիստոնեական ազդեցությունից որոշ վայրերում: – Անատոլիայում հայերը, Փոքր Ասիայում հույները, Լիբանանում՝ մարոնիտները, Պաղեստինում՝ քրիստոնյա փոքրամասնությունների մնացորդները, Կահիրեում՝ ղպտիները և այսպես ողջ Դար-էլ-իսլամում նույնպես հրեաները: Մեզ համար՝ պատրիարքի նեխած ճյուղը... Սուլթանի ձեռքը չպետք է դողա, եթե ուզում է համարվել մարգարեի հետնորդը... Թեև նա գիտե, որ քուրայչի չէ և իրավունք չունի կոչվել խալիֆ: Վերադառնալու համար նախկին ջինջ հավատին՝ պետք է դժվարին ճանապարհով գնանք: Եվ մի քանիսը՝ իսլամից դուրս և նրանում, կմնան ճանապարհին: Միայն Աստված է հաղթող:

Մենք հրաժեշտ տվեցինք Ջեմալ ալ-Դինին բավականին տագնապահար: Անտարակույս, պանիսլամական առաքելությունը ոչ մի գլխարտություն չէր ունենա որևէ քրիստոնյա փոքրամասնության հանդեպ: Պատկերացնում էի, թե ինչ ազդեցություն կարող էր ունենալ սուլթանի վրա և այն, թե ինչ կարող էր դա նշանակել Թուրքիայում ապրող հայերի ապագայի համար:

Մի քանի շաբաթ անց վերադարձա Փարիզ, քանի որ սպասում էի իմ մոտալուտ նշանակմանը որպես առաջին քարտուղար Կոստանդնուպոլսում և անհամբեր սպասում էի վերադառնալ այնտեղ: Իմ ֆինանսական գործերը հուսալի ձեռքերում էին, և շատ անելիքներ չունեի Փարիզում, քանի որ լարված սոցիալական հարաբերություններով այդ կյանքն ինձ թվում էր դատարկ և անիմաստ:

Այն, ինչ իրոք ինձ անհանգստացնում էր, այն էր, որ եվրոպական մամուլում համարյա չէին խոսում Թուրքիայում տիրող իրավիճակի մասին, քանի որ երբ որևէ լուր էին տալիս, համարյա միշտ թուրքերի տեսանկյունից էր՝ հայերին համարելով որպես արմատական ազգայնամոլներ և ահաբեկիչներ, որոնց միակ հավակնությունը երկիրն ապակայունացնելն էր: Այդ մեքենայություն պատճառներն ինձ պարզաբանեց Փարիզի մեկ այլ թերթի տնօրեն Մամուլի ասոցիացիայի կազմակերպած ընթերցի ժամանակ, և այդ բացահայտումը փոխեց լրագրողի էթիկայի մասին իմ տեսակետը:

Պիեռ Լըկլերկը այդ ժամանակ փարիզյան «Գազետ»-ի տնօրենն էր: Նստեցինք իրար մոտ պատահականորեն, և զրույցն ընթացավ

առանց խորանալու, մինչև որ կենտրոնացավ Արևելքում տիրող իրավիճակի վրա: Ակնհայտ էր, որ այդ մարդն իրականությունից շատ անտեղյակ էր: Փաստորեն ես նրան հարցրի, թե ծանոթ էր Միջին Արևելքին: Նա ժպտալով գլխով ժխտեց. այն, ինչ հաստատում էր, որ ոչ մի շահ չունեի այն գիտենալու:

– Եթե ուզում եք, որ ձեզ ասեմ ճշմարտությունը, միակ դրականը աշխատավարձն է. ստանում ենք Թուրքիայի դեսպանատնից: Այնպես չէ, որ մեզ հարստացնեն, բայց ավելի լավ է դա, քան ոչինչ այս ժամանակներում:

Առանց ինձ զարմացածի տեղ դնելու՝ նրանից խոսք քաշեցի.

– Ահ, այո՛, աշխատավարձը,– վրա բերեցի,– ասում են, որ եթե շարունակենք իրենց քաղաքականությունը, այն չուտով կբարձրացնեն:

– Չեմ հավատում,– Լըկլերկը հերքեց գլխով՝ բավականին վհատված: – Թուրքիան ի վիճակի չէ անգամ վճարել իր պաշտոնյաներին, այնպես որ պետք է բավարարվենք նրանով, ինչ բաժանում են:

– Բաժանում են,– էլ չկարողացա խույս տալ ցույց տալու զարմանքս:

– Քանի՞ հոգու մեջ են բաժանում այն, ինչ գալիս, տեղ է հասնում:

– Իմ իմանալով առնվազն տասնհինգ թերթ են և ամսագիր, գուցե և ավելին: Ինձ չասեք, թե «Լ'Օրոր»-ը չի մասնակցում: Իմ կարծիքով մի քանիսը առհասարակ ոչ մի վճար էլ չպետք է ստանան: Միակ բանը, որ պահանջում են, այն է, որ ասենք ճշմարտությունը այս հայ հրոսակների մասին: Ինչպես գիտեք այդ մարդիկ՝ գինված մինչև ատամները, համարյա միշտ հասնում են իրենց ուղածին: Ռուսները նրանց ուղարկում են մեծ քանակությամբ զենք... Իսկական հեղափոխականներ են: Միակ բանը, որ Թուրքիան մեզ խնդրում է, այն է, որ նրանց մերկացնենք և մեզ ուղարկում են տեղեկագրեր այն ամենի մասին, ինչ տեղի է ունենում երկրի ներսում, որպեսզի դրանք հրապարակենք: Եվ դա բնական է, ձեզ չի՞ թվում:

Այդ խայտառակ բացահայտումն ինձ զայրացրեց, բայց հարցն այն չէր, թե ինչ կարծիքի էի Պիեռ Լըկլերկի մասին, որի պատճառով էլ լեզուս կծեցի: Այնուամենայնիվ, տեղեկանալով այն ողջ ստոր խարդավանքներից, որոնցից օգտվում էր թուրքական քաղաքականությունը հայերի հանդեպ, ինձ կարող էր շատ օգտակար լինել առաջիկայում ունենալիք ռազմավարության մեջ:

Թուրքերը շատ լավ գիտեին, որ իրենց աբիլլեսյան գարչապարը քրիստոնյա փոքրամասնություններն էին, որոնք նաև պատրվակ էին,

որ Եվրոպան մերթ ընդ մերթ միջամտեր և պարզապես գործում էին, ինչպես այլ անգամներ՝ ջանալով աշխարհին հակառակը համոզել: Այսպես, կրկնություն չնորհիվ, ստեղծում էին մի կեղծ իրականություն, որը շատ ձեռնտու էր իրենց նպատակներին:

Ոչինչ չէին ասում ճշմարիտ իրավիճակի՝ շարաշահումների, կամայական ձերբակալությունների, բռնությունների, սպանությունների և անգամ զանգվածային կոտորածների մասին, որ թուրքերը կատարում էին հայերի դեմ: Ոչ էլ անդրադառնում էին նույնիսկ այն նվազագույն դիմադրությունը, որով հայերի խմբերը ընդամենը փորձում էին պաշտպանել իրենց իրավունքները ողջ Թուրքիայի տարածքում քրիստոնյաների հանդեպ տարվող մաքիավեյան քաղաքականության դեմ:

Լուրերը, որ գալիս էին Թուրքիայից, մշտապես խեղաթուրված էին, և այդ ամենի ապացույցը հենց նոր ինձ տվել էր Լրկլերկը: Այդ ձևով էլ Եվրոպայում հայերի դեմ ստեղծվում էր կարևոր կարծիք՝ նրանց համարելու հեղափոխականներ, ապակայունացնողներ, սարերի ավազակներ: Իրենց վիճակից հուսահատ... Եվ շատերը պատրաստ ամեն ինչի...

Արդյունքում թուրքերը դառնում էին անպաշտպան զոհեր, իսկ հայերը ներկայացվում էին որպես հանցանք իրագործողներ:

Ինչ չափով, որ բարդանում էին «Եվրոպայի հիվանդ մարդու» գործերը, ինչպես որ հայտնի էր քաղաքական ոլորտներում Թուրքիան վերջին տարիներին, Փոքր Ասիայում միաժամանակ ավելանում էր ճնշումը հայերի և հույների նկատմամբ. ավելի շատ հարկեր, վատթար վերաբերմունք, նվազ իրավական երաշխիքներ, կամայականություններ, անսահման բռնություններ, որոնք կրկին անհուսություն էին տանում ազգային փոքրամասնություններին: Թուրքական կառավարության կողմից մշակված և իր՝ սուլթանի կողմից հրահրված խարդախ ռազմավարությունները Եվրոպան ստանում էր հակառակ պատկերը:

Հարձակվողները, օրինախախտները, առանց դրդապատճառի հեղափոխականները Փոքր Ասիայի հայերն էին, իսկ ժամանակ առ ժամանակ՝ հույները: Սուլթանը ընդհակառակը, և իր կառավարությունը, իր զինվորականները, իր ոստիկանությունը միակ բանը, որ անում էին, այն էր, որ փորձում էին պահպանել կարգուկանոնը՝ ցուցաբերելով մարդկային և համբերատար վերաբերմունք այն խռովարար փոքրամասնության հանդեպ, որ փորձում էր կործանել կարգուկանոնը և կայսրությունը:

Հրաժեշտ տվեցի Պոլ Լրկլերկին՝ սրտխառնոցով: Համոզված էի, որ թուրքերի մեջ մեծամասնությունը պետք է որ լիներ պարկեշտ, բայց իրենց կառավարության խարդախ գործողությունները քրիստոնյա հպատակների դեմ ինձ համար զգվելի էին:

Հենց այդ ժամանակ էլ որոշեցի մի բան անել՝ օգնել ավելի թույլ հատվածին: Տարիներ անց, այն բանից հետո, ինչ կատարվեց, խորհեցի, որ պետք է հավանաբար ավելի համառ և անձնագոհ եղած լինեի, քանի որ այն ժամանակ գուցե մեզ հաջողվեր փորձել կանխելու սարսափելի աղետը, որ մոտենում էր և չնայած այն ակներև էր, բոլորս էլ հրաժարվեցինք ընդունել այն:

Ճիշտ է, որ դժվարին տարիներ էին, որ եվրոպական երկրները ունեին իրենց խնդիրները, որ Հայաստանը հեռավոր վայր էր և համարյա անծանոթ և որ ոչ ոք չէր ուզում ներքաշվել այնպիսի պատվորություններում, որ թվում էր, թե իրեն չէին վերաբերում:

Բայց այն, ինչ կատարվեց, ցնցեց մարդկանց խիղճը, ինչպես մուրճի հարվածը, երբ քիչ կամ ոչինչ հնարավոր չէր անել հանուն հարյուր հազարավոր զոհերի:

Մի քանի օր անց մի պաշտոնական բանբեր սպա ձեռքին բերեց իմ նշանակումը որպես Ֆրանսիայի դեսպանատան առաջին քարտուղար Օսմանյան կայսրությունում: Իմ կյանքում սկիզբ էր առնում մի նոր ժամանակաշրջան:

13. ՎԵՐԱԴԱՐՁ ԿՈՍՏԱՆԴՆՈՒՊՈԼԻՍ

Մարմարա ծովից նշմարելով Կոստանդնուպոլսի ցնցող ուրվագիծը՝ կրկին սարսուռ զգացի: Այդ վայրն ունի կախարդանք, որով հողագնդի վրա քիչ վայրեր են օժտված: Անսահման քանակությամբ մակույկներ ու թիանավեր էին մեզ շրջապատում, և խարխալ գցած կամ նավամատուցներում կանգնեցրած առագաստանավերի կայանների անտառը վկայում էր, որ այդ վայրն իսկապես Ասիայի նավահանգիստն էր:

Մինարեթները և վիթխարի գմբեթները օտարերկրացուն ցույց էին տալիս, որ այդ քաղաքը եվրոպական մայրաքաղաք չէր: Ես քաջ ծանոթ էի դրանց և մտքում դրանց անուններն էի տալիս:

Մինչ չոգենավը արագ մոտենում էր Սուլեյմանիե մզկիթի ստորոտում գտնվող նավամատուցին՝ Ոսկեղջյուրում, ակամայից մտաբերեցի այն ժամանակը, երբ այնտեղ նախկինում եղել էի մոտ տասը տարի առաջ: Այնտեղ ունեի շատ բարեկամներ և ծանոթներ, ինքս էլ իմ տեղն էի գտել տարբեր ազգերի զարմանալի այդ քուրայում՝ թուրքերի, հայերի, ալբանացիների, հույների, լեհերի, քրդերի, բուլղարների, արաբների և անշուշտ եվրոպացիների մեծ համայնքում, որոնք աշխատում էին կամ որոնց դուր էին գալիս այդ աներևակայելի քաղաքը և նրա ապրելակերպը: Հառաչեցի, տարիներն անցնում էին շատ արագ, բայց թվում էր, թե այստեղ ժամանակը կանգ է առել:

Մոտեցանք աղմկոտ նավամատուցին, մինչ անթիվ-անհամար ճայեր դիմավորում էին ձկնորսներին՝ բարի գալուստի շարունակ ճղճղյուններով: Կոստանդնուպոլիսը ինձ հմայում էր հատուկ ձևով, թեև չէի դադարում մտածել, որ կրկին մեծ սխալ եմ թույլ տալիս՝ փոխարինելով հարմարավետ կյանքը, որում ամենավտանգավոր իրադարձությունները բորսայում արժեթղթեր գնելն ու վաճառելն էր, ճանապարհորդելը՝ հսկելու, թե ինչպես են գործերը կալվածքներում, շաբաթ օրերին առավոտյան Բուլոնյան անտառում ձի նստելը, դիվանագիտական վատ վարձատրվող ծառայությունը, — թեև ինձ համար դա նշանակություն չունեի, — որևէ հեռավոր վայրում և այնպիսի

մշակույթով, որը շատ տարբեր էր Փրանսիականից: Ինչ վերաբերում էր իմ սուղ պաշտոնական աշխատավարձին, այն գումարը, որ ինձ տալիս էր պետությունը այդ աշխատանքի դիմաց, ես հարյուր անգամ ավելի և հաճույքով կվճարեի, եթե ինձ թույլ տալին աշխատել իմ հայեցողությամբ:

Բայց նորից ես այնտեղ էի, մի մարմնեղ բեռնակիր տղայի հետ, որ ջանում էր տանել հսկա ճամպուրուկը և երեք փոքր ճամպուրուկները դեսպանատուն, մինչ բազմաթիվ չրջիկ վաճառողներ ինձ հազար ու մի էժան և անպետք բաներ էին առաջարկում՝ համոզված, որ շատ պնդելու դեպքում վերջը մի բան կգնեմ: Ստիպված նրանց համառությունը կտրեցի՝ պատասխանելով թուրքերեն՝ տեղի ընդունված բառերով: Քանի որ ես խոսում էի սահուն, վրաս գցեցին զարմացած հայացք, ասես կշտամբելով, որ պետք է նախապես զգուշացրած լինեի: Թուրքերի մեծամտությունն անսահման է:

Այնուամենայնիվ, հենց այդ պահին տեսա, որ գալիս է դեսպանատան փայլուն լանդոն՝ լծված երկու չքնաղ ձիերով, դռներին արծնապատ Ֆրանսիայի դրոշմը: Անմիջապես բարձրացա ու տեղավորվեցի նրանում՝ փորձելով աղատվել վաճառողների, մուրացկանների և խեղանդամների աղմուկ-աղաղակից, որոնք բոլոր կողմերից շրջապատում էին ցանկացած մարդու, ով հասնում էր այնտեղ՝ այն լայնարձակ աշխարհի նախամուտքը, որը Ասիան էր:

Արդեն դեսպանատանն ինձ անձամբ ընդունեց Պոլ Կամբոնը՝ շատ մեծ հեղինակություն ունեցող մի մարդ, որը զբաղեցնում էր խնդրահարույց պաշտոն, բայց միչտ պատրաստ էր ընտրելու որևէ ուղի՝ լուծելու դիվանագիտական ընդհարումը, որքան էլ դժվարին կամ փշոտ լինեի այն:

Ես գնացի նրա պաշտոնական, ինձ այնքան ծանոթ գրասենյակը՝ նրբաճաշակ հարկաբաժինը՝ հագեցած տարիների բույրով, որում վեց վիթխարի պատուհաններ թույլ էին տալիս վերահսկել մուտքը դեպի Բոսֆոր և Ոսկեղջյուր: Հավանաբար նա հիացմունքով հետևել էր իմ նավի ժամանմանը այնտեղից և սպասել ինձ: Կամբոնը հիսունին մոտ տղամարդ էր, բարձրահասակ, նիհար, միջօրեի արևից այրված մաշկով, անթերի հագնված փարիզյան վերջին նորաձևությամբ: Նրանից հորդում էր վստահություն և միաժամանակ փորձառություն և հենց որ նստեցինք՝ առանց որևէ ներածության սկսեց ներկայացնել ինձ իրավիճակը:

— Անրի, ձեր գալով կարծես երկնքից իջաք և անկեղծորեն ասած անչափ ուրախ եմ, որ լինելու եք իմ աշխատակիցը:

Այստեղ գործերը գնալով ավելի են բարդանում, քանի որ Սասունի ղեպքերից սկսած իրավիճակը վատթարացել է: Գուցե կՏիչեք, թե ինչպես ամեն ինչ սկսվեց այն բանից, երբ այդ գավառի հայերը, — հարկավոր է ամեն բան ասել, — այսինքն՝ ազգային կենտրոնի հայերը, հրաժարվեցին քրդերին վճարել որոշ հարկեր, ըստ սուլթանի հետ ունեցած համաձայնագրերի, նշելով, որ չպետք է վճարեն երկու անգամ, քանի որ թուրքերին արդեն վճարել են: Իմ կարծիքով, անկախ ամեն ինչից և հարգելով հայերի դիրքորոշումը, դա մի սաղրանք էր: Այդ ղեպքից հետո մեծ չափով բարձրացավ լարվածությունը, անգամ այն աստիճան, որ մի քանի ընդհարումներից հետո միջամտեց բանակը անկանոն քրդական հեծելազորի՝ համիդիների օգնությամբ, ի գիտություն ձեզ՝ ուսուցանված բրիտանական սպանների կողմից, որոնք ղեպքի վայր եկան ծպտյալ, թեև մեր գաղտնի գործակալների շնորհիվ բացահայտվեցին:

Անցած դարնան ընթացքում թուրքերը ձեռքակալեցին Դամադյանին՝ հայ առաջնորդներից մեկին, բայց ինչ-որ մեզ անհայտ պատճառով, մեկ ամիս անց ազատեցին: Քիչ ժամանակ անց համիդիները հարձակվեցին Սասունի վրա, բայց հետ չպրտվեցին, մինչև որ օգոստոսի վերջերին թուրք զեներալ Ջեքի փաշայի ղեկավարությամբ ուժեղ զրոհով մի քանի գյուղեր վերցրին:

Ըստ մեր դիտորդների՝ դա մի իսկական սպանդ էր, տասը հազարից ավելի մահացածներ և ամբողջ մի տարածաշրջան ամայացած, այրված:

Վատթարն այն է, որ դա կրկնվեց ավելի ուշ Մուշում և Անատոլիայի ու Կիլիկիայի այլ քաղաքներում:

Տեսեք, Անրի, այս պատկերը ամենեկին չի կարող մեր սրտով լինել: Որպես բրիտանոնյա և Ֆրանսիայի քաղաքացի՝ շատ եմ ցավում հայերի հետ տեղի ունեցածի համար, բայց մի բան սկզբից եթե ձեզ պետք է պարզաբանեմ: Մեր երկիրը վիթխարի շահեր ունի Օսմանյան կայսրությունում, և մեր պետական քարտուղարը՝ Հանոտոն, որը, ինչպես գիտեք, այս օրերին գտնվում է այստեղ՝ Կոստանդնուպոլսում հատուկ առաքելությամբ, ինձ տվել է կոնկրետ հրահանգներ: Մեր դիվանագիտական դիրքորոշումը Բարձր Դռան կողմից է և ոչ՝ հայերի: Հիմա, բարի, պետք է փորձենք ուղղակիորեն չնեքաչվել «Հայկական հարցում», բայց, այո՛, օգնել գտնելու որևէ լուծում: Եթե ոչ, հարցը կարող է շուտ գալ մեր կառավարության դեմ, քանի որ Ֆրանսիայում հասարակական կարծիքը բրիտանոնյա փոքրամասնության

կողմն է: Չուտ մարդասիրական զգացմունք: Ըստ ինձ հասած տեղեկությունների՝ դուք հարցին խորապես տեղյակ եք: Ձեզ հայտնում եմ պաշտոնապես, որ կառավարությունը ձեզ վստահում է հանդես գալ միջնորդությամբ և նաև հետևյալում, որ փորձեք խույս տալ, որ չչարունակվեն թուրք կառավարության չարաչահումները այս փոքրամասնության նկատմամբ: Հիմա պետք է որ ձեզ համար պարզ լինի, որ այս ղեսպանատան պաշտոնական դիրքորոշումը եղել և լինելու է լիակատար աջակցություն և համագործակցություն թուրքական կառավարության հետ: Եթե որևէ պահ ստիպված լինեք վճիռ ընդունել, թող պարզ լինի. կաջակցենք սուլթանին: Շատ ենք ուսկի դիմում: Այդտեղ է գտնվում Օսմանյան կայսերական բանկը, որը մեծամասնորեն ֆրանսիական է. երկաթգծերի մեծ մասը, հանքարդյունաբերական կարևորագույն ներդրումները՝ սեփականության մեր իրավունքով: Ամբողջը՝ մինչև Հայդարփաշա կենտրոնական կայսրանի վերջին պտուտակը, Ֆրանսիայի սեփականությունն է, ինչպես նաև նավերի, գնացքների և նավամատուցների մեծ մասը: Ինչպես տեսնում եք, խաղաքարտերին մի վիթխարի հարստություն է, և իրավունք չունենք մեզ թույլ տալ թեթևամտություններ:

Լսեք ինձ, Անրի, պետք է հավատաք ինձ, եթե ձեզ ասում եմ, որ համակրում եմ հայերին: Շատ նման են ֆրանսիացիներին իրենց բնավորությամբ և բացի այդ, բրիտանոնյաներ են, որը մեծ արժանիք է: Բայց թուրքերը մեր զնորդներն են և մեր դաշնակիցները, մանավանդ այս պահին և բացի այդ, մեզ պարտք են շատ ու շատ փող, բարեկամս, իսկ դա շատ ավելի ծանր է կշռում, քան սիրտը: Ինձ հայտնի է, որ դուք դիվանագետ լինելուց բացի կարևոր ֆինանսիստ եք և կարող եք ինձ կատարելապես հասկանալ: Դժբախտաբար, աշխարհի համար, ի վերջո, կարևորը արդյունքների հաշիվն է:

Բայց թույլ տվեք ինձ ներկայացնել ձեզ իրավիճակը: Մեկ ամիս առաջ մեզ՝ Հանոտոյին և ինձ, ընդունեց Աբդուլ Համիդը Դոլմաբաղչեի իր պալատում: Փողեր մսխելու ինչ անհավատալի ընդունելություն, իսկապես: Ահ: Այդ չքեղ ապակյա աստիճանները ֆինանսավորվել են ֆրանսիական վարկերով... Լավ, սուլթանը շատ սիրալիր գտնվեց մեզ հետ, մեզ այնպես ընդունեց, որ կարծես իր վաղեմի շատ սիրելի ազգականները լինեինք: Ակնհայտ է, որ խարդախի և ստահակի մեկն է..., բայց այն է, ինչ որ կա: Նրա ողջ հմայքը և վարդաջրով ողողված անուշահոտ նրբակիրթ շարժումներ ի վերջո հասցրել են նրան, որ ամբողջ սրտով ատում է հայերին և եթե կարողանար՝ հողին կհավասարեցներ Եվրոպան...

Բայց այս վերջինը չի կարող անել, իսկ հայերի ճակատագիրն այնուամենայնիվ կախված է նրանից: Ճշմարիտն ասած, չէի ցանկանա լինել հայ Թուրքիայում, ներքուստ զգում եմ, որ առաջին իսկ պատեհ առիթով Թուրքերը կփորձեն ազատվել նրանցից, իսկ դա մենք չենք կարող հանդուրժել շատ պատճառներով, սակայն եթե նման սարսափելի բան կատարվի, ողջ աշխարհը մեզ մատնացույց կանի:

Բարձր Դուռը, անկախ իր պատմությունից և իշխանությունից ցուցադրումից, մեր բանկիրների, ինչպես նաև Անգլիայի ու Գերմանիայի ֆինանսիստների ձեռքերում է: Բոլորն էլ այն կարծիքին են, որ Թուրքիան տեխնիկական սնանկացման մեջ է, պարզապես էլ տեղ չի մնացել փող հանելու, որ վճարի տոկոսադրույքները, իսկ դա Թուրքական կառավարությունը կարող է հասցնել բարոյալքված քաղաքականություն:

Այո՛, իմ երիտասարդ քարտուղար: Դուք պետք է դառնաք քրիստոնյա փոքրամասնությունների հետ կապը: Չենք ուզում, որ իրենց լքված զգան, բայց պետք է գործենք շատ նուրբ ձևով, խուսանավելով, որ Թուրքական կառավարությունը հանկարծ չվիրավորի: Իսկ դա... ձեզ հեշտորեն չի հաջողվի, քանի որ մի կողմից՝ հարկ է ընդունել, որ Թուրքերը շատ լավ տեղեկացված են, մյուս կողմից՝ շատ դյուրագգաց են և չեն ընդունում ամենափոքր միջամտությունն իրենց ներքին գործերին: Բողոքում են... գուցե ինչ-որ տեղ իրավացիորեն, քանի որ շատ ենք վերահսկում իրենց ֆինանսները: Հիշո՞ւմ եք Մուհարրեմի դեկրետը: Տոկոսների ընդհանուր գումարը կրճատվեց պարտքերի վճարման երաշխիքի և հարկերի բռնագրավման դիմաց:

Այդ պահից ի վեր՝ Թուրքիան իր հարկային տուրքերի զգալի մասը հատկացնում է տոկոսների վճարմանը: Իհարկե, դա նշանակում է, որ պետք է վերահսկենք, թե ինչի վրա է ծախսվում հասարակական փողը, իսկ Թուրքերն էլ դառնորեն բողոքում են, թե միջամտում ենք իրենց ներքին գործերին... Արդարացի են, բայց մենք ուրիշ ելք չունենք: Ժողովուրդը, անչուչտ, Թուրքերը նույնպես, արդեն կուշտ են այդքան հարկերից, իսկ Փոքր Ասիայի հույները և Անատոլիայի հայերը այլևս անկարող են դիմանալ:

Այստեղ, Կոստանդնուպոլսում, հայերի բուրժուական դաս կա, որոնց շատ ձեռնտու է այդ համակարգը և Թուրքամետ են..., բայց այդ արդեն ինքներդ գիտեք:

Վերջապես ձեր հիմնական առաքելությունը լինելու է այդ քրիստոնյա փոքրամասնությունների հետ կապը՝ այն ձևով, ինչպես խորհուրդ տվեցիք դուք հենց իրեն՝ նախարարին Փարիզում: Այնպես որ,

դուք հասել եք ձեր ուզածին և ձեզ շնորհավորում եմ, բայց կրկնում եմ ձեզ դեսպանատան դիրքորոշումը: Առաջինը լավ հարաբերություններն են Թուրքերի հետ, հայերի խնդիրները մեզ համար երկրորդական են պաշտոնական մակարդակով: Թեև ոչ բացահայտ ձևով՝ նրանց կօգնենք, որքան կարողանանք: Հասկանալի՞ է:

Դե ինչ, թող ձեր բախտը բերի ձեր առաքելությունում, դուք կունենաք դրա կարիքը:

Այս սրտագին և անկեղծ ձևով ինձ ընդունեց դեսպանը: Նա, ինչպես ես, քաջ գիտեր, որ ինձ վրա դնում է դժվարին մի առաքելություն: Որովհետև ես էի, որ իմ ներքին կանչով դա խնդրել էի, քանի որ իրականում ոչ մի կապ չկար: Բացի որոշ մարդկանց հանդեպ իմ ունեցած համակրանքից՝ ես ոչինչ չունեի Արմենիա կոչված այդ հեռավոր՝ համարյա առասպելական տարածքի ժողովրդի հետ:

Կոստանդնուպոլսում ինձ համար դժվար չեղավ՝ վերստին կյանքիս հունի մեջ մտնելը: Այդ ամառ քաղաքի ամենանշանավոր հայ ընտանիքներից մի քանիսը և ամենաազդեցիկ օսմանյան ընտանիքներն ինձ հրավիրեցին տոնախմբությունների և ընդունելությունների, որոնք նշվում էին իրար հետևից՝ իրար հետ համաձայնեցված մի հատուկ օրացույցով:

Ծանոթացա թալիբ բեյի հետ Դոլմաբազեում մի ընդունելության ժամանակ: Սուլթանը հրավիրել էր բոլոր ղեսպանություններին: Նաև ներկա գտնվեցին կառավարությունը նվիրված ամենաաչքի-ընկնող քաղաքական գործիչներ:

Թալիբ բեյը զբաղվում էր բանակի համար զենքերի ներմուծմամբ և համարվում էր իր իսկ սուլթանի մերձավորներից մեկը, որի հետ, ասում էին, իրար մեջ կիսում էին խոշոր եկամուտներ, քանի որ սուլթանի պալատը մշտապես անհագորեն հետևում էր դրամական մուտքերին՝ իր կյանքի պերճաշուք մակարդակը պահպանելու համար:

Այնուհանդերձ, ինչ-որ պատճառով այդ մարդը շատ չահագրգռված էր մեր ղեսպանատան հետ կապեր հաստատել: Ակնհայտ էր, որ ծրագրավորել էր մի գործ, որում Ֆրանսիան կարող էր վճռական դեր ունենալ, քանի որ բոլորը, ովքեր նրան ճանաչում էին, պատմում էին, որ Թալիբ բեյը զուր տեղը երբեք չի վատնում իր թանկարժեք ժամանակը:

Մի քանի շաբաթ անց ստացա մի հրավեր՝ մասնակցելու մի ճաշկերույթի իր ամառային առանձնատանը, որ գտնվում էր Օրթաքոյի մոտ, շատ մոտ Բոսֆորի վրա գտնվող մզկիթին: Երբ այդ մասին պատմեցի Պոլ Կամբոնին, ինձ խորհուրդ տվեց, որ շատ զգուշավոր լինեմ:

– Մեծ պատիվ է, որ քեզ հրավիրել է: Ինչպես գիտես, այս թուրքերը շատ խստապահանջ են և անհաղորդ: Պաշտոնական տոների և

ընդունելությունների կարող ես գնալ, բայց դժվարություններ են հրավիրում իրենց տները: Ես մի ֆրանկով գրազ եմ գալիս, որ ձեր հավաքը անկողմնակալ չի լինելու:

Գրազն ընդունեցի և գնացի մինչև այնտեղ՝ ղեսպանատան սեփական կառքով: Ծատ շոգ էր, բայց ճանապարհն ընթանում էր Բոսֆորին զուգահեռ, և մեղմ քամին օգնում էր դիմանալ նրան:

Ձեր դադարում ինձ հիացնել այդ տեղանքի անհավատալի գեղեցկությունը: Հորձանուտը, որ մտնում էր հորդառատ գետի պես Մարմարա ծովից, նեղուցում կազմում էր վիթխարի ջրապտույտներ, որոնք հիացնում էին միայն այդ տեսարանով:

Մի քանի առագաստանավեր հետ ու առաջ էին գնում-գալիս՝ փորձելով նավարկել հոսանքին հակառակ և ճայերի մի հսկա երամ իջնում էր որս անելու այդ առատ ծովում, մինչ հավքերը կտրումանցնում էին նեղուցը մեծ բարձրության վրա:

Ես չէի կարոտում Փարիզի իմ կյանքը, ընդհակառակը, ես երջանիկ էի վերադառնալու որոշում կայացնելու համար:

Հասա հանդիպմանը տասը բոպե շուտ, քանի որ չէի սիրում ոչ ոքի սպասեցնել, մանավանդ որ գնում էի ինձ ցուցադրելու: Տեսա, որ մեծ դուռը կրնկի վրա բաց է, իսկ դռնապանը, տեսնելով Ֆրանսիայի գերբն իմ կառքի վրա, հնչեցրեց զանգը: Երկու բոպե անց ինքը՝ Թալիբ բեյը ժպտադեմ ու ոգևորված իջնում էր աստիճաններով, դիմելով ինձ ճիշտ, բայց չափից ավելի ակադեմիական ֆրանսերենով, ինչը հատուկ էր Կոստանդնուպոլսի բարձր դասի անդամներին, ինչպես թուրքերին, այնպես էլ հայերին:

– Աստված գթառատ է: Վստահ էի, որ չեք մոռանա, բայց իրոք պատիվ և մեծ բավականություն է ձեզ տեսնելը: Բայց թողեք կառքը և այս չքնաղ ձին իմ կառապանի՝ Ալու վստահելի ձեռքերում, և գնանք ինձ հետ, խնդրեմ: Ուզում եմ ներկայացնել ձեզ մի քանի երևելի բարեկամների:

Այդպես էլ արեցի, և Թալիբ բեյը բարի գալուստի մի շարք շարժումներով ինձ ուղեկցեց մի ծածկված դռնից իր չքեղ առանձնատան ներսը՝ զարդարված օսմանյան ոճով, եվրոպացու համար գերբեռնված, բայց որի վրա ակներևաբար ո՛չ փող էին խնայել և ո՛չ էլ ջանք՝ հզորություն և հարստության զգացողություն տալու նպատակով: Կտրեցինք-անցանք սպիտակ մարմարե տարբեր բակեր, որոնցում շատրվանների ջրի ձայնը թարմություն էր պարգևում:

Ամեն քայլափոխի ծառաները խոնարհվում էին բացարձակ լուծության մեջ, որ խզվում էր միայն վանդակների ներսում արևադար-

ձային թռչունների ճղճղոցից: Թանկարժեք գորգեր, բոլորն էլ մետաքսից և պարսկական նուրբ բրդյա հյուսվածքից, ծածկում էին հատակը: Այդ մարդը կանչել էր ինձ իր տուն՝ ցուցադրելու իր իշխանությունն ու իր աշխարհընկալման կերպը: Այդ ցուցադրությունը զուտ թուրքական էր, իսկ ես պետք է ընկալեի դա որպես բարեկամություն և միաժամանակ նախազգուշական ուղերձ:

Վերջապես հասանք մի վիթխարի սրահ, որն ապակյա դռան միջով Բոսֆորի վրա էր բացվում: Այնտեղ չորս տղամարդ՝ բոլորն էլ թուրք, ժպտաղեն ինձ էին սպասում:

– Սիրելի բարեկամներ,– Թալիբ բեյը ի նշան հարգանքի շարունակեց խոսակցությունը Փրանսերեն, որը գործածվում էր ոչ միայն դիվանագիտական մակարդակով, այլև Կոստանդնուպոլսի բարձր դասի կողմից, երբ ներկա էր գտնվում որևէ եվրոպացի,– պատիվ ունեմ ձեզ ներկայացնել մայե Անրի դը Լատուրին՝ Թուրքիայում Ֆրանսիայի դեսպանատան առաջին քարտուղարին: Մայե դը Լատուրը, չնայած իր երիտասարդ լինելուն, մեր երկրի վաղեմի բարեկամն է, որը մի քանի տարի ապրել է այստեղ այն ժամանակ որպես «Լ'Օրոր»-ի թղթակից և դեսպանատան արտաքին հարաբերությունների խորհրդական: Կարծում եմ, որ ապագայում նրան կտեսնենք որպես դեսպանի: Կուզենայի ավելացնել, որ մայե դը Լատուրը ներկայացնում է Ֆրանսիայի ամենամեծ դինաստիաներից մեկը: Կարևոր ֆինանսիստ է, շատ փորձառու, հետևաբար նրան մենք ոչինչ չենք կարող ուսուցանել: Իսկապես մեծ առավելություն է նրան այստեղ տեսնելը, իսկ հիմա թույլ տվեք, որ ներկայացնեմ ձեզ այս լավ բարեկամներին:

Ներկաները թեթևակի խոնարհեցին գլուխները՝ ցույց տալով թուրքական խառնվածքի այդ գիծը. ըստ որի՝ հյուրընկալությունը նոր եկածի հանդեպ, իր բարեկամությունը նրան առաջարկելը և ծայրաստիճան սրտազին վերաբերմունքը շատ կարևոր են:

Ակնհայտ էր, որ այդ հավաքույթը սովորական ծիսակարգից այն կողմ էր տարածվում և խորքում նրանք ցանկանում էին ավելի մտերիմ հարաբերություն հաստատել Ֆրանսիայի դեսպանատան այդ բարձրաստիճան պաշտոնյայի հետ, իսկ ես՝ իմ կողմից, հավակնում էի ներթափանցել թուրքական իշխանության թաքուն շրջանները:

Մեզանից ոչ ոք իրեն չէր խաբում, բայց անգամ այսպես՝ համակրանքի և փոխադարձ անվստահության տարօրինակ այս խառնուրդը շոշափելի էր այդ մթնոլորտում: Մյուս կողմից՝ Թալիբ բեյը այդ պահերին ցնծություն մեջ էր:

– Սա իմ բարեկամն է և փեսան՝ Ահմեդ էֆենդի, որ ինժեներային գործ է սովորել Բեռլինում, խոսում է գերմաներեն պրուսացու պես և նույնպես զբաղվում է սարքավորումներ ներմուծելով: Շատ ավելի խաղաղասեր է, քան ես, որ զբաղվում եմ զենքերով:

Ահմեդ էֆենդին, ամրակազմ մի տղամարդ, ցածրահասակ և միջին տարիքի, ձեռքս սեղմեց՝ գլուխը թեթևակի խոնարհելով: Նկատեցի, որ ժպտում էր բռնազբոսիկ, թեև գուցե նրա երկչոտությունից էր:

– Ահա ձեզ եմ ներկայացնում Մուստաֆա բեյին՝ Թուրքիայի ուղեղներից մեկին, ներքին քաղաքականությունում սուլթանի անձնական խորհրդատուն է՝ մի մարդ, որ կարող է ձեզ շատ օգտակար լինել, երբ կարիք ունենաք, ասենք, հատուկ, բացառիկ տեղեկատվություն:

Մուստաֆան մի քանի անգամ իրար հետևից գլուխը թեթևակի խոնարհեց, մինչ ինչ-որ բան էր չչնջում, որ չհասցրի հասկանալ: Ջրպինդ էր, ինչպես թուրքերի մեծամասնությունը և կրում էր ոսկյա չրջանակով և հաստ ապակիներով ակնոց, որը փորձում էր կարգավորել իր կարճատեսությունը: Գլուխը սափրած էր, և հագնված էր նրբաճաշակ. անթերի էր կարված ֆրանսիական կոստյումը: Ակնհայտ էր, որ նրանց բոլորի մեջ ամենաշատ ճանապարհորդածներից մեկն էր և հաստատ լավ պետք է ճանաչեր Փարիզը:

– Մայե դը Լատուր, ուրախ եմ ձեզ ներկայացնել ներքին քաղաքականության բաժնի նախագահին՝ իմ սիրելի բարեկամ Քյամիլ բեյին՝ մի մարդու, որ նույնպես կրթվել է Գերմանիայում, Բեռլինում: Ուզում եմ ձեզ մի բան զգուշացնել նախապես... Ջգույչ եղեք նրա հետ, քանզի ամեն ինչ գիտեք: Երբ ուզում եմ ասել «ամեն ինչ, ...»: Այնպես որ նրան ոչինչ մի պատմեք:

– Հա, համոզված է, որ ուրիշ մեկը ավելի թուրք, քան ինքը, չկա... Մեծ հայրենասեր է: Ամենալավը մեր տեր սուլթանից հետո:

Քյամիլ բեյի աչքերը նեղ բացվածքով էին, բացվածք, որը նշում էր մոնղոլական հեռավոր ժառանգությունը՝ բնորոշ շատ թուրքերի: Աչքերը վառ մոխրագույն էին, ինձ հիշեցնում էին այն գայլի աչքերը, որին իմ գործավարներից մեկին հաջողվել էր ընտելացնել Գրենտրյի իմ առանձնատանը:

– Իսկ հիմա պատիվ ունեմ ձեզ ներկայացնել Սայիդ փաշային՝ արտաքին գործերի նախարարին... Սա է այն մարդը, ում ամբողջապես վստահում է մեր սուլթան Աբդուլ Համիդը... և մենք նույնպես, կարծես նա մեր ավագ եղբայրն է:

Սայիդ փաշան նիհար տղամարդ էր, վաթսուն տարեկան, տեղ-տեղ սպիտակ մազերով, հագնված գերմանական նորաձևությամբ և շատ ընդգծված, համարյա հավակնոտ՝ նրբաճաշակ երևալու իր բուռն ճիգով: Ինձ թույլ ժպտաց և գլուխը խոնարհեց, մինչ բռնում էր ձեռքս՝ առանց այն սեղմելու և ինձ ասաց.

– Ուրեմն դուք եք առաջին քարտուղարը... Բարի, այդ կապակցու-թյամբ ձեզ չնորհավորում եմ: Պետք է որ ուրեմն ծանոթ լինեք այն հին ավանդությունը, որի համաձայն, ով որ ցանկանա դառնալ եվրոպայում արտգործնախարար, պետք է նախ դառնա իր ղեսպանատան քարտուղարը Կոստանդնուպոլսում: Երբ Կամբոնին դարձնեն նախա-րար, դուք կլինեք կատարյալ թեկնածուն:

Գլխով ժխտեցի՝ նույնպես ժպտալով նրան: Ծանոթ էլի այդ թե-վավոր խոսքին, բայց եթե խորը մտածեի, ուներ իր տրամաբանու-թյունը:

Այդ հրավերը պատահական չէր: Այն նուրբ ձեռով հրահրել էր Պոլ Կամբոնը՝ ղեսպանը, որն ուզում էր կասեցնել կամ գոնե դժվարացնել այն դերակատարությունը, որին հասնում էր գերմանական ղեսպա-նատունը Կոստանդնուպոլսում՝ Գերմանական արևելյան բանկով՝ վերջին ժամանակներում սատարելով ցանկացած նախաձեռնություն, օրինակ՝ տրանսատլանտյան երկաթգծի անցկացմանը իրենց աջակ-ցությունը, որը միացնելու էր Կոստանդնուպոլիսը Բաղդադի հետ կամ այնպիսի անառարկելի ազդեցության տեր մարդկանց մեծարե-լը, ինչպիսին Կիպերտն էր՝ նշանավոր աշխարհագրագետ, որը ման-րամասնորեն կազմել էր Անատոլիայի քարտեզը: Այդ քաղաքակա-նության ֆոնին նշմարվում էր կայզերի հզոր ուրվանկարը: Նա հինգ տարի առաջ այցելել էր սուլթանին իր պաշտոնական ուղևորության ընթացքում,– փառաբանվելով գլխավոր զինվորական շտաբի կող-մից,– որն ավարտվեց իսլամի հիմնահարցին իրեն նվիրած կայզե-րական ընտանիքի՝ Մերձավոր Արևելքը տեսնելու էքսկուրսիայով և հուշանվերներով, գորգերով, ձենապակյա իրերով և տարաշխարհիկ օծանելիքներով բեռնված Բեռլին երթուղիով: Այդ ժամանակ Աբդուլ Համիդը հասկացավ, որ իրենց ապագան հարկադրաբար կապված է Գերմանիայի հետ: Ֆրանսիան, հետևաբար, էլի կարող մնալ ձեռքերը ծալած, մինչ բանկիրները, տեխնիկները, երկաթուղային ինժեներնե-րը և մանավանդ անթիվ-անհամար գերմանացի զինվորականները հասնում էին Կոստանդնուպոլիս այն խոր համոզմամբ, որ սուլթանի կողմից լինելու էին պաշտպանված: Եվ նրանց օրեցօր ավելի էին տեսնում միանգամայն հանգիստ զբոսնելիս վերև ու ներքև էմինյո-

նյուից սկսած մինչև Մեծ Բազար այն ազատությունը, որ ընձեռվում էր իրադրությունը տեր մարդուն և սպասվող հյուրին, որին դիմավո-րում էին ըստ արժանվույն:

Փաստորեն Նաումանը՝ աշխարհագրագետ, որը հավակնում էր Ասիայում ստեղծել գյուղատնտեսական գաղութներ, պնդում էր, որ հարկավոր է փոխել թուրքական քաղաքականությունը՝ Գերմանիա-յից կախված մի համակարգ ստեղծելու նպատակով:

Առաքելությունը, որ ինձ վրա դրել էր ղեսպանը, այն էր, որ Կոս-տանդնուպոլսի փաստացի իշխանությունների առջև ցույց տայի, որ Ֆրանսիան չի զիջելու արտոնյալ իր դիրքը գերմանացիներին, անգամ եթե Կոլմար ֆոն դեր Գոլցը պատկաներ սուլթանի անձնական խոր-հրդին, թեկուզև պրուսացիները երկաթուղի գցեին Հայդարփաշայի և Իզմիթի միջև: Գերմանական նոր՝ գավթողական քաղաքականու-թյան առաջին քայլերն էին, որոնք ի վերջո տանելու էին անխուսա-փելի ընդհարման Մեծ Բրիտանիայի հետ:

Ինչո՞ւ էր ինձ ընտրել ղեսպան Կամբոնը: Դա իր բացատրությունն ուներ. գիտեր Հանոտոյի հետ իմ ունեցած՝ Փարիզի բորսայում հա-րաբերությունների մասին, իմ արտոնյալ դիրքի, իմ ֆինանսական դրություն մասին և Թուրքիայի քաղաքականության վերաբերյալ իմ անձնական իմացություն մասին:

Ես կարող էի նրանց առաջարկել երկու տարբեր ճակատներ, բայց միմյանց լրացնող: Առաջինը Թուրքիայի ֆինանսական դրության բա-րելավման համար աշխատակցելն էր վերաֆինանսավորման և թուր-քական պարտքի էական մասը պետության պարտավորությունների վերածելու միջոցով: Երկրորդը և ավելի նուրբը, սակայն ավելի ուղ-ղակին, նրանց ախորժելի առևտուր առաջարկելն էր: Նրանց հետ ունեցած իմ փորձն ինձ հուշում էր, որ երբեք բաց չեն թողնի հա-րըստանալու պատեհ առիթը:

Այնտեղ հավաքվածները կոահում էին այդ հնարավորությունը և ինձ զննում էին՝ սպասելով, թե ինչ էի ասելու այդ լարված մթնոլոր-տում,– թեկուզև լի բարեկամական հղումներով և փոխադարձ գո-վեստներով,– մինչ բազմաթիվ սպասավորներ բերում էին լիմոնադ և սառույցով թեյ, խմորեղենների և սենդվիչների սկուտեղների ուղեկ-ցությամբ, այդ ամենում հետևելով եվրոպական ղեսպանատների սահմանած կարգին ու օրինակներին, բայց մինևնույն է՝ օսմանյան միջավայրում, որքան էլ որ աշխատեին թաքցնել այդ: Կոստանդ-նուպոլսի վերնախավի թուրք քաղաքագետները, ֆինանսիստները իրենց համարում էին եվրոպացի և արհամարհում էին աշխատավոր

մարդկանց ու նրանց դասակարգը, գյուղացիությունը, կարծես իրենք ուրիշ աշխարհից էին: Նրանցից շատերը, կրթված լինելով եվրոպայում կամ հաճախակի այցելելով եվրոպական մեծ մայրաքաղաքներ, կատարելապես սովորել էին այդ շարժումները, թեև նրանց չէր հաջողվում թաքցնել արևելյան երանգավորումը՝ կամ ավելի ճիշտ օսմանը, անգամ իրենց անձնական կամ ընտանեկան պահանջները: Օրինակ, նրանց կանայք ոչ մի իրադարձություն մասնակից չէին, իսկ եթե որևէ բան էին անում, շատ նեղ և սահմանափակ բնույթի: Հրավիրում էին դիվանագետների կանանց, երբ Կոստանդնուպոլսում բացում էին դեսպանատուն... Միայն այս կերպ, միայն հազվադեպ առիթներով, քանի որ թուրքերը նախընտրում էին իրենց կանանց հեռու պահել ժամանակակից բարքերի ազդեցություններից՝ հոգու խորքում համարելով դրանք այլասերված և վնասակար: Ինչ խոսք, որ բոլորովին այլ մթնոլորտ էր տիրում այն երեկոյթներում, որոնք ոչ թե դեսպանատներում, այլ դիվանագիտական անձնակազմերի մասնավոր առանձնատներում էին կազմակերպվում, որոնցում ի ցույց էր դրվում եվրոպականը և ժամանակակիցը՝ ասես ցանկանալով ընդգծել հակադրությունը սրանց և նրանց միջև:

Դե ինչ, մենք այնտեղ էինք գտնվում՝ զննելով միմյանց որոշ զգուշավորությամբ, պարուրված քաղաքավարի ժպիտներով և մաղթանքներով: Թուրքերը շողորթթուլության ճարտասանական արվեստի մեծ վարպետներ են, կարծես իրենց պետքն էլ չէ, թե մնացածներն ինչ կմտածեն:

– Լավ, լավ,– Թալիբ բեյը փորձում էր կոտրել սառույցը,– ցանկանում ենք շնորհակալություն հայտնել ձեզ ձեր այցի համար: Գիտենք, թե որքան զբաղված մարդ եք և որքան քիչ ազատ ժամանակ ունեք ձեր տրամադրության տակ: Տեսեք, մայե Լատուր, օգտվելով այստեղ ձեր ցանկալի ներկայությունից, կուզենայինք կիսել մեր անհանգստությունները ձեզ հետ: Գիտենք, թե ով եք և ձեր անունազգանվան կարևորությունը Ֆրանսիայում: Նաև մեզ հաճելի է այն, որ դուք պատկանում եք այն ժողովրդին, որը խորհրդանշում է ազատությունները և ողջախոհությունը, որը, բացի այդ, Օսմանյան կայսրության հին բարեկամն է: Պատահական չէ, որ այս պահին գործածում ենք ֆրանսերենը, որը շատ ավելին է, քան դիվանագիտության լեզու: Առնվազն այստեղ՝ Թուրքիայում, մեզ համար այն լեզուն է, որով մենք արտահայտվում ենք, երբ ցանկանում ենք խոսել ապագայից, միջպետական հարաբերություններից, առևտրից և, իհարկե, մշակույթից:

Նկատեցի, թե ինչպես էին բոլորը գոհունակ հաստատում տանտիրոջ ասածները:

– Դու հասնելու ես նրան, որ մեր հյուրը շատագուցի,– ասաց Սայիդ փաշան: – Եթե ինձ թույլ տաք, այն, ինչ ուզում է արտահայտել Թալիբը, մեր մեծագույն ուրախությունն է, որ այս պահերը կիսում ենք ձեզ հետ: Համոզված եմք, որ դուք, մայե դը Լատուր, թուրք ժողովրդի մեծ բարեկամն եք, քանզի նա, ով գալիս է այստեղ ոչ թե ապրուստ վաստակելու, այլ իր զգացումները հագեցնելու, արժանի է հրացմունքի և հարգանքի:

– Ճիշտ այդպես,– հաստատեց Մուստաֆա բեյը, որն ըստ երևույթին շատ էր ցանկանում իր խոսքն ասել: – Մենք բոլորս խոր հիացմունք ենք տածում Ֆրանսիայի և նրա ժողովրդի հանդեպ: Դուք նրանց որպես օրինակ եք ներկայացնում:

Հասկացա, որ անօգուտ էր կասեցնել զովասանքների և բարեմաղթանքների այդ շարանը: Դա զուտ արևելյան մի բան էր, ասես նրանց մշակույթի հիմնական մասը և հյուրընկալության իրենց ըմբռնման կերպը, այնպես որ թողեցի, որ շարունակեն, մինչև որ ինձ հասնի պատասխանելու հերթը:

– Սիրելի բարեկամներ, այստեղ եմ եկել կրկնակի առաքելությամբ: Առաջին քարտուղարի իմ համեստ մակարդակով հիրավի ներկայացնում եմ Ֆրանսիան: Խորապես երախտապարտ եմ ձեր խոսքերի համար, քանի որ համոզված եմք, որ մեր երկու երկրներին մեկտեղ մեծ ապագա է սպասում: Սա մի կայսրություն է, որ իր հետքն է թողել աշխարհի պատմության վրա և իմ երկիրը հպարտ է նման պատմական բարեկամությամբ: Բայց այս ասելով, մենք մեր կողմից՝ Ֆրանսիայի ներկայացուցիչներն ենք Թուրքիայում, մյուս կողմից՝ դուք լիզերներ եք այս մեծ երկրի շատ բնագավառներում՝ զինվորական, քաղաքական, դիվանագիտական, միջազգային առևտրի, տնտեսական: Եվ պետք է միահամուռ ջանք գործադրենք հուսախաբ չանելու երկու ժողովուրդներին: Եվրոպան թուրքերի կարիքն ունի..., և կարծում եմ՝ չեմ սխալվի, եթե ինձ թույլ տամ հաստատել, որ դուք էլ եվրոպայի կարիքն ունեք:

Ուզում եմ ձեզ հավաստիացնել, որ Ֆրանսիան ձեզ հուսախաբ չի անի: Ճիշտ է, որ ապրում ենք դժվար ժամանակներ, որոնցում անհնարին է հաստատել որևէ բան: Սակայն Ֆրանսիան ցանկանում է նպաստել Թուրքիայի զարգացմանը և հավատում է այս վիթխարի կայսրության միասնությանը: Այստեղ նորեկներ կան,– ներող կլինեք, եթե նրանց չհիշատակեմ...,– ովքեր այն կարծիքին են, որ իրենց

Համարում են թուրքերի եղբայրներ՝ միմիայն այս երկրում տեղավորվելու նպատակով: Դուք լավ գիտեք, թե ինչպես է զարգացել պատմությունը և յուրաքանչյուրն իրենից ինչ է ներկայացնում: Ի վերջո, ժամանակն ամեն մեկիս կղնի իր տեղը, իսկ պատմությունն անողոք է:

Ֆրանսիան ցանկանում է Համագործակցել Թուրքիայի հետ: Կայսերական օսմանյան բանկը Թուրքիայում իմ երկրի շահագրգռվածությունն վառ ապացույցն է: Հարկ է նշել երկաթուղու ներդրումները ֆրանսիական այնպիսի արդյունաբերական մեծ խմբավորումների կողմից, ինչպիսիք են Կոլլան, Ֆիլ-Լիլը կամ Սոսյետե դը Բատինյոլը...

– Շատ եմ խնդրում, կներեք որ ձեզ ընդհատում եմ,– Սայիդ փաշան բարձրացրեց ձեռքերը՝ ի նշան ներողություն,– Տեսե՛ք: Մեզանից ոչ ոք չի կասկածում ձեր ասածներին: Բայց ասում են, որ Ռուսաստանի և Ֆրանսիայի միջև կա մի մերձավորություն, իսկ դա կարող է նշանակել մեր և ձեր կառավարության միջև օտարացում: Դա սուլթանի և նաև բարեպաշտ թուրքերի մեծ անհանգստությունն է:

– Իմ սիրելի բարեկամ,– դեսպանի հետ խոսել էի այն Հնարավոր հարցի շուրջ, որ կարող էր չոչափվել մեր խոսակցության ընթացքում, հետևաբար դա ինձ հանկարծակիի չբերեց,– Ֆրանսիան, քիչ առաջ նշեցի այդ, երբեք հուսախաբ չի անի Թուրքիային: Ռուսաստանի հետ հարաբերությունները սովորական են երկու տերությունների միջև, բայց դրանք դեսպանատների իրավասությունների մակարդակից այն կողմ չեն անցնում: Տեսեք, իմ այցը նպատակ ունի միայն ցրել կասկածներն այն մասին, թե Ֆրանսիան շարունակելու է Համագործակցել և ֆինանսավորել այս երկրին: Այո՛: Առանց որևէ կասկածի: Սակայն, ձեզ թախանձագին խնդրում եմ, որ ինձ սխալ չհասկանաք: Ե՛վ ֆրանսիական, և՛ թուրքական կայսրության շատ ձեռնարկություններ կարող են օգուտ քաղել այդ վստահությունից և այդ հարաբերությունից: Լինենք անկեղծ: Ուղի մեջ շատ փող է զրկված, չափից ավելի..., և կարող ենք բոլորս շահույթ ստանալ: Ֆրանսիայի ներդրողները և ֆինանսավորողները կարիք ունեն խոսելու և Համաձայնության գալու ձեզ նման մարդկանց հետ թուրքիմացություններից խուսափելու համար, քանի որ չպետք է մոռանաք, Թուրքիայում վարկերի վաթսուն տոկոսից ավելին պատկանում է ֆրանսիական Հասարակական և մասնավոր բանկերին: Մեզ անհրաժեշտ է կայուն վիճակ և Համապատասխան գործընկերներ: Եվ օգտվելով ձեր վստահությունից՝ կասեմ, որ մենք շատ մոտ և նման ենք ձեր պես անձանց:

Այդ պահին հանդես եկավ Քյամիլ բեյը՝ որոշ հեղանքով:

– Մայն դը Լատուր, թույլ տվեք ձեզ հետ խոսել որպես թուրք ժողովրդի մոտ բարեկամի, դուք դա ցույց եք տվել բազմիցս, և հետևաբար, ձեզ հետ խոսում ենք որպես մի մարդու, ում գնահատում ենք և կարող ենք անել դա ամենայն վստահությամբ, այո՞: Դե ուրեմն, ամենայն անկեղծությամբ ձեզ կասեմ, որ դուք ունեք այն, ինչ անվանում ենք այստեղ ոսկե բերան, և դա ձեզ ասում եմ որպես գովեստ, քանզի Թուրքիայում հիանում ենք ձարտասանությունները շատ ավելի, քան մեկ ուրիշ բանով:

Հիմա, բարի, խնդիրը ծագում է, երբ վերադառնում ենք իրականությունը: Ահավասիկ, մենք ունենք մի լուրջ խնդիր, որին դուք, հենց դուք, քաջ ծանոթ եք: Ուստի այն քաղաքականություն մասին է, որ իրենց՝ Թուրքիայի բարեկամներ անվանող երկրները հանդես են բերում թուրքական կայսրության քրիստոնյա փոքրամասնությունների հանդեպ: Այդ իրավիճակը նման է մի ծանր քարի, որպեսզի թույլ տա, որ մեր հարաբերություններն առաջ գնան, և մեզ անհանգստացնում է այն, որ նման Հասարակ թյուրիմացությունների պատճառով չլինի թե ձախողվեն: Հայերը, Փոքր Ասիայի հույները, հիմնականում նրանք պաշտպանված են օսմանյան օրենքներով: Նրանց դեմ ոչինչ չունենք, կարո՞ղ էր արդյոք լինել այլ կերպ: Օսմանյան քաղաքացիներ են, թեև կան այնպիսիք, որոնք չեն ընդունում իրականությունը և թույլ են տալիս վնասարար գործողություններ թուրք ազգի հանդեպ՝ պաշտպանվելով կեղծ հայտարարություններով, ավելի ճիշտ՝ ստերով: Ահավասիկ ողջ այդ խարդախությունը, այն, որ կոչում են Հայոց հարց կամ Սամոսի, էֆեսի, Իզմիրի հույների խնդիրներ... Սակայն չէ՞ որ նրանք են, որ օգտվում են թուրք գյուղացիների միամտությունից... Մի պտույտ տվեք Կոստանդնուպոլսով, և կհասկանաք ինձ, նայեք հայ մեծահարուստների վիթխարի առանձնատներին: Հարցրեք նրանց: Ձեզ անկեղծորեն կխոստովանեմ այն, ինչ մտածում եմ: Հավաստի տվյալներ ունենք, որ կան ուսուցողականներ, որոնք հրահրում են Հայերին: Սա ուրիշ հարց է: Այն, ինչ նրանք կցանկանային, թուրքերին վտարելն է... Նկատի ունեմ ուսանելին և նաև հայերին... Եվ ձեզ մի բան կասեմ: Մենք ենք այս տարածքի տերը: Դուք են անցել, ինչ այն նվաճել ենք, և եթե կա մեկը, որ ավելորդ է այստեղ, թուրքերը չեն:

Ավելորդը հայերն են,– տեսա, թե ինչպես են Քյամիլ բեյի վզի երակները պրկվում, ինչպես է դեմքը կարմրատակում: – Անշնոր-

հակալների մեկն են: Դավաճաններ են և եթե գնան այս ճամփով, թանկ կվճարեն: Բոլոր նրանք, բոլորը:

Այդ պահին Թալիբ բեյը հանկարծ տեղից վեր կացավ, հավանաբար ցանկանալով մեղմել հավաքույթը:

– Դե լավ, լավ, իմ սիրելի Քյամիլ: Մինչև ուր են, տեսեք, հասցնում նրան իր մտահոգությունները: Ո՛չ, Քյամիլ: Մեր լավ բարեկամ մայե դը Լատուրն այստեղ չի եկել քո կոպիտ քարոզները լսելու: Նրան ուշադրություն մի դարձրեք: Քյամիլը խաղաղասեր և մեծահոգի մարդ է, ասես բարություն մարմնացում, միայն թե երբեմն մի փոքր բարկանում է: Բայց մենք այստեղ գտնվում ենք դրական բաներից խոսելու համար: Քյամիլ, ա՛յ մարդ, մոռացիր հայերին: Թե՞ ուզում ես, որ այս տոնը գլխիդ հարամեն:

– Ո՛չ,– Մուստաֆա բեյը մինչև այդ պահը լուռ՝ սուր ձայնով դիմեց Թալիբ բեյին: – Ո՛չ, հազար անգամ ո՛չ... Ներեցեք, մայե դը Լատուր, բայց չենք թույլ տա, որ այստեղից գնաք՝ սխալ կարծիք կազմած: Մենք՝ թուրքերս, հայերի դեմ ոչինչ չունենք: Այդ նրանք են, որ փնտրում են այլ երկրների միջամտությունը մեր երկրի ներքին գործերին: Նրանք են, որ ուսանների համար լրտեսում են, որոնք կառավարության դեմ ներկայացնում են փաստաթղթերի տրցակներ, որոնք հավակնում են ստեղծել հնարովի մի ազգ, որպեսզի հույներից, բուլղարներից և սերբերից հետ չմնան, իսկ նրանք չունեն այլ հայրենիք, եթե ոչ օսմանյան և ոչ էլ այլ ազգություն, եթե ոչ թուրքականը, իսկ դա, դուք լավ գիտեք, կոչվում է դավաճանություն հայրենիքին: Ահ, պետք է ներեք մեր պոռթկումները: Սակայն եթե այսօր ուզում եք որևէ պատվարժան թուրք քաղաքացու ափերից հանել, բավական է նշել այդ խնդիրը: Ինչպե՞ս են այն անվանում նրանք: Ահ, այո՛, «Հայոց հարց»: Լավ, ուրեմն կփորձենք վերացնել այդ հարցը... Ուզում եմ ասել... Ահ: Դուք ինձ հասկանում եք, մայե... Ինչպե՞ս եք դուք ասում. «Ծունը սատկեց, կատաղությունն էլ վերացավ»: Իսկ հիմա խոսենք լուրջ բաներից: Լսեք, պարոնայք: Չենք եկել այստեղ ժամանակ վատնելու:

Իրոք, այլևս չհիշատակեցին հայերին, ոչ էլ հույներին, այդ պահից սկսած միայն խոսեցինք եկամտաբեր առևտրական գործերից, հանրային ու մասնավոր, և միջնորդորտը անմիջապես դարձավ վերստին սրտագին: Ժամեր անց, առատ ճաշկերույթից հետո, հրաժեշտ տվեցի նրանց, և բոլորն ինձ հավաստիացրին, որ իրենց լավագույն խոսակիցը Ֆրանսիան և Ֆրանսիացիներն են:

Միջադեպը վերադարձա Կոստանդնուպոլիս: Քամին մեղմացել էր, և Բոսֆորը մի հայելի էր մայրամուտի արևով: Հրաշալի եղանակ էր. մի պահ կանգ առա՝ հիանալու արևամուտով՝ խորհրդածելով այն բանի շուրջ, թե ինչ կուզենար ակնարկած լինել Մուստաֆա բեյը «Հայոց հարցը» վերացնելու առումով: Արևը թաքնվում էր հորիզոնում, և երկինքը ներկվեց կարմրավունով, իսկ ինձ համակեցին միջին կանխազգացումներ, երբ կրկին նստեցի լանդո: Բայց բնապատկերի գեղեցկությունն ինձ մոռացնել տվեց այդ ամենը մի քանի րոպեում: Դեսպանատուն վերադառնալու ճանապարհին լսեցի մուեսինի կոչը Մեջլիսի մզկիթի բարձրաչուք մինարեթներից մեկից, որը հրավիրում էր աղոթքի, մինչ անող լիալուսինը արտացոլվում էր Բոսֆորի միջին ջրերում:

ՕԳՈՍՏՈՍԻ ՎԵՐՁԵՐ 1894

15. ԽԱԶԱՏՈՒՐ ՄԱԼՈՒՄՅԱՆ

Վերջապես Գրիգոր Բրոչյանը Հասավ Կոստանդնուպոլիս: Իր ամերիկյան անձնագրով նա Գրեգորի Բրոչ էր, լրագրող, «Լ'Օրոր»-ի կողմից պայմանագրով աշխատակից՝ երկիրը Հանգամանալից ներկայացնելու համար, որը հրատարակվելու էր ամեն ամիս: Փաստաթղթերում, որն ինձ հպարտորեն ցույց տվեց, որպես ծննդավայր նշված էր Նյու Յորքը: Այդ առթիվ նա ինձ բացատրեց, որ էլիս կղզու ներգաղթի տեսուչներից մեկը, որ Հայ էր, հաստատել էր իմ այն տեսակետը, որ Հայաստանն ամենուր էր, որտեղ որ թեկուզ մի Հայ լինի:

Հասնելուն պես՝ նույն երեկո, նա եկավ ղեսպանատուն ինձ ասելու, որ անմիջապես գնալու է Բիթլիս՝ Վանա լճի հարավ-արևմուտքում գտնվող մի բնակավայր, որտեղ Հայ բնակչության նկատմամբ անխտիր հարձակումներ են գործում: Նրան ասացի, որ ողջախոհ լինի և նոր տեղ հասած չմտնի գայլի երախը, այնինչ՝ նա ինձ հպարտորեն առարկեց՝ ասելով, որ Հենց դրա համար է եկել:

Գրիգորի արտաքինը նպաստում էր Հայի տեղ չանցնելու նրա հավակնությունը, և հաստատ որոշել էր ուղևորվել: Զգացի, որ ինձ չի հաջողվի համոզել նրան, որ Հետաձգի: Բացի այդ, Գրիգորը շատ ավելի լավ գիտեր թուրքերին, քան ես և ինձ խոստովանեց, որ Նյու Յորք կատարած իմ այցից սկսած՝ միշտ մտածել է վերադառնալ թուրքիս, որպեսզի փորձի վկայություն տալ որպես ականատես:

Նրան բացատրեցի, որ Միացյալ Նահանգները, ինչպես նաև Ֆրանսիան Վանում հյուպատոսարան ունեն, և նրան տվեցի մի կնքված և գմռված փաստաթուղթ՝ ակրեդիտիվ, ըստ որի՝ նա գտնվում էր այնտեղ ֆրանսիական թերթերից մեկին աշխատակցելու նպատակով: Բիթլիսի նահանգը գտնվում էր այնպիսի ողբերգական պայմաններում, որ այդ վկայականը հազիվ թե նրան ընձեռներ անձեռնմխելություն, բայց դա ավելի լավ էր, քան ոչինչը:

Ակնհայտ էր, որ Գրիգորը ցանկանում էր անհապաղ մեկնել Բիթլիս և նրան հրաժեշտ տվեցի՝ մաղթելով հաջողություն: Պայմանավորվեցինք, որ նա ամեն պատեհ առիթով կուղարկի ինձ թերթի իր

քրոնիկոնները, որոնք ես կառաքեի «Լ'Օրոր»-ին՝ կեղծանունով, քանի որ այլ կերպ նրա համար վտանգավոր կլիներ:

Երբ նա դուրս եկավ գրասենյակից, զգացի, որ իմ բարեկամը իսկապես դժվարին հանգամանքներում դիմում է չափազանց մեծ ռիսկի: Ես էլ էի մեծ պատասխանատվություն կրում, որ նրան մի բան չպատահի, որովհետև նրան համոզել էի թողնել Նյու Յորքը, որտեղ, ինչ խոսք, ապրում էր առանց խնդիրների և առջևում նրան մեծ ապագա էր սպասում: Դրանում առիթ ունեցա անձամբ համոզվել այդ քաղաքում գտնվելու ընթացքում, քանի որ հայերը կազմում էին մի զարգացող համայնք, որը գնալով տարածվում էր Միացյալ Նահանգներում: Նրանք անվեհեր առևտրականներ էին, ձեռներեց և խելամիտ մարդիկ, ուրիշ Հայերի նկատմամբ, եթե հայտնվում էին իրենց ճանապարհին, անկողմնակալ և այդ մրցունակ ու ազատությունների երկրում ապրում էին, ինչպես ձուկը ջրում: Գրիգորը լքել էր այդ ամենը՝ անհավասար և անողոք պայքարի առաջին գիծ վերադառնալու համար:

Շարունակեցի աշխատանքս առանց կարողանալու առաջիկա շաբաթներին իմ մտքից հանել Գրիգորին: Ինձ համար անբացատրելի էր նրա ընդունած որոշումը, ամեն դեպքում գուցե այդ քայլին դիմել էր քրոջն ու ծնողներին թուրքիայից հանելու նպատակով, սակայն իր ժողովրդի առաջ ծառայած հարցի հանդեպ նրա նվիրվածությունն ու վճռականությունը տվյալ պահին ինձ հիացմունք էին պատճառում:

Այն վայրը, որ ցանկանում էր հասնել Գրիգորը, Սասունն էր, Բիթլիսի մոտ մի բնակավայր, որ կարող էին անվանել Պատմական Հայաստանի սիրտ: Այնտեղ վերջին տարիներին գոյություն ուներ ընդհատակյա խողովություն՝ ձնշման, կեղեքման, անվտանգության բացակայություն, մշտական չարաչառումների, ծանր հարկերի հետևանքով, որ դնում էին թուրքերն ու քրդերը՝ խոչընդոտելով հայերին ապրել: Ճիշտ է, որ Հնչակ կուսակցությունը կանգնած էր ժողովրդական դինված դիմադրության թիկունքում, որին վերջերս հաջողվել էր թուրքերին և քոչվոր քրդերին դուրս քշել քաղաքին հարող ծայրամասերից, անընդունելի մի բան օսմանյան կառավարություն համար, որը ի դեմս կուսակցության՝ տեսնում էր հեղափոխության սաղմը ողջ պետությունում՝ խրախուսված մի քանի խանդավառ հայորդիների կողմից, ինչը կարող էր օրինակ ծառայել:

Լուրերը, որ հասնում էին մինչև Կոստանդնուպոլիս, այդ քաղաքի Հայ համայնքի կողմից ընդունվում էին մեծ բավականությամբ, մինչդեռ ակնհայտ էին թուրքերի աճող ատելությունն ու դժկամությունը,

այն աստիճան, որ մի երկու տարի առաջ սուլթանը քրդերից կամ համիդիներից ստեղծել էր մի անկանոն կարևոր բանակ, որոնց ղեկավարում էին իրենց իսկ ցեղապետերը՝ որոշ սպանների վերահսկողությամբ, որոնք գործում էին բանակի IV ստորաբաժանումների ենթակայությամբ, հենակետը՝ Երզնկայում:

Դիվանագետները խոսում էին այն մասին, որ Անգլիան ոչ միայն համաձայն է դրան, այլև այդ անկանոնների զինվորական հրահանգավորման անմիջական պատասխանատուն է, և այդ նպատակով էլ արևելյան նահանգներ է ուղարկել հատուկ գործակալներին: Անտարակույս, դա մի խարդախ քաղաքականություն էր, սակայն նպատակահարմար՝ իր ռազմավարական շահերին:

Հետևաբար Անատոլիայի հայերի համար ո՛չ հեշտ և ո՛չ էլ բարենպաստ ժամանակներ էին, ինչի պատճառով էլ անհանգստանում էի Գրիգորի ճակատագրի համար:

Անգամ շատ ամիսներ անց Գրիգորի մասին ոչինչ ավելի չիմացա, թեև այդ ընթացքում պատահեց մի բան, որն ինձ ուղղակիորեն ներքաշեց այդ հարցի մեջ: Ուաշատուր Մալումյանի միջոցով, որի հետ պահպանում էի ջերմ հարաբերություն, սկսեցի հաճախել Կոստանդնուպոլսի հայ բուրժուազիայի որոշ հավաքույթների: Նա, սակայն, համարյա կապ չունեի իր ազգակիցների հետ, քանի որ բարձր դասակարգը շատ ավելի մոտ էր կանգնած օսմանյան կառավարության վարած քաղաքականությանը և իրեն՝ սուլթանին: Նույնը կրկնում էին բարձր եկեղեցական դասի ներկայացուցիչները՝ սկսած պատրիարք Իզմիրլյանից:

Նրանք իրենց պարզորոշ համարում էին բարձր դաս, որի մեջ մտնում էին ֆինանսիստներ, բանկիրներ, բարձր մակարդակի առևտրականներ, քաղաքագետներ և մշակույթի ու կրոնի գործիչներ, այսպես կոչված՝ Հայ համայնքի խորհրդի ամիրաներ:

Շուտով գլխի ընկա, որ նրանց չէին հուզում այն նույն գաղափարները, ինչ ավելի ժողովրդական խավերին, այսպես կոչված՝ էս-նաֆներին, այսինքն՝ հայ բնակչության մեծամասնությանը, որոնք համախմբվում էին շատ ավելի համերաշխ և անկողմնակալ ընկերություններում, քան բարձր դասերին պատկանողները: Նրանց միավորողը միայն հայ լինելու փաստի գիտակցումն էր և գուցե մի քիչ ավելին:

Մի առավոտ Մալումյանի հետ սուրճ խմելիս՝ նրան պատմեցի իմ ստացած տպավորություններից: Այդ մարդն էլ դրա վերաբերյալ ինձ հայտնեց իր տեսակետը:

– Տեսե՞ք, դը Լատուր: Շատ բաներ կան, որ երբեք այն չեն, ինչ թվում են: Եվ հայերի մեջ էլ շատ տարբերություններ կան, քանզի ընչաքաղցությունն ու փառամոլությունը համարյա միշտ անհաղթահարելի պատենչներ են: Ես ունեմ լավ բարեկամներ թե՛ այս և թե՛ այն դասում և կասեմ ձեզ, որ մենք այդ իսկ պատակտման պատճառով շատ բանի չենք հասնի: Մինչդեռ թուրքերն օգտվում են մեզանից, իսկ պատրիարքներն էլ շատ քիչ կամ բոլորովին չեն միջամտում: Արտոնյալ դասը հավակնում է պահպանել իր իրավունքները, ուղարկում է իրենց զավակներին Փարիզ, Վենետիկի Մխիթարյանների միաբանություն, կամ էլ Գալատա Սարայի լիցեյը: Շատերը բնակվում են Եվրոպայում, որտեղ ստանում են համալսարանական մասնագիտական կրթություն կամ անչուշտ, հաճախում լավագույն մասնավոր ակադեմիաներ: Այդ մարդիկ կարծում են, թե աղքատ հայերը ոչինչ են, պարզապես նրանց արհամարհում են... Կարելի է շատ խոսել հայոց հայրենիքից, պատմությունների պատմել, բայց կարևոր պահին թվով քիչ ենք և ոչ միաբան. մի քանիսը՝ կառավարության հետ բռնած իրենց առևտրական մեծ գործերով, մյուսները՝ հուսախաբ՝ գոյություն պահպանելու խնդրից, իսկ սուլթանը գոհ է իրավիճակից: Եվ հաստատ գիտեմ, որ մոտալուտ է այն օրը, երբ մենք կզգանք մեկա մյուսի կարիքը, քանի որ թուրքերը մեզ հետ տարբեր կերպ չեն վարվի, մեր միջև տարբերություն չեն դնի: Մեզ ատում են այնքան, որ ամեն բանի ընդունակ են մեր վերջը տալու համար: Իսկ այդ ժամանակ ի՞նչ: Որտե՞ղ է լինելու Գալատայի բանկիրը: Կամ էլ Օրթաքյոյի առևտրակա՞նը, կամ այդ ֆինանսիստը, որ երբեմն-երբեմն Դոլմաբաղչեում ընդունելություն է արժանանում: Բուրժուազիայի կարևոր և անվանի ճարտարապետները մի՞թե կարծում են, թե իրենց այդ ժամանակ կհարգեն: Քանի որ չարամիտ եմ և կարծում եմ՝ շատ իրատես, ձեզ կասեմ, որ ո՛չ: Թեև կինս վերջերս ինձ ասում է, որ տարիքի հետ դառնում եմ մտազար. կարող է պատահել:

Մալումյանը խոր հառաչեց, ասես օդը նրան չէր բավականացնում:

– Ձեզ մի բան պետք է խոստովանեմ և խնդրում եմ ինձ սխալ չհասկանաք: Գիժ չեմ, ո՛չ էլ տառապում եմ սևամաղձությունից, ոչ էլ մեծամտությունից, ո՛չ էլ ընդունում եմ ափիոնի թմրադեղ, որքան գիտեմ՝ հիվանդ չեմ... Ուզում եմ ձեզ ասել, որ ինձ առողջ մարդ եմ համարում, իհարկե, այն բանականությամբ, որին կարելի է այս երկրում հասնել: Տեսե՞ք, արդեն բավական ժամանակ է՝ տառապում եմ սարսափելի մղձավանջներից. տեսնում եմ մարդկանց շատ երկար շարքեր, որոնց սարսափազդու տեսքից կարող եմ վստահ ասել, որ

մեռած են: Նրանք ուղղվում են ինձ՝ ձեռքերը տարածելով, կամ ասես կամենալով ինձ մի բան ասել և գնում են իմ առջևով՝ ասես պաշարելով, և ինձ չի հաջողվում հասկանալ, թե ինչ են ինձ ասում: Բայց կա մի բան, որ, այո՛, գիտեմ: Հայե՛ր են, ավելի ճիշտ հայեր էին: Ծարքը թվում է անվերջանալի և կորչում է բլուրներում, մի թույլ մշուշի մեջ, որն ինձ խանգարում է տեսնել դրանից այն կողմ: Զեզ կարող եմ երգվել, որ ես կոփված մարդ եմ, բայց այդ տեսիլքներն ինձ թվում են անտանելի, և ես արթնանում եմ կեսգիշերին՝ սառը քրտինքով պատված, մահվան և անկարողության զգացողությամբ:

Մալունյանը նայեց իմ աչքերին և նկատեցի, որ իր աչքերն արցունքից մշուշված էին, որ անօգուտ ջանում էր թաքցնել:

– Գիտե՞ք, թե ի՞նչ եմ կարծում: Որ կատարվելու է մի հրեշավոր բան մեր ժողովրդի դեմ, որ թուրքերը մեզ չեն ներելու որպես ազգ գոյատևելու համար, մեզ չեն ներելու որպես մշակույթի կրողի, որպես գրաբարի պես անզուգական լեզու ունեցողի (թեև այն ժողովրդի կողմից փոխատեղվեց աշխարհաբարով. մեր մեծ լուսավորիչ Պաշատուր Աբովյանը մեզ թողեց իր «Վերք Հայաստանի» ստեղծագործությունը այդ լեզվով, որում բոլոր հայերս մեկեն գտանք մեր արտացոլումը):

Մեզ չեն ներում հայ լինելու, Հայաստանը սիրելու հանցանքը, կամ ինչպես ասում էր իմ բարեկամ և ուսուցիչ Բաֆֆին, Հայաստանի սիրուց ըմբոստ դառնալը: Դուք հայ չեք, բայց ներքուստ կոահում եմ, որ սկսում եք ինչ–որ բանով համակվել մեր մարդկանց հանդեպ, և ձեզ հետ կարող եմ խոսել ամենայն անկեղծությամբ:

Թուրքերն ուզում են այս հարցը մեկընդմիջտ լուծել: Սուլթանն ատում է քրիստոնյա փոքրամասնություններին, մեզ մեղադրում է դավաճանության մեջ: Բալկանյան բոլոր ժողովուրդները՝ բուլղարները, հույները սկսել են ազատագրվել. մի ձեռքում խաչը, մյուսում՝ սուրը: Այդ բռնակալը վախենում է, որ Հունաստանը պահանջի այն, ինչ պատմականորեն նրան է պատկանում, այսինքն՝ Փոքր Ասիայի մեծ մասը, իսկ մյուսը... Հայաստանն է: Ուրեմն, իսկ ի՞նչ կմնա իրենց՝ թուրքերին: Ահ: Սա է հարցը: Այդ պատճառով էլ գիտեմ, որ կգա այն օրը, երբ կփորձեն բռնություններ վերացնել բոլոր փոքրամասնություններին: Կփորձեն, երբ հավատան, որ եկել է իրենց պատեհ առիթը, ինչպես գայլերն են մութն ընկնելիս չրջափակում ոչխարների փարախը: Այո՛, երբ որևէ եվրոպական երկիր առանց խղճմտանքի նրանց ցույց տա այդ ճանապարհը, քանի որ իշխանության հանդեպ փառամոլությունը ավելի բարձր է դասվում, քան մարդասիրական

սկզբունքները: Եվ ի վերջո, վախենամ իրենք գնան իրենց նպատակին՝ նայելով այլ կողմ: Այնտեղ Ռուսաստանն է, որը հավակնում է հայերին տարրալուծել «Մեծ Ռուսաստանում»: Եվ այլևս ոչ մի տարբերություն չի լինի, միմիայն ուսաներ և երկու սերունդ անց մոռացության կտրվեն մեր լեզուն և մեր սովորույթները, կլինենք ռուսներ՝ մեծ քթերով, մուգ մազերով և պնդաճակատներ... բայց ռուսներ: Անգլիան, որ միայն մտածում է պահպանել Օսմանյան կայսրության խախուտ հավասարակշռությունը՝ իր արտոնյալ դիրքն ապահովելու համար: Ֆրանսիան... ահ, Ֆրանսիան՝ ազատություններ ուսուցանողը: Արդյոք չի՞ր վաճառվել լավագույն աճուրդին... Կներեք ինձ, քանի որ անձամբ դուք, ինձ շատ համակրելի եք, սակայն Ֆրանսիան այլևս այն չէ, ինչ նախկինում էր, Ավստրիան արդեն ունի այն, ինչ ցանկանում էր Բալկաններում և չի շարժվի դեպի Արևելք:

Ո՞վ մնաց մեզ, այո՛, Գերմանիան: Քանի տարի է, ինչ սեթևեթում է Արդուլ Համիդի հետ: Երբ Վիլհելմ II-ը համբուրեց իր «զարմիկի» երկու այտերը, կնքվեց Հայաստանի ճակատագիրը: Դա Հուդայի համբույրն էր: Կայգերը տեսնում էր գերմանացի ժողովուրդների զավթողական քաղաքականությունը Ասիայում: Երկու տարի առաջ Բեռլինում լսեցի առաջին անգամ գերմանական ռազմատենչ գաղափարի արդարացման մի փորձ: Գիտե՞ք, թե ինչպես էին այն անվանում՝ «կենսոլորտ»: Ի՞նչ է ձեզ թվում: Այն, ինչ հասկացա, հետևյալն էր. եթե ես ինձ համարում եմ ավելի ուժեղ, քան հարևանս, տիրանում եմ նրա տանը: «Կենսոլորտ»: Երգվում եմ ձեզ, որ այդ լսելիս սարսրոացի: Իրենք՝ գերմանացիները զեկուցմանը չափից ավելի ծափահարեցին՝ համոզված, որ իրենց հին աստվածները իրենց ցույց են տալիս ճանապարհը՝ Նիբելունգների պատմական ունանը: Եվ չեմ սխալվում, ահա և գեներալ Փոն դեր Գոյցը և իր խորաթմափանց գաղափարները...՝ Կրուպի ծանր թնդանոթների հետ: Գերմանիան իր զավթողական ծրագրերի հենակետը ցանկանում է ունենալ Թուրքիայում:

Իսկ գիտե՞ք, թե ես ինչ եմ կարծում: Որ հայերը չափից շատ են իրենց ապագա ռազմավարության համար:

Հիշում եմ, որ ներկա էի գտնվում Բեռլինում մի ներկայացման՝ «Աստվածների մայրամուտը»: Այդ Վազները խոր ուսումնասիրություններ է կատարել Ռեյնի դուստրերի, հերոսի՝ Զիգֆրիդի, Վոտանի, գերմանացի աստվածների հնագույն անտառների մասին, բայց մի բան կա նրա երաժշտության մեջ, որ հնչում է տագնապով: Կարծես հանկարծ այդ ուրիշները... հանդիսավոր, ինչու չէ, ցույց տան մի ան–

չոչափելի գիծ, որն ականարկում է. դուք այդտեղ եք, իսկ մենք՝ այստեղ... ձեր մտքով չանցնի հատել այս գիծը, եթե ոչ՝ ձեզ վրա դա թանկ կնստի»:

Այո՛, սիրելի բարեկամ: Տխուր եմ և վհատված: Այն բոլոր ժողովուրդների միջից, որոնք անցել են պատմության ընթացքում այս վիթխարի կամրջով, որը Փոքր Ասիան է, թուրքերին էր վիճակված, որ մնային այստեղ: Ահ, խեղճ Հայաստան: Վախենամ, որ իմ մղձավանջները չուտով վերածվեն իրականության:

Սաչատուր Մալումյանը հուսահատ չարժուճով ծածկեց դեմքը ձեռքերով, և խոր կսկիծ զգացի նրա հեծկտոցը լսելիս:

Ձիմացա՛ ինչպես արձագանքել: Մի բան ինձ համար ականհայտ էր, որ այդ մարդը կորցրել էր հույսը, մինչ Եվրոպան միայն հավակնում էր քաղել ամենամեծ օգուտը, առանց կարևորելու այն մեծ ողբերգությունը, որը կարող էր վրա հասնել ամեն վայրկյան Հյուսիս-արև-վելքից փչող սառնաչունչ քամիների ուժով, օտար մի վայրից, որին թուրքերն անվանում էին Թուրան:

ՆՈՅՆՄԲԵՐ 1894

16. ՌԻՏԱ ՀԱԿՈՒՅԱՆ

Դա կատարվեց այն ընդունելության ժամանակ, որը տեղի ունեցավ Ֆրանսիայի դեսպանատանը, որտեղ և առաջին անգամ տեսա Ռիտա Հակոբյանին: Մի կողմ թողնելով ավելորդ ամոթխածությունը՝ պետք է խոստովանեմ, որ նրան տեսնելուն պես խելակորույս սիրահարվեցի, քանզի ուրիշ բան ասել՝ կլիներ մեղանչել ճշմարտության դեմ: Քիչ էր մնում, որ չգնայի և իմ փոխարեն հանձնարարելի մասնակցել այդ ընդունելությանը երկրորդ քարտուղարին, բայց վերջին պահին որոշեցի ներկա լինել: Ահ, պատահականություն: Ինչ իմանայի, թե մինչև ինչ աստիճանի էր փոխվելու կյանքս:

Միակ խնդիրն այն էր, որ Ռիտա Հակոբյանն ամուսնացած էր մեծ հարստության ժառանգորդ Պողոս Հակոբյանի հետ, ինչը և Կոստանդնուպոլսում ստեղծում էր անհնարին իրավիճակ, քանի որ դա չէր կարող համեմատվել Եվրոպայում համանման իրադրության հետ: Հայերը համարվում էին եվրոպացիներ և նույն կերպ, ինչպես բարձր դասի թուրքերը, մրցակցում էին ժամանակակից լինելու առումով: Այնուամենայնիվ, երբ խոսում էին ընտանիքի պատվի մասին, որն արմատապես իրենց կանանց պարկեշտության մեջ էր, երկու համայնքներն էլ համընկնում էին, թեպետև տարբերությունն այն էր, որ հայերը թույլ էին տալիս, որ կանայք իրենց ընկերակցեին տոներին ու հասարակական զրոսանքներին, հավաքույթներին, մինչդեռ թուրքերի մեծամասնությունը այդ ամենից հեռու էր պահում իրենց կանանց: Երկու դեպքում էլ նրանց մշակույթը ներծծված էր արևելյան առանձնահատկություններով:

Պողոս Հակոբյանն ուղևորվել էր Փարիզ, իսկ Ռիտան ներկա էր գտնվում այդ արարողությանն իր եղբայրների հետ՝ ելնելով այն սերտ կապից, որ այդ ընտանիքը պահպանում էր Ֆրանսիայի հետ:

Երբ մեր երկուսի հայացքները խաչվեցին, ներքուստ զգացի, որ նա իմ նկատմամբ անտարբեր չէ, իսկ ես, որ ինձ ձևացնում էի անտարբեր և չրջահայաց, զգացի, որ սիրտս ուժգին բաբախում է, երբ նրա ձեռքը մոտեցրի չուրթերիս:

Հետո՝ երեկույթի ընթացքում, նրան Հետևեցի աչքերով և տեսա, որ նա էլ ինձ է հայացքը դարձնում: Երկուսիս համար էլ դժվարին իրավիճակ էր. որևէ մեկը կարող էր մեզ ուշադիր Հետևել և գլխի ընկնել, թե ինչ է կատարվում: Մտածեցի, որ իմ անխոհեմ պահվածքով նրան կարող էի անախորժ դրուծյան մեջ զնել: Այդուհանդերձ, ես ի վիճակի չեղա թողնել ընդունելությունը, թեև դուրս գալն էլ հեշտ չէր լինի, քանի որ առաջին քարտուղարի իմ դիրքը պետք է համապատասխաներ արարողակարգին:

Ռիտա Հակոբյանը Ջամբաղյանների կրտսեր դուստրն էր, Կոստանդնուպոլսի ամենանշանավոր ընտանիքներից մեկի, որոնք պատկանում էին երևելիների կամ ամիրանների դասին: Նրա հայրը, արդեն վախճանված, եղել էր Հայկական խորհրդի անդամ, պաշտոն, որը շարունակում էր վարել Ռիտայի ավագ եղբայրը:

Ուրեմն իմ սիրային հավակնությունը նրա նկատմամբ բացարձակապես անհեթեթ էր, և եթե չզիմեի սեփական ողջամտությունս, եթե փորձեի մոտենալ, անհնարին իրավիճակ կստեղծեի նրա համար և որ ամենավատն էր՝ կարող էի նվաստացնել նրան: Ձգացի, որ այդ ամենը պետք է մոռանամ, քանի որ դրանք զուտ դատարկ մտքեր են և միայն դժվարացնելու են կյանքս:

Չնայած զգացմունքային ցնցումին՝ հաջորդ շաբաթների ընթացքում փորձեցի շարունակել իմ սովորական կյանքը. ինձ համար շատ դժվար էր, քանի որ գիշերներն արթնանում էի նրանով տարված: Այնքան խորն էի հափշտակվել այդ երիտասարդ կնոջով, որի Հետ հազիվ էի ծանոթացել, որ տարբեր առիթներով զբոսնելիս մոտենում էի այն առանձնատանը, որտեղ ապրում էր նա: Մոտակա մի սրճարանում նստում էի բաց պատշգամբում այն հույսով, որ նրան անցնելիս տեսնեի, բայց պետք է խոստովանեմ, որ անգամ այդ փորձերում աննշան իսկ հաջողության չհասա. դրանից, սակայն, չպակասեց նրա հանդեպ բուռն հրապուրանքս:

Նոյեմբերի վերջին դեսպանն ինձ հանձնարարեց ուղևորվել Փարիզ: Պետք է ներկայացնեի դեսպանատունը մի կարևոր ժողովի, որում շոչափվելու էր «Արևելքի հարցը»...: Ներկա էին գտնվելու նաև թուրքական կառավարության ներկայացուցիչներ մի շատ բարդ ժամանակում, քանի որ վերջերս թուրքերի կողմից իրականացված հայերի նոր ջարդերը Սասունում լցրել էին եվրոպական տերությունների համբերության բաժակը:

Անգլիական թերթերն էին, որ բացահայտել էին 50 գյուղերի ավերման և երեք հազարից ավելի սպանված հայերի մասին: Սկզբում

թուրք կառավարությունը հերքեց բոլորը, ավելի ուշ՝ ընդունեց քրդերի կողմից մի քանի տասնյակ ազատամարտիկների սպանությունը: Բայց Վանի անգլիացի հյուպատոսը, որ ներկա գտնված վկաններից էր եղել, գայրացած ժխտեց այդ հաստատումները, որը մի նոր իրարանցում առաջացրեց եվրոպական հասարակական կարծիքում:

Այդ ժամանակ էր, որ թուրք արտգործնախարար Սայիդ փաշան քաղաքական երկերեսանություն մի վարժանքում, փաստարկելով, որ խոսքը թուրքական ինքնավարության հանդեպ ուղղակի հարձակման մասին է, մեղադրեց անգլիական հյուպատոսին ստախոսություն, ստահող լուրեր տարածելու և կայսրության հանդեպ անխախտ հավատքը վնասելու մեջ:

Ինքը՝ սուլթանը բողոքեց տերությունների միջամտելուց՝ անվանելով այդ խնդիրը «կայսրության ներքին հարցեր», և քաղաքական իրադրությունը բարդացավ հաղորդագրությունների մի պատերազմով տարբեր դեսպանատների և Բարձր Դուռնի միջև, թեև եվրոպական բոլոր դիվանագիտական ներկայացուցիչները համակարծիք էինք պաշտպանելու բրիտանական հյուպատոսի արժանապատվությունն ու արիությունը:

Այս ամենի արդյունքում ստիպված պատրաստվեցի ուղևորվել Փարիզ ֆրանսիական «Լիբերտե» շոգենավով, որը բեռներ էր տեղափոխում Մարսել՝ տարանցումով: Մի ցուրտ և անձրևոտ գիշեր նավ նստեցի Էմինյոնյուում՝ Ոսկեղջյուրի ծովածոցում տեղակայված նավահանգստում: Ոչ մի շահ չունեի այդ ուղևորությունը կատարելու, չնայած այն բանին, որ իմ սեփական գործերը վաղուց կանչում էին ինձ Փարիզ, բայց վատ եղանակը և մի շարք անձնական հանգամանքներ ճանապարհ ընկնելը դարձնում էին անցանկալի:

Այսպիսով, լուսարացին հազիվ էինք թողել նավահանգստի մերձակայքը և խորացել Մարմարա ծովում: Շոգենավը, որ իրոք բավականին մեծ էր, քանի որ Կոստանդնուպոլիս հասնող շոգենավերից ամենատարողունակն էր, սկսեց շարժվել չափից ավելի արագ, որն ինձ մտահոգվելու տեղիք տվեց, երբ թողեցինք Դարդանելը Էգեյան ծով մտնելու համար: Եթե վատ եղանակը շարունակվեր, լուրջ խնդիրներ կունենայինք:

«Լիբերտե» շոգենավը կարող էր տեղափոխել մոտավորապես երեք հարյուր ուղևոր, քանի որ ուներ ութսուն երկտեղանի նավախցիկ և քառասուն միտեղանոց, չնայած այդ ճամփորդությունում կապիտանն ինձ ասել էր, որ նավում հազիվ քսան ուղևոր լինեք: Ինձ դիջել էին այսպես կոչված նավավարի նավախուցը, ինչը սովորական բան էր, երբ ճանապարհորդում էին ֆրանսիացի դիվանագետներ:

Չնայած վատ եղանակին՝ բարձրացա ընթրելու, քանի որ օրորվելուց հետո կուզենայի մի բան տանել ստամոքսս: Ճաշարանում մենակ էի. սպառնալից ծովը, լուսավորված անընդմեջ կայծակներով, շանթերով, չրժափակում էր մեզ, մի քանի վայրկյանում մտքովս անցավ, թե ինչ գործ ունեմ այստեղ՝ փոխանակ գտնվելու Կոստանդնուպոլսի իմ հարմարավետ բնակարանում:

Այդ պահին մեկը մտավ ճաշարան: Նվազ լուսավորությունը թույլ չտվեց ինձ տարբերել նրա դեմքը, բայց անկասկած դա մի երիտասարդ տիկին էր, ինչը վկայում էին նրա ուրվագիծը և ճկունությունը սեղանների միջով շարժվելը՝ փորձելով պահել մի փոքր հավասարակշռություն՝ նավի ուժեղ տարուբերվելուց:

Հանկարծ նավի ուժեղ թեքվեց, և նա սայթաքեց, ես շտապեցի օգնել նրան այնքան վատ ձևով, որ մի քանի վայրկյան անց երկուսս էլ հատակին էինք՝ անկարող ուղղահայաց դիրք ընդունել: Հենց այդ պահին էր, երբ նրան վերհիշեցի այնպիսի կայծակի լույսի տակ, որը ճերմակաթույր լույսով ողողեց սրահը: Չէի կարողանում հավատալ աչքերիս: Ո՞ոսքը Ռիտա Հակոբյանի մասին էր: Ի՞նչ էր անում այնտեղ: Նա նույնպես շատ զարմացավ՝ հանդիպելով ինձ այնտեղ, և երբ վերջապես կարողացանք նստել, իրար նայեցինք՝ առանց իմանալու՝ ինչ ասել իրար, մինչև որ Ռիտան մի փոքր հուզված, ինձ ասաց՝ նավում իր գտնվելու մասին:

Նրա ամուսինը ինչ-որ պատահարի պատճառով հիվանդանոց էր տեղափոխվել: Ըստ իր բացատրությունների՝ նա ձիուց ընկել էր և կորցրել գիտակցությունը, և վերջին բանը, ինչ նրա մասին իմացել էր՝ շարունակում էր գտնվել անզգա վիճակում: Նույն ճակատագրական պատահարը, ինչ տեղի էր ունեցել Հորս հետ: Պողոս Հակոբյանը երկու ամիս էր, ինչ գտնվում էր Փարիզում, ուր հաճախ էր գնում իր առևտրական գործերով: Եվ ճիշտ մի շաբաթ առաջ՝ նախքան վերադառնալն էր պատահել դա: Նա ճամփորդում էր իր քրոջ՝ էլիզայի և մի ընկերուհու ընկերակցությամբ: Ինձ խոստովանեց, որ գուցե իրենք անխոհեմ արարք էին թույլ տվել, բայց իր կարծիքով իր պարտքն այնտեղ՝ ամուսնու կողքին լինելն էր:

Տեսա, որ շատ նյարդայնացած է, բայց դա վերագրեցի այն առկա իրադրությունը, գուցե և փոթորիկին, ինձ հետ մենակ գտնվելուն, իրենից չկախված մի շարք հանգամանքներին: Նրան առաջարկեցի ուղեկցել իր նավախցիկը և համաձայնեց: Բռնեց թևս և ինչպես կարողացանք, գնացինք՝ հենվելով միջնորմներին, մինչև որ հասանք իր խցիկին՝ տեղակայված նույն տախտակամածին, ինչ իմը՝ հազիվ տա-

սը քայլի վրա: Այնտեղ՝ առանց մի բառ ասելու, մատնահողերով թակեց և անմիջապես մտավ, մինչ ես մնացի դրսում՝ շնչելով հեղին, խորհրդածելով պատահականությունների տարօրինակ ճամփաների մասին:

Ես բացում էի իմ նավախցիկի դուռը, երբ նրան կրկին տեսա միջանցք դուրս գալիս: Ոչ մի բառ չասաց, ուղղվեց դեպի ինձ, և այդ ժամանակ մենք անխոս գրկախառնվեցինք: Հրեցի դուռը, և միասին մտանք: Նա լռեցայն թողեց, որ իրեն ընկերակցեմ, մինչ ճոռում էին միջնորմները, լավում էր այլքների խուլ ձայնը, երբ խփվում էին նավի կմախքին, իսկ կայծակներն անընդմեջ խզում էին բացարձակ լուրթունք: Ո՞որհելու պահը չէր: Պարզապես նա այնտեղ էր, ինձ հետ, համոզված, որ պետք է օգտվեինք այն առիթից, որ մեզ շնորհում էր պատահականությունը: Առանց իմանալու, թե չոգենավը դիմանալու է այլքների բուռն գրոհին, թե՞ մի քանի րոպեում ամեն ինչ վերջանալու է: Համարյա չէինք խոսում: Ի՞նչ կարող էինք անել: Գուցե նա դժբախտ էր իր շահեկան ամուսնությունում ու մինչ այժմ չէ՞ր իմացել իսկական սերը:

Պետք է խոստովանեմ, որ սիրո հարցում ես էլ նույն զգացողությունն ունեի և գուցե այդ պատճառով էլ գրկախառնվեցինք շատ ուժեղ, ասես կոահելով, որ այդ առիթն այլևս երբեք չի կրկնվելու: Հետո մենք ընկանք մահճակալին, նա ոչ մի դիմադրություն ցույց չտվեց, ընդհակառակը, զգացի, որ նա սիրո ծարավի էր: Ժամանակն ասես կանգ էր առել և համարյա երկու ժամ մնացինք մերկ՝ իրար գրկած, կարծես մեր կյանքը ուր որ է վերջանալու էր: Նրան տիրելիս՝ ես համակվեցի երջանկության զգացողությամբ, մինչ այդ ինձ անծանոթ, և հաստատ նրա համար նույնպես, քանի որ լսեցի նրա հեծկըլտոցը, մինչ կրքոտ պատասխանում էր իմ համբույրներին:

Հետո մնացինք մեկնված մահճակալին, իրար գրկած, լուռ, ուժասպառ, բայց այն անհանգստությամբ, որ երջանկությունը, որ մեզ տրվել էր, չէր կարող տևական լինել: Ռիտան հակվեց ինձ վրա և կրկին համբուրեց ինձ: Լսեցի, որ ասում է, որ ինձ միշտ սիրելու է: Հետո վեր կացավ, հավաքեց զգեստները, և լսեցի նրանից հետո նավասենյակի դռան փակվելը: Մանուշակների մի թեթև բույր էր թափանցել նավախուց, ծովը կարծես կամաց-կամաց խաղաղվում էր, և ես մնացի խորը քնած:

Արթնանալիս սկսեցի կասկածել, թե այդ ամենը գուցե ցնորք էր: Բայց մանուշակների բույրը դեռ մնում էր, և ցանկացած կասկած ցրելու համար՝ մի գուլպա էր կախված մահճակալի ոտքերից: Ինձ մի

քիչ ամոթահար զգացի, բայց միևնույն ժամանակ սաստիկ երջանիկ, դեռ այն անհանգստությունը, որ չգիտեի, թե երբ կրկին կկարողանամ տեսնել նրան:

Լուսաբացին քամին դադարել էր, թեև խորքում ծովը համառում էր:

Բարձրացա նախաճաշելու և հանդիպեցի տարբեր ուղևորների, որ կարծես թե արթնացել էին մղձավանջից և իրար մեջ խոսում էին, որ բախտները բերել է, որ փոթորկից հետո ողջ են մնացել, քանի որ մեծամասնությունը համար դա մի փորձություն էր, որ հիշելու էին ամբողջ կյանքում:

Ռիտան վերև չբարձրացավ, թեև այն պահին, երբ դուրս էի գալիս ճաշարանից, տեսա նրա քրոջն ու նրան ուղեկցող տիկնոջը, որ մրտնում էին այնտեղ:

Այդպես նախընտրելի էր, քանի որ այն, ինչ եղել էր, պետք է մեր միջև մնար որպես գաղտնիք: Ես խաղաթղթին գրել էի մեծ գումար, մինչդեռ Ռիտա Հակոբյանը խաղի մեջ կարող էր տանուլ տալ ամեն ինչ: Նման հարցերում հայերը շատ չէին տարբերվում թուրքերից, երկուսն էլ կնոջ վերաբերյալ սեփականատիրական զգացում ունեին: Եթե կասկածի տակ էր առնվում, որ կինը չէր պահել ընտանիքի պատիվը, կարող էր կյանքից հեռանալ: Ամեն դեպքում ես գիտակցում էի, որ պետք է ողջախոհ լինեմ, ապա թե ոչ՝ կարող էր կատարվել սարսափելի մի աղետ:

Նրան այլևս չտեսա, մինչև որ հասանք Մարսել: Մի կառք կանգ առավ աստիճանի դիմաց, և վերին տախտակամածից նրան տեսա իր քրոջ և ընկերակցող տիկնոջ հետ իջնելիս: Ներքուստ զգացի, որ գնալու են նույն գնացքով, ինչ ես՝ դեպի Փարիզ: Վերցրեցի ուղեբեռս, հրաժեշտ տվեցի կապիտանին և բարձրացա մի ուրիշ քարուքանդ բաց կառք, որին մի ձի էր լծված, շատ նման Կոստանդնուպոլսի և Միջերկրականի կառքերին:

Չէի կարողանում դադարել մտածել, որ պետք է խոսեմ նրա հետ: Հասա այն բանին, որ մտածեցի, որ երկուսիս համար էլ շատ ավելի լավ կլիներ, որ միասին փախչեինք Նյու Յորք: Այնտեղ ոչ ոք մեզանից հաշիվ չէր պահանջի, կարող էինք մի նոր կյանք սկսել, և ես կյանքիս մնացած մասը կնվիրաբերեի նրան երջանկացնելու համար: Սակայն դրանք զուտ դատարկ մտքեր էին անսպասելի և զարմանալի իրավիճակում:

Համարյա երկու ամիս մնացի Փարիզում և չկարողացա տեսնել Ռիտա Հակոբյանին: Ինչ-որ մեկն ինձ ասաց, որ վերադարձել է Կոս-

տանդնուպոլիս, իր ամուսնու՝ Պողոս Հակոբյանի հետ, որը վերջապես ապաքինվել էր: Ես շատ էի զբաղված աշխատանքով, քանի որ Փրանսիան այն հանձնախմբի անդամն էր, որը պետք է ուսումնասիրեր հայերի հանդեպ կոտորածները, թեև սուլթանը արգելել էր հարցաքննել վկաներին, ինչն էլ ավելի հավանական էր դարձնում նրա մեղսակցությունը:

Մի քանի օր անց Պոլ Կամբոնը հասավ Փարիզ: Դեսպանը և նախարարների խորհրդի նախագահ Կաղիմիր Պերիեն հանդիպեցին «Հայկական հարցի» չորջ խոսելու համար, քանի որ այդ ժամանակ արդեն գիտակցում էինք, որ Բարձր Դռան իրական քաղաքականությունը հայերին ոչնչացնելն էր և այդ նպատակով գերտերությունների միջամտությունը թուրքիայում արգելելը:

1895 թ. փետրվարի վերջին դեսպանը և ես վերադարձանք Կոստանդնուպոլիս: Նավարկությունը ընթացքում շատ մտքեր փոխանակեցինք հայ փոքրամասնության վիճակի վերաբերյալ: Պոլ Կամբոնը տվայտում էր իր բարոյականության և Փրանսիայի շահերի միջև, որոնք ներկայացնում էր իր ողջ եռանդով: Ես գիտեի, որ այդ մարդը սարսափելի ներքին պայքարի մեջ է, բայց գիտեի նաև, որ հանուն ոչ ոքի՝ մատը մատին չէր խփի, եթե դա վնասեր մեր երկրին:

Այն պահին, երբ նավը մտնում էր նավահանգիստ, Պոլ Կամբոնն ինձ մի նախադասություն ասաց, որ երբեք չկարողացա մոռանալ:

– Հայերը կարծես Փրանսիայի որբերն են: Եթե նրանց մի բան պատահի, պատասխանատվության մեծ մասը մենք ենք կրելու, որ չենք կարողացել արգելել թուրքերին մարդկության նկատմամբ այդպիսի ոճիր գործել:

ՀՈՒՆՎԱՐ 1895

17. ՌՈՒԲԵՐ ԿԱՆՎԱՅԻ ՊԱՏՄԱԾԸ

Ռիտա Հակոբյանի գրվագը առօրյա լարված իրավիճակի Հետ մնաց Հետևում, թեև իրականում դեռ երկար ժամանակ ինձ Հանգիստ չէին տալիս գիշերվա հիշողությունները նավում, և չէի դադարում մտածել նրա մասին: Դիպվածը մեզ ընձեռել էր մի պատեհություն, որից և նա օգտվեց Հաստատելու Համար այն, ինչ գգում էր իմ նկատմամբ: Ինչ վերաբերում էր ինձ, մի զարդատուփում պահում էի թույլ բուրմունք արձակող մետաքսե գուլպան, ընդունակ չեղա նետել, նաև անհամաստ էր ուղարկել այն Ռիտային, որը կարող էր նրան խիստ անվանարկել: Պետք է բավարարվեի այդ երազով, քանի որ ցանկացած այլ արարք նրա հարցում սխալ քայլ կլիներ:

Ֆրանսիայի ղեկավարները իրադրությունը ծայրաստիճան լարված էր: Ծանր օրեր էին թուրքիայում, և հազիվ էինք հասցնում ներկա լինել բոլոր այն հավաքներում, որոնցում մեր ներկայությունը պահանջվում էր:

Ինչպես նախորդ անգամներին՝ առաջարկեցին բարեփոխումների մի ծրագիր՝ քրիստոնյա փոքրամասնությունների վերաբերյալ շատ մեծ կամեցողությամբ, սակայն սուլթանը մերժեց նորից ու նորից՝ հիմնավորելով, որ ավելորդ է նման ծրագիրը, մեղադրելով Հայերին Անգլիայի և Օսմանյան կայսրության միջև հարաբերությունների վատացման հարցում, քանի որ բրիտանացիներն էին առաջարկել վերոհիշյալ ծրագիրը՝ ելնելով ավելի շատ իրենց ռազմավարական, քան մարդասիրական շահերից:

Կրկին միացա թալիբ բեյին, որին տեսնում էի դեպքից դեպք: Ինձ հրավիրեց ճաշելու Բոսֆորի վրա գտնվող «Ղազան» լավագույն ռեստորաններից մեկում, որը մի Հայի՝ Տիգրան Իզմիրլյանի սեփականությունն էր: Մինչ ճաշում էինք այնտեղ, թալիբն ինձ բացատրեց Սասունում և Վանում տեղի ունեցած դեպքերի իր վարկածը՝ հավաստիացնելով, որ հարձակվողները Հայերն էին:

– Տեսեք, դր Լատուր: Կհամոզվեք դուք ինքներդ: Հիմա մի բոպեով կկանչեմ Իզմիրլյանին: Նա հայ է. մի բանի փոխարեն ուրիշը չի ասի, ոչ էլ յուրայիններին վնաս կտա:

Այդպես էլ արեց: Անմիջապես հայտնվեց ռեստորանի տերը, և թալիբ բեյը նրան այնքան սիրալիբ ողջունեց, որ կարծես վաղեմի բարեկամներ լինեին:

– Տիգրան, սա իմ լավ բարեկամ մայե դը Լատուրն է: Ուզում է որևէ Հայի բերանից իմանալ, թե ինչ է իրականում կատարվում Սասունում և Վանում: Դե, դու գիտես: Դե սկսիր, ասա նրան այն, ինչ մտածում ես, մինչև ես ձեռքերս լվանամ, որովհետև այնքան համեղ խեցեղատիներ ես մատուցում, որ ես անկարող եմ եվրոպացիների պես դանակ-պատառաքողով ուտել, քեզ անկեղծորեն ասեմ: Դա իրոք աններելի հանցանք կլինի:

Թալիբ բեյը տեղից վեր կացավ և գնաց ղուգարանների կողմը, մինչ Իզմիրլյանը հեկավ գլուխը տարուբերելով ժխտում էր.

– Տեսեք, մայե: Այդ Հայերը, որ այդքան բողոքում են, թուրքիայի լավ Հայրենասերներն են: Կասկածի նշույլ անգամ չունենաք, որ այդ թեյերը գործի են դրվում Սանկտ Պետերբուրգից: Ռուսաստանը կայուն սահման չի ցանկանում, քանի որ այդ դեպքում միջամտելու որևէ պատրվակ չի ունենա: Եթե որևէ Հայ թուրքիայում ուզում է աշխատել, կարող է անել նույնը, ինչ որևէ թուրք, վերջին հաշվով բոլորս էլ օսմանյան քաղաքացիներ ենք,– Իզմիրլյանը ժպտաց՝ ցուցադրելով ինձ իր ոսկե շողջողուն ատամները: – Ես բողոքելու ոչինչ չունեմ, նայեք այս բոլոր սեղանակիցներին, թուրք են, իսկ ես՝ հայ: Գալիս են այստեղ, որովհետև գիտեն, որ նրանց տալիս եմ ամենալավ ճաշատեսակը, և ինձ գրկում են եղբոր պես: Ո՛չ, մայե: Բանն այն է, որ այստեղ որոշ Հայեր չեն ընդունում խաղի կանոնները: Ինձ հասկանում է մայեն:

Այդ պահին ձեռքերն անձեռոցիկով չորացնելով՝ թալիբ բեյը մոտենում էր սեղանին:

– Ո՞նց եք, ի՞նչ կա: Իմ կարծիքով Իզմիրլյանը խելամիտ հայ է, և ամեն դեպքում դա հաճելի է... Դե լավ, Տիգրան, գնացինք, բարևիբ քո ընտանիքին իմ կողմից:

Տիգրանը խոնարհվեց:

– Այդպես էլ կանեմ, էֆենդի: Ձեզ լավ երեկո եմ մաղթում, և նորից համեցեք: Հիմա խեցեղատիների ամենալավ ժամանակն է: Ձեզ համար ոչ ոք ինձ նման չի կարող դրանք պատրաստել:

Երբ արդեն կառքում էինք, թալիբ բեյը մի քրքիջ արձակեց:

– Ահ, էս Հայե՛րը: Չափից դուրս նրբազգաց են այս դաժան կյանքի համար: Դե ինչ, պետք է որ համոզվեք, եթե ձեզ վստահաբար ասում եմ, որ ունեմ քրիստոնյա բարեկամներ, դուք էլ եք ինձ գնալով

ճանաչում, և կարծում եմ, որ մենք իրար հասկանում ենք, ունեն գերմանացի, իտալացի, ֆրանսիացի և անգլիացի բարեկամներ, նույնիսկ ռուս, բայց հայերը, — ձեզ հետ անկեղծ կլինեմ, առհասարակ և իբրև բացառություն, — նրանց հետ չեմ կարող, ուժերիցս վեր բան է: Մինչև ուղնուծուծս թուրք եմ և դրանով հպարտ եմ: Դարեր շարունակ տիրել ենք աշխարհի մեծ մասին և պարտադրել մեր քաղաքականությունը: Հիմա, — դառնորեն դեմքը ծոցեց, — մի բուռ դավաճաններ, — հայերի մեծ մասը ուրիշ բան չեն: Հավակնում են յուրացնել մեր Թուրքիայից մի լավ կտոր... Կրակի հետ են խաղում և ի վերջո այրվելու են..., բայց իրենք՝ իրենց, մենք էլ՝ մեր գործին: Իսկապես, ի՞նչ կարող եք ինձ ասել երկաթգծերի համար նոր վարկեր տրամադրելու մասին... Դուք Թուրքիայի լավ բարեկամն եք և արժանի եք վաստակել մեծ փողեր: Իսկ այդ հայերը թող կորչեն գրողի ծոցը:

«Հայկական հարցի» շուրջ դա շատ բնորոշ մտածելակերպ էր թուրքերի շրջանում: Նրանց կարծիքով միակ մեղավորները հայերն էին, և ինչ էլ որ նրանց պատահեր, արժանի էին:

Պոլ Կամբոնը՝ դեսպանն ինձ ասաց, որ շատ է անհանգստացած: Թուրքիայի կենտրոնում գտնվող մի բնակավայրից՝ Մուշից, լուրեր էին ստացել լեռնային ինժեներ Ռոբեր Կանվայի միջոցով, որին այնտեղ գործուղել էր ֆրանսիական կառավարությունը՝ Անատոլիայում հետազոտություններ կատարելու նպատակով: Նրան հրավիրել էր գալ դեսպանատուն, որպեսզի պատմեր տեղի ունեցածը՝ նկատի առնելով դեսպանի հանցավորությունը. եղելություն, որն արձանագրված էր լինելու քարտուղարի կողմից: Ինձ խնդրեց, որ ներկա գտնվեի որպես վկա այդ ամենի ներքո ստորագրելու համար:

Երբ հասանք դեսպանատուն, հենց շքամուտքում մեզ սպասում էր Ռոբեր Կանվան՝ միջին տարիքի մի մարդ՝ արևից այրված դեմքով, մարմնեղ, քունքերը ճաղատ և թուրքերին հատուկ՝ արևելյան ոճի բեղով: Նրա աչքերը և առհասարակ դեմքի արտահայտությունը մատնում էին վճռական խառնվածքը:

Բարձրացանք դեսպանի գրասենյակը, ով մեզ մի բաժակ կոնյակ մատուցեց:

— Ի՞նչ կարծիքի եք, — ասաց, — թեկուզև չհավատաք, այս կոնյակը հայկական է՝ Երևանի կողմերից և համարյա նախանձելու տեղ չունի մեր կոնյակին: Մի իսկական գյուտ:

Ռոբեր Կանվան պատրաստվեց սկսել իր պատմությունը. նստեցինք, և քարտուղարը նշան արեց՝ ցույց տալով, որ պատրաստ է արձանագրելու:

Կանվան գտնվում էր Մուշում նախորդ տարվա վերջից, մի քանի հայ օգնականների հետ միասին, որոնց ինքն էր ընտրել Կոստանդնուպոլսում դաշտային հետազոտություններում համատեղ աշխատելու համար, երբ ծավալվեցին սարսափելի իրադարձությունները:

— Դուք չեք կարող պատկերացնել, թե ինչ աստիճանի են թուրքերն ատում հայերին: Եթե չկատարվեր այն, ինչ որ ձեզ հիմա կպատմեմ, երբեք դրան չէի հավատա: Ճիշտ է, որ այստեղ-այնտեղ լավում էին սարսափազդու պատմություններ: Թուրքերը խոսում էին հեղափոխական հայերից, իսկ վերջիններս թուրքերի կողմից մշտապես կեղեքված լինելուց: Բայց լավ, ես նաև ճամփորդել եմ Կորսիկա և շատ բաներից եմ գլուխ հանում, ներեցեք ինձ բուն նյութից չեղվելու համար: Մենք գտնվում էինք մի տարածքում, որտեղ ավելի շատ հայեր կային, քան թուրքեր, երբ հայտնվեցին համիդիները՝ սուլթանի կողմից ուղարկված անկանոնների քրդական ստորաբաժանումները, հայերի հետ հաշիվները մաքրելու համար:

Գիտեինք, որ նահանգով մեկ իրենց գործերն էին կատարում, բայց նրանցից չէինք վախենում, ի վերջո ես ոչ միայն ունեի ֆրանսիական անձնագիր, նաև ունեի մեծ վեզիրի կողմից ստորագրված թույլտվություն՝ այդ տարածաշրջանում աշխատանքներ ծավալելու համար: Իսկ իմ օգնականները պաշտպանված էին պաշտոնական հոչակագրով՝ հուրիեթով, որը նրանց պահում էր ցանկացած ոտնձգությունից, թեև ճշմարիտն այն է, որ այդ վայրերում հաճախ, երբ ձեռք գտնում ես որևէ փաստաթղթի, արդեն չափազանց ուշ է:

Ճամբար էինք խփել մի թավուտում՝ սարի թեքություն վրա՝ առավակի մոտ, քանի որ մտադիր էինք նմուշներ վերցնել մոտակա պղնձե հին հանքերից, երբ տեսանք ձիու վրա նստած հիսուն համիդիների գալը:

Հանկարծ տեսանք, որ նրանց հետևից երկուական իրար կապված գերիների մի շարք էր գալիս: Բոլորը տղամարդիկ էին և մեկ էլ՝ հատուկ կենտ տղաներ, բայց նրանց մեջ չտեսանք ոչ մի կնոջ: Գլխի ընկանք, որ այն տեղանքի պատճառով, որը զբաղեցրել էինք, չէին կարող մեզ տեսնել, այնպես որ սկսեցինք դիտել բացարձակ լուսնի մեջ, քանի որ չէինք ուզում խնդիրներ ունենալ: Ոչինչ չէինք կարող անել, քանի որ չորսս էինք հարյուրի դիմաց, և հայերի շարքի վերջում, թափորը փակում էր ձիավորների մեկ այլ խումբ: Հետաքրքիրն այն էր, որ բոլորը գնում էին լոբյայն, երբեմն լուսնուներ խզում էր որևէ վրնջոց կամ բազմաթիվ ձիերի խուլ ժխորը, որ լավում էր ճանա-

պարհին: Ո՞ւր էին տանում այդ մարդկանց: Ինչո՞ւ էին նրանց գերի վերցրել:

Հանկարծ կանգ առան, նրանց տեսնում էինք ընդամենը երկու հարյուր մետրի վրա, և իմ հեռադիտակով կարող էի տարբերել թե՛ սրանց և թե՛ մյուսների դեմքերը: Համիդիեները՝ իրենց գոտոզամիտ քմծիծաղով, հաղթողի տեսքով: Հայերը՝ փոշոտված, համարյա բոլորը գազանաբար խոշտանգված, մի քանիսն արյունվա՛ իրենց բախտին համակերպված:

Հենց այդ նույն պահին տեսանք մի քանի զինվորականների, որոնք արագ վարզով գալիս էին հակառակ կողմից, կարծես որոշել էին ինչոր պատճառով հանդիպել իրար այդ վայրում: Շուտով իմանալու էինք, թե ինչ: Գլխավոր սպան խոսեց մի քանի բոլոր տարբեր պետերի հետ, հետո խթանեցին ձիերին՝ ավելի հեռվում տեղավորվելու համար՝ մի մոտակա բարձունքում սպասելով:

Երեք հայերից մեկը, որոնք ինձ ուղեկցում էին, Մուշից էր և քաջ ծանոթ էր տեղանքին: Սողաց դեպի ինձ և շատ գրգռված շչնջաց, որ այդ վայրում կային շատ խոր անդունդներ, այնքան խոր, որ ասում էին, որ ոչ ոքի չի հաջողվել իջնել մինչև հատակը:

Այդ ժամանակ, իրենից դուրս գալով, դիպավ թևիս և ցույց տվեց գերիների կողմը: Նրանց հրում էին դեպի անդունդներից մեկը: Տեսանք, թե ինչպես էին հայերը փորձում դուրս պրծնել, բայց ոչինչ չէին կարող անել իրենց կապանքների պատճառով: Նրանց տեսնում էինք անհետանալիս և մի քանի վայրկյան ավելի ուշ լսում հուսափշյան սարսափելի ճիչեր: Սոսքը զանգվածային մահապատժի մասին էր, որից աշխատում էին ոչ մի հետք չթողնել: Մի քանի գերիներ՝ երկու-երկու կապված, վազում էին մի կողմից մյուսը, բայց համիդիեները նրանց ստիպում էին վերադառնալ և գործն ավարտում էին՝ նրանց հրել-գցելով խորխորատները: Փախչելու նրանց ճիգերը զուր էին, և երբ իմ օգնականներից մեկը ուղեց կրակել պարագլուխների վրա, ստիպված հետ պահեցի նրան, քանի որ այդ հեռավորության վրա անհնարին կլինեք նշանակետին խփել և ամեն դեպքում նրա արարքը մեզ կարծես չորս հոգուս կյանքը: Մենք սոսկ կարող էինք դառնալ այդ զարհուրելի ոճրագործության վկաները:

Պետք է ասեմ՝ մինչև այդ պահը ես ինձ թրջասեր էի համարում, չէի հավատում այն պատմություններին, որ մե՛կ սրանք և մե՛կ նրանք պատմում էին ստեղծված իրավիճակի մասին: Բայց ականատես լինելով, թե ինչպես սպանվեցին մոտ հարյուր հայեր այդ անսահման դաժանություններ, այնքան ազդվեցի տեսածիցս, որ մի քանի անգամ

փախեցի, մինչ իմ հայ օգնականները հուսահատությունից և անկարողությունից մազերն էին փետում:

Կես ժամ անց ամեն ինչ վերջացել էր: Անկանոնները պետք է որ վերադարձած լինեին իրենց ստորաբաժինը, որը վրան էր խփել մոտ տասը կիլոմետրի վրա՝ դեպի հարավ: Ամեն ինչ լուռ էր, մութն արագ իջնում էր, և մենք այնտեղ էինք՝ ամբողջովին ընկճված, կարկամած, քանի որ, իսկապես, ոչինչ չէինք կարող անել՝ հանուն սպանված հայերի:

Այնուամենայնիվ, տեղի ունեցածից ապահար՝ ուղղվեցինք դեպի անդունդները: Այնտեղ միայն մնացել էին մի քանի պատռված կոշիկներ, մի արնաշաղախ վերնաշապիկ, պարանի մի քանի ծվեն, մի պայտ:

Ոչինչ: Գրեթե հարյուր հոգի, գուցե մի ժամ առաջ, մտածում էին դեռ իրենց ապագայի մասին: Երբեք այս կերպ չէի զգացել մահվան ներկայությունը՝ որպես սարսափելի դատարկություն: Ես հակվեցի կիրճերից մեկի վրա, մի վիթխարի փոսի՝ խորունկ, քանի որ մի պահ միայն նշմարվում էր մթությունը, ասես նույնը, ինչ դժոխքի դռները: Ես գլխապտույտով չեմ տառապում, բայց այդ անհատակ անդունդն իմ մեջ հարուցում էր հոգեկան ծանր ապրումներ և ավելին, քանի որ գիտեի, որ նրա խորխորատներում դեռ տաք էին շատ անմեղ մարդկանց դիակները՝ սպանված լոկ այն փաստից, որ հայ քրիստոնյաներ են:

Տեսա, թե ինչպես էին իմ բարեկամները, նրանց կոշում եմ այդպես, հեռավոր այդ տարածաշրջանում ամիսներ ի վեր աշխատելուց հետո, ողբում երեսանների պես: Իրենց ներկայությամբ կոտորել էին իրենց արյունակից և դավանակից եղբայրներին՝ առանց խղճմտանքի:

Ի՞նչ կարգի մարդիկ էին դրանք՝ ընդունակ կատարելու նմանօրինակ արարք:

Նրանցից մեկը՝ Մարկոսյանը, ինձ ասաց, որ անկանոններն ընդամենը կույր գործիք էին կառավարությունից ձեռքին: Հիշում եմ, որ մի բան ասաց, որ ինձ շատ հուզեց:

Երբ մենք արդեն մտադիր էինք ձամբար վերադառնալ՝ ծանր սրբտով՝ վճռելով հնարավորին չափ արագ հեռանալ, Վարդանյանը՝ տոպոգրաֆ, հավաստիացրեց, որ լսել էր ձայներ՝ անդունդի բերանից: Պնդեց, որ դրանք թվում էին մարդկային հառաչանքներ: Դողերոցքն ինձ պատեց, երբ ինքս էլ դրանք լսեցի: Տպավորությունն այնպիսին էր, որ դուրս էին գալիս անդունդի ամենանեղ բերանից և ձայնը, որ գալիս էր խորխորատներից, տարօրինակ երանգ էր ստա-

նում: Երբ գլուխներս ներս կախեցինք, այլևս կասկած չունեցանք: Ակնհայտ էր, որ այնտեղ ինչ-որ մեկը կենդանի էր, բայց անհնարին էր թվում իջնել այդ համարյա ուղղահայաց պատերով, որ հսկայական խառնարանի պես էր: Այնուամենայնիվ, երեքն էլ ամբողջ ուժով վազեցին դեպի ճամբար, որտեղ ունեինք երկար պարանասանդուղքներ և ճուղաններ, ճիշտ և ճիշտ անհասանելի տեղեր հասնել կարողանալու և երկրաբանական տեղեկատվություն հայթայթելու համար, որ փնտրում էինք մեր հետազոտություններում:

Մի քանի րոպե անց, Գասպարյանը, որ մեր չորս հոգուց ամենաերիտասարդն էր, սանդուղքով իջնում էր՝ տանելով ուսին մի կծիկ թուկ: Ամրացրել էինք պարանասանդուղքը երկու մեխով: Լսում էինք իջնելը, մինչև որ մեր աչքից անհետացավ: Սպասում էինք անհամբեր և անհանգիստ, երբ լսեցինք նրան հուսահատ բղավելիս, ասես նրան ահավոր մի բան էր պատահել: Հասկացանք, որ մի վիրավոր կար մի ինչ-որ ելուստի վրա՝ մոտ երեսուն մետր խորություն վրա, համարյա անհասանելի տեղում:

Անգամ այսօր չեմ կարողանում հասկանալ, թե ինչպես հաջողվեց մեզ նրան բարձրացնել, սակայն, գերմարդկային ճիգերով հասանք դրան: Գասպարյանը նրան կապել էր թուկով թևատակերով, և երեքով միասին, նույն Գասպարյանի օգնությամբ, որ ղեկավարում էր գործողությունը սանդուղքից սկսած, որով սողում էր աստիճան առ աստիճան խուսափելով, որ վիրավորը չխփվեր, բարձրացրինք նրան մինչև անդունդի բերանը: Երբ նա արդեն այնտեղ էր, նրան տեղափոխեցինք տեղում սարքած պատգարակով մինչև ճամբար: Նա հազիվ քսան տարեկան մի տղա էր: Արտաքինից մի ոտքը կոտրված էր և ձախ կողքը ուժեղ վնասված, բայց Ղազարյանը, որ բուժակ էր եղել, մեզ հավաստիացրեց, որ կյանքին առանձնապես վտանգ չէր սպառնում: Այնուամենայնիվ, թեև գիտակից՝ մեզ նայում էր սարսափահար աչքերով, համոզված, որ նրան պետք է սպանեինք կամ ավելի վատ, որ կրկին կնետեինք անդունդը: Ծառի տերևի պես դողում էր. բացում էր բերանը՝ առանց մի խոսք արտաբերելու:

Ղազարյանը նրա կոտրված ոտքը անչարժացրեց ու կապեց ծառի ուղիղ ճյուղերով, որոնք որ հաջողվեց գտնել և ամբողջ ժամանակ նրա հետ խոսում էր, որքան կարող էր քնքուշ ձայնով, կարծես իր սեփական որդուն վերաբերվեր: Տեսեք, պետք է խոստովանեմ, որ այդ պահերին բացարձակապես հուզված էի: Ականատեսն էի մի անհավատալի հրաշքի, անմեղ մարդկանց սպանդից հետո, որին ներկա էինք գտնվել զուտ պատահականորեն: Նա միակ ողջ մնացածն էր՝

փրկված վերջին պահին պատահականությունով, երբ մոտեցանք ոճրի վայրին, ասես կամենալով վստահ լինել, որ մեզ չէին խաբել մեր աչքերը:

Իմ կյանքի ընթացքում առիթ եմ ունեցել այցելել շատ երկրներ և ճանաչել ամեն տեսակի մարդկանց: Կարծում էի, թե համարյա ամեն ինչ տեսել եմ. թե՛ լավ, թե՛ վատ: Բայց երբեք չէի կարծել, որ մարդ արարածը ընդունակ լիներ այդքան նենգություն, մեկը կարող լիներ ատել մյուսին անհավատալի աստիճան:

Սակայն ատելությունից դրդված բնաջնջելով ամբողջ բնակավայրեր: Նենգորեն սպանելով տղամարդկանց, բռնաբարելով երեխաներին, կանանց և նրանցից շատերի վերջը տա՞լ, սպանելով երիտասարդներին, գողանա՞լ... Այնպես էր, որ ասես հանկարծ աշխարհը տեսնեի այլ կերպ: Այլևս երբեք չեմ հավատա, որ մարդ արարածը բարոյական արժեքներով է օժտված: Հիմա, այդ բանից հետո, իմ տարիքում հավատ չեմ ընծայում իմ նմանակիցներին:

Ինչ վերաբերում է հայ տղային, կոչում են Գասպար Սարգսյան: Կաղում է մի քիչ, բայց դա կբուժվի, իսկական խնդիրը նրա մտայնությունն է: Զի ուզում խոսել, ընդունակ չէ որևէ անձանոթի տեսնել՝ առանց վախ արտահայտելու: Միայն ինձ է վստահում ու իմ բարեկամներին՝ այն աստիճան, որ մեզանից չի բաժանվում: Մյուս կողմից՝ ընտանիք չունի. նրա գյուղն այլևս գոյություն չունի, այրվել և հողին է հավասարեցվել թուրքերի կողմից: Իսկ նա... ինձ վրա այն տպավորությունն է թողնում, որ ընդունակ չէ ըմբռնել՝ կենդանի՞ է թե՞ մեռած, և որ վատթարն է՝ կարծում եմ, որ ոչ էլ դա է նրա համար կարևոր:

Երբ Ռոբեր Կանվան ավարտեց իր պատմությունը, նայեցի Պոլ Կամբոնի դեմքին և հասկացա, որ ճիգ էր գործադրում իր հավասարակշռությունը պահպանելու համար:

Ի վերջո, նա Ֆրանսիայի դեսպանն էր Թուրքիայում, և իր պարտքը մեր երկրի շահերի և երկու երկրների միջև դիվանագիտական հարաբերություններ պահպանելն էր: Բայց Կամբոնը ամեն ինչից առաջ զգայուն մարդ էր, ծայրաստիճան կիրթ, որ վաղուց գիտեր, թե որն է խնդրի իսկությունը և տեսնում էր, թե ինչպես չեն կատարում իրենց խոստումները մեկը մյուսի հետևից, ինչպես են միշտ անում հակառակը, ինչ որ ասում են և ինչպես են մեղադրում քրիստոնյա փոքրամասնություններին կայսրության բոլոր չարիքներում:

Կամբոնն առանց իրեն զսպելու հառաչեց, ասես ցանկանալով մեզ մասնակից դարձնել իր ապրումներին, մինչև որ հանկարծ պայթեց:

– Այս խարդախ սուլթանը բոլորիս հիմարի տեղ է դրել, մինչ իր սարսափելի ոճիրներն է ծրագրավորում: Բայց չի հասնի իր նպատակին: Դուք, Կանվա, ստորագրեք այս տեղեկությունը, որ մեզ պատմեցիք, կամ ավելի լավ է, ձեզ թախանձագին խնդրում եմ, որ գրեք նույն ձևով այդ եղելությունը, առանց որևէ ստորակետ բաց թողնելու... Եկող անգամ Փարիզ գնալիս՝ ես դա կհանձնեմ նախարարին, որպեսզի նա հասցնի երկրի նախագահին: Այս կաշառված քաղաքական գործիչներն ընդունակ են ուրանալ իրողությունը: Խեղճ Հայաստան:

Քիչ ժամանակ անց հասկացա, որ ղեսպանի խոսքերը զուր էին, քանի որ կոտորածները, վայրագ սպանությունները, բռնաբարությունները, առևանգումները, կողոպուտն ու թալանը դեռ նոր էին սկսվել:

Ես նույնպես մտորեցի Կամբոնի ասած նախադասությունն չուրջ: Խեղճ Հայաստան: Եվրոպական տերությունները, դրանց թվում՝ Ֆրանսիան, նայում էին ուրիշ կողմ՝ չուզենալով տեսնել զարհուրելի իրականությունը:

ՕԳՈՍՏՈՍԻ ՎԵՐՋԵՐ 1895

18. ՍԱՅԻԴ ՓԱՇԱ

Կարճ ժամանակամիջոցում Գրիգոր Բրոչյանը դարձավ ՀՀԴ-ի ամենաակտիվ անդամներից մեկը: Հայտնվում և անհետանում էր ամենաանսպասելի պահին, բայց ժամանակ առ ժամանակ ինձ տեղեկացնում էր իր մտադրությունների մասին այս կամ այն ձևով:

Նա ցանկանում էր, որ ես շատ ավելի ներգրավվեի այն հարցում, որում առանց այդ էլ մասնակից էի, սակայն ես նրան հասկացրի, որ դա կարող էր բոլորիս համար վատ լինել. եթե ցանկացած պատճառով տեղեկանային, որ ղեսպանատան առաջին քարտուղարը կպեր ուներ ՀՀԴ-ի հետ: Դիվանագիտական կոնֆլիկտից բացի, լավագույն դեպքում անմիջապես պետք է թողնեի երկիրը: Հասկացավ, որ ես իրավացի էի և այդուհետև աշխատում էր ուղարկել ինձ իր գրությունները լիովին հուսալի մարդու միջոցով:

Պետք է նշեմ, որ հայերի մեջ սովորաբար դավաճաններ չկային: Սկզբում ոչ մի հայ փողով չէր ծախվի, ոչ էլ կարևոր տեղեկատվություն կտային թուրքերին, թեև այնպիսիք, ինչպես էմիլ Բագրատյանը, արտաքուստ շատ հաճոյակատար էին տեղեկություններ քաղելու նպատակով այնպիսի մեծ դիրքի տեր մարդկանցից, ինչպիսիք էին Թալիբ բեյը կամ Քյամիլ բեյը: Նրա հետ շատ վտանգավոր էր սխալվելը, քանզի խոսքը ողջ կայսրության լավագույնս իրազեկված մարդկանցից մեկի մասին էր: Այդ իսկ պատճառով, ժամանակ առ ժամանակ հայկական կազմակերպությունները որևէ այլընտրանք չունեին, քան «զոհաբերել» մի գործողություն, կամ կորցնել մի զինվոր ռազմավարական անվերջանալի խաղում, որ երկու կողմերն էլ վարում էին, եթե չասենք, որ համարյա բոլոր հնարավորությունները թուրքերինն էին, քանի որ հայերը ինչի որ հասնում էին, ողջ մնալն էր՝ մանավանդ ներքին տարածաշրջաններում:

Այնուամենայնիվ, ամիրաները,– այսինքն՝ նշանավոր հայերը, նրանց մեծ մասը,– իրենց ունեցած փողով ասես օժտված էին հատուկ մագնիսականությունը, դեպի իրենց էին ձգում օսմանյան բարձր

պաշտոնյաներին, բարձրաստիճան սպաներին, ի վերջո թուրքական վերնախավին, որը նրանցում տեսնում էր Արևմուտքին հասուկ շարժում, ինչին անկարող էր դիմադրել: Սա ակնառու էր մանավանդ դեսպանատների հանդիսություններում, ուր հրավիրում էին նաև ֆինանսների, մշակույթի և արվեստների բնագավառներում աչքի ընկնող որոշ հայերի, քանի որ եվրոպացի դեսպանները մեծ մասամբ իրենց շրջապատում էին հայ ծանոթներով ու բարեկամներով. մի բան, որ ընդգծում էր այն տարբերությունը, որ հայերը մասնակցում էին այդ տոներին իրենց կանանց ընկերակցությամբ, մինչդեռ թուրքերի մեջ դա անհնարին էր՝ բացառությամբ եզակի առիթների դեպքում: Թույլ չէին տալիս իրենց կանանց ներկա գտնվել ընդունելություններին և ճաշկերույթներին, որովհետև իսլամը և իրենց հինավուրց ավանդույթները դա արգելում էին:

Ոչ էլ սուլթանն էր թույլ տալիս տեսնել իր պալատի իշխանուհիներին ու տիկնանց: Հարեմին մոտենալու մասին խոսք անգամ լինել չէր կարող, մնում էր արգելված և փակ. միմիայն շատ հատուկ դեպքերում, որևէ եվրոպացի իշխանուհու համար, ինչպիսին եղել էր Վիլհելմ II կայսերի կնոջ համար բացառությունը, որն ապշահար էր մնացել այցելելով այնտեղ զուտ հետաքրքրասիրությունից:

Ասում էին, որ կայսերի տիկինը, մտնելով հարեմ, այնքան էր զարմացել, որ այդ օրվանից սկսած, միշտ խոսում էր դրա մասին և ցանկություն էր հայտնել կրկին կատարելու մի այց, որը լինելու էր ավելի ուշ՝ 1898 թվականին:

Այդ ժամանակներում ականջիս հասավ, որ Ռիտա Հակոբյանն աղջիկ է ունեցել, որին կնքել էին Սոֆյա: Դա ինձ խորհրդածելու տեղիք տվեց. պետք է ջանայի մոռանալ այդ կնոջը, քանի որ ցանկացած այլ միջոցի դիմել, կնշանակեր հետամուտ լինել անհասանելի մի երազի, որը միայն ցավ կպատճառեր ինձ և ամենայն հավանականությամբ, կկործաներ նրա կյանքը:

Այնուամենայնիվ, օգոստոսի կեսերին նրան կրկին տեսա Գերմանական դեսպանատանը և գլխի ընկնելով, որ նա չի նկատել իմ ներկայությունը, կամքի ուժ գործադրեցի, շուտ եկա և հեռացա այնտեղից: Չէի ցանկանում փորձություն ենթարկել իմ զգացմունքները և ոչ էլ նրանը: Նրան զննելիս նկատեցի, որ հասունացել էր և մայրանալը հավանաբար նպաստել էր դրան:

Դժվարին իրավիճակ էր, քանի որ չնայած իմ ջանքերին՝ մոռանալ այն, ինչ պատահել էր, անհնարին էր: Եվ համոզված էի, որ նրա հետ էլ էր կատարվում նման մի բան: Դա ինձ անհանգստացնում էր,

քանի որ եթե ինչ-որ ժամանակ Ռիտան անսպասելի ձևով դրան արձագանքեր, կկորչեր:

Սակայն այն, ինչ բոլորիս երկյուղի մեջ էր պահում, քաղաքական իրավիճակն էր թուրքիայում: Սասունում կոտորածները կրկին ցույց տվեցին, որ թուրքերը զուր տեղը չէին սպառնում և որ պատրաստ էին դիմել ամեն ինչի՝ կործանելու քրիստոնյա փոքրամասնություններին, մանավանդ հայերին, քանի որ նրանց կարծիքով հայերն էին թուրքական կայսրությունում եվրոպական տերությունների միջամբտություն պատճառը:

Մի երեկո Պոլ Կամբոնն ինձ կանչեց իր գրասենյակ: Ինձ ասաց, որ հենց նոր էր Փարիզից ստացել կոնկրետ հրահանգներով մի հեռագիր՝ այցելել և ցույց տալ սուլթանին Ֆրանսիայի բողոքները՝ ստեղծված իրավիճակի կապակցությամբ: Ինձ պատմեց, որ երբ տեսակցություն խնդրեց պալատում, պատասխանը եղավ այն, որ սուլթան Արդուլ Համիդն առաջիկա շաբաթներին տրամադիր չի լինի և որ շատ է ցավում Ֆրանսիայի դեսպանին ընդունել չկարողանալու համար:

– Շատ պարզ է նրա խաղացած խաղը,– Պոլ Կամբոնը շատ լուրջ էր,– գիտե՞նք, որ վերջին ամիսներին գոյություն ունի մի կարևոր շարժում Գերմանիայի կողմից, որը փորձում է խանգարել Ֆրանսիայի և Թուրքիայի միջև քաղաքական հարաբերությունների նորմալացմանը և նաև Թուրքիայի ու Անգլիայի միջև՝ ասես ուղեկցելով տիրանալ եղած ողջ տարածքին: Սա մի ռազմավարություն է, որը ոչ մի լավ բանի չի հանգեցնի և որը թե և տալիս Բարձր Դոնան քաղաքականությունը: Վախենամ՝ արդեն խախտվել է ավանդական դաշինքը եվրոպական երկրների միջև, որպեսզի մի ընդհանուր ձեռքով կազմենք սուլթանի մտադրությունների դեմ և ամենացավալին այն է, որ մեզ չի հաջողվի վերականգնել դաշինքը: Կայցերը ակնհայտորեն խուսափում է Ֆրանսիայից,– և հիմա մեզ ոչ ոք չի լսում,– նա ինձ թվում է ցուցամուղի մեկը, որն ի վերջո Գերմանիային կանգնեցնելու է իսկական խնդրի առջև: Մեր գործակալները մեզ տեղեկացնում են թուրքական կառավարությունում գերմանական բանակի աճող ազդեցություն մասին, իսկ դա խիստ բացասական է Ֆրանսիայի համար:

Չնայած այդ ամենին՝ ինձ հաջողվել է, որ մեզ ընդունի Սայիդ փառան՝ արտաքին հարաբերությունների նախարարը: Նրան ճանաչում եմ տարիներ ի վեր, շատ խորամանկ մարդ է, գուցե թուրքական կատարյալ դիվանագետ: Ամեն բոլոր ասում է ճիշտ հակառակը, ինչ մտածում է: Բայց այսօր կեսօրին դու կհամոզվես դրանում, քանի որ քեզ չնորհակալ կլինեմ, որ ինձ ընկերակցես:

Այդպես էլ եղավ: Մի քանի ռուպե ժամը տաներկուսից անց գտնու-
վում էինք այն առանձնատան առջև, որը Սայիդ փաշայի նստավայրն
էր: Համազգեստ հագած մի քանի սպասավորներ բացեցին կառքի
դռները, և մի արարողապետ մեզ ողջունեց ընդունված կարգով:

Հետո ողջ հանդիսավորությունը մտանք շենք:

Նախարարը մեզ սպասում էր աստիճանների ներքևում և խախ-
տելով արարողակարգի կանոնները ի նշան բարեկամության՝ մոտե-
ցավ մեզ.

– Իմ սիրելի դեսպան, չգիտեմ, թե ինչու եք անհանգստացել այս-
տեղ գալու համար: Ահ, ինձ համար մեծագույն հաճույք է տեսնել ձեզ՝
առաջին քարտուղարի ընկերակցությունը... Մայն... Մայն զը Լատո՛ւր:
Շատ եմ լսել ձեր մասին և լավ առումով: Սակայն հետևեք ինձ: Ինչ
հաճելի այցելություն...

Թուրք քաղաքագետները և առհասարակ տիրապետող դասի ան-
դամները շատ թերույթյուններ կարող էին ունենալ, բայց անկասկած
իրենց պահել գիտեին:

Գարավոր տիրապետությունը և կառավարումը՝ այդքան էթնիկ
խմբերի, ազգությունների և այդքան տարբեր մշակույթների, նրանց
օժտել էր համոզելու մեծ ընդունակությամբ, երբ նրանց դա ձեռնառու
էր. ձևական քաղաքավարությամբ, ֆրանսիական ճաշակով, բայց
ամեն դեպքում այնքան նրբավար, որ երբեմն կարող էր ճնշել հյու-
րերին:

Այդ առանձնատունը գտնվում էր նույն Պալատական հրվան-
դանում, ճիշտ և ճիշտ Ոսկեղջյուրի ծովախորշում, իսկ այնտեղից
իշխում էր Գալատայի աշտարակը և նոր քաղաքը: Առնվազն չորս
մետր բարձրությամբ պարսպով շրջապատված այգիները մի փոքրիկ
դրախտավայր էին, իսկ Սայիդ փաշան, որը համարվում էր աշխար-
հիկ մարդ, շատ եվրոպականացված, բազմալեզու և մեծ գրուցակից:
Այդ պահին նրա կոնկրետ առաքելությունը մեզ գայթակղելն էր: Մեզ
առաջնորդեց վերին հարկ, և անցանք տարբեր սրահների միջով՝ կա-
հավորված անգլիական ոճով, մի վիթխարի պատուհանով, նախքան
մեզ մեծ գրադարան տանելը, որտեղից նշմարվում էր փայլատակող
Բոսֆորը:

– Այնքան բարձր կարծիքի եմ Ֆրանսիայի վերաբերյալ և այն-
քան եմ հիանում նրա ներկայացուցիչներով, որ ձեզ առաջարկում եմ
խախտել ավանդակարգը: Այո՞: Կուզե՞նա՞ք մի բաժակ խերես: Իմ
տերը՝ սուլթանը և խալիֆը բոլոր հավատացյալների, չնայած իհարկե
նա չի համտեսում, պնդում է, որ Անգլիայից ներմուծվածը լավա-

գույնն է... Բայց փորձեք սա, բերված ուղիղ Կադիսից, ալ-Անդալու-
զից՝ այդ չքնաղ երկրից, որ այդքան դարերի ընթացքում եղավ իս-
լամի մարգարիտը... Եվ հետո ասեք՝ ինչ մտածում եք: Իրոք որ ար-
տաստվոր է: Միայն այստեղ կարող ենք խմել այն մեկուսի, որ ուլ-
խլամի շեյխը չիմանա: Հա՛, հա՛, հա՛: Չգիտի, թե ինչ է կորցնում՝ մի
խակական նեկտար:

Բայց վերադառնանք իրականությանը, իմ սիրելի՛ դեսպան: Ին-
չո՞վ կարող եմ ձեզ օգնել: Չէ՞ որ գիտեք, որ ձեր ցանկություններն
ինձ համար հրամաններ են, և եթե սուլթանը, Աստված նրան պա-
հապան, իմանա, որ դուք այստեղից գոհ չեք դուրս եկել..., գլուխս
կտրել կտա... Հա՛, հա՛, հա՛:

– Մեծարգո նախարար,– Պոլ Կամբոնը տրամադիր չէր որևէ դի-
վանագիտական խոսակցություն՝ առանց որևէ թեմայի, ինչպես որ
ակնկալում էր Սայիդ փաշան: – Ձերդ գերազանցությունը շատ լավ
գիտի մեր այցի շարժառիթը և անկախ միմյանց նկատմամբ մեր անձ-
նական հակվածությունից, որ երկուստեք բարձր ենք գնահատում,
սակայն որը ոչ մի կապ չունի և անկախ այն բարեկամությունից, որ
մեր երկրները պատմականորեն պահպանում են և որը մեզ պատիվ
է բերում և գոհունակություն, ձեզ պետք է արտահայտեմ մեր խոր
անհանգստությունը հայ քրիստոնյաների վիճակի կապակցությամբ և
Մայիսի Հուշագիրը չկիրառելու առթիվ: Ձերդ գերազանցությունը
շատ լավ գիտի, որ առաջարկված կետերից և ոչ մեկը չի կատարվել,
այլ ընդհակառակը, հայերի դեմ շարունակվում են անխտիր հար-
ձակումները, ինչը Ֆրանսիայում և ողջ Եվրոպայում մեծ մտահոգու-
թյուն է առաջացնում:

– Ահ,– Սայիդ փաշան առարկություն մի թույլ արտահայտություն
տվեց դեմքին,– Թուրքիայի թշնամիները, այդպես է, որ կա: Ճիշտ է,
որ հայերն ունեն լուրջ խնդիրներ... և դեռ կունենան այնքան ժա-
մանակ, քանի դեռ իրենց առաջնորդները նրանց ուրիշ խորհուրդ չեն
տվել, քան բռնության և խոտվության ճանապարհը... Թեև իրակա-
նում այն, ինչ կատարվում է մի շարք վայրերում քրդերի և հայերի
միջև, դեռ հնուց եկած բախումներն են, որոնցում հնարավոր չէ կարգ
ու կանոն մտցնել: Նրանք միշտ էլ չուն ու կատվի պես են եղել: Իսկ
մենք՝ թուրքերս, կուշտ ենք նրանց հասցրած կծոցներից և ճանկոց-
ներից: Գուցե ինչ–որ ժամանակ չենք կարողացել վերահսկել դրու-
թյունը..., ընդունում եմ: Կամ պարբերաբար որևէ գեներալ չափն
անցել է: Լավ: Կարող է պատահել... Բայց այն, որ հայերի համընդ-
հանուր հալածանք կա և անընդմեջ կոտորածներ... Վերջ տվեք, պա-

րոնայք: Դա վիրավորում է հատուկ ծառայություններին: Ռուսները, հայերին մեր դեմ հրահրելուց բացի, ուրիշ բան չեն անում, և ասեմ ձեզ, թե մենք՝ թուրքերս, ինչ ենք կարծում: Ցարը կուզենար սուլթան լինել: Սա է հարցի բուն էությունը: Բայց այդպես չէ: Եվ այ՛ո՛, գուցե ուսաներինը շատ մեծ կայսրություն է, վիթխարի, անսահման, եթե կուզեք... բայց ես կմնամ մերի հետ: Գուցե Սանկտ Պետերբուրգում կշտացել է ցրտից և նախանձում է Կոստանդնուպոլսի մեղմ կլիմային... Դե տեսե՛ք: Կոստանդնուպոլիսը թուրքական կայսրության մայրաքաղաքն է և կշարունակի լինել, քանի դեռ արևը ծագում է: Մենք՝ թուրքերս, կուշտ ենք հերյուրանքներից և ստերից: Կներեք ինձ, ձեր գերագանցություն, իմ անձնական քարտուղարին կոչում են Պողոս Մամուրյան, և հայ է: Դե ինչ, պարոնայք: Ոչ մի հակակրանք չունենք հայերի նկատմամբ: Օսմանցիներ են, ինչպես մենք՝ այս մեծ ազգի մի մասը: Բայց կան այնպիսիները, որ չեն ընդունում պատմությունը... էլ չենք խոսում ՀՀԴ ակտիվիստների մասին: Բայց թույլ չենք տա, որ հայերը մեր այս հաճելի հանդիպումը հարամեն:

– Դուք ունեք ձեր տեսակետը,– Պոլ Կամբոնը տեղի չտվեց այդ ճոռոմբարանություն փաստարկների հեղեղին,– բայց թույլ տվեք հիշեցնել ձեզ, որ հայերի հետ չեն վարվում իրավահավասարություն՝ ըստ թուրքական արդարադատություն... և այդ առումով կան անթիվ օրինակներ: Կան հազարավոր արտաքսված հայեր՝ մեղադրված խռովության մեջ միմիայն քաղաքական տարբեր հայացքներ ունենալու պատճառով: Դատավարական պրոցեսները չափազանց դանդաղ են, դեռ չենք խոսում բանտերի և կալանավայրերի ողբալի վիճակի մասին, որոնցում մեծամասնությունը հայերն են դատապարտված նվազագույն հանցանքների համար: Նրանցից բռնագրավում են իրենց հողերը՝ Բալկաններից եկող թուրքերին բաժանելու համար՝ նույնիսկ առանց վնասները հատուցելու:

– Պահ,– Սայիդ փաշան այլևս ցույց չէր տալիս նույն սրտագին վերաբերմունքը: – Սիրելի դեսպան, գիտեք, որ դուք կարող եք ինձ հետ խոսել ամենայն անկեղծությամբ... և ես էլ նույն ձևով ձեզ պատասխանում եմ, որ սոսկ անճշտություններ են: Թուրքիան ստեղծված է բոլորի կողմից, իսկ հայերը, անհեթեթ կլիներ մերժել այդ, այս երկրի հիմնական մասն են: Տեսեք, դուք լավ գիտեք այս երկիրը: Հյուրասեր ենք, շիտակ, սիրում ենք շփվել և մասնակից լինել այլ մշակույթների: Ամբողջ աշխարհն այս քաղաքում արժանանում է բարի գալուստի, իսկ իր հմայիչ միջավայրը նրանց դա ընձեռում է՝ լինելով մի վայր աշխարհաքաղաքացու համար: Թույլ տվեք ձեր

գերագանցությունն ասել, որ իրավացի չեն նրանք, ովքեր մեղադրում են թուրքերին հայերի դրություն պատճառով: Նրանք մեզ մեղադրում են իրենց բոլոր չարիքների համար, իսկ մենք համոզված ենք, որ չարիքը իրենք պետք է փնտրեն իրենց սեփական տան մեջ: Երբեք օրինավոր հպատակներ չեն եղել: Երբեք չեն ընդունել խաղի կանոնները,– Սայիդ փաշայի դեմքը դառնում էր կարմրամանուշակագույն: – Եվ եթե շարունակեն այդ ճանապարհով, նրանց ոչ մի լավ բան չեմ կանխագուշակում: Իսկ հիմա ձեզ խնդրում եմ, որ ինձ ներեք, բայց սուլթանը ինձ թեյի է սպասում: Ձեզ լավ երեկո եմ ցանկանում, և թող Աստված ձեզ պահպանի լինի:

Այդպես կոպիտ ձևով ավարտվեց զրույցը նախարարի հետ: Ընդամենը մեկ ամիս անց սուլթանը Քյամիլ փաշային նշանակեց մեծ վեզիր՝ նկատի առնելով անգլիացիների հետ ունեցած նրա պաշտոնական ծառայությունները, որոնց մեջ շատ բարեկամներ և գործընկերներ ուներ: Բարձր Դուռը հոկտեմբերի 17-ին հռչակում էր մի հուրիեթ՝ ներառելով մի շարք բարեփոխումներ, որոնք նախորդների պես մնացին թղթի վրա:

Բայց նախքան այդ, նույն Կոստանդնուպոլսում կատարվեցին սարսափելի բաներ, և ես՝ առանց իմանալու, լինելու էի դրանցից մի քանիստում վկա և գործող անձ:

ՍԵՊՏԵՄԲԵՐ 1895

19. ՔՐԻՍՏԱՓՈՐ ՄԻՔԱՅԵԼՅԱՆ

Սեպտեմբերի կեսերին, մի առավոտ, իմ տան շքամուտքի դռնապանի խցիկում ֆրանսերեն գրված փակ ծրարով մի գրություն գտա, որն ինձ հանձնեց Հակոբը՝ դռնապանը, գլուխը թեթևակի խոնարհելով: Այդ մարդը դարձել էր իմ աջ ձեռքը, իր վրա էր վերցրել իմ գրություններն ուղարկելն ու ստանալը, իսկ իր կինը՝ Լիդան, մաքրում էր տունս: Միայն մի թերություն ուներ: Շատ հետաքրքրասեր մարդ էր, և եթե համոզված չլինեի, որ զմուռը, որով կնքված էր ծրարը, ձեռք տված չէր՝ հաստատ կարդացած կլինեի գրությունը: Ստորագրված էր ոմն Բագրատյանի կողմից, որն ինձ խնդրում էր առանձին տեսակցություն:

Մեծարգո մայե դը Լատուր: Ձեզ հաղորդելու շատ կարևոր բան ունեմ: Կնախընտրեի ձեզ տեսնել դեսպանատնից դուրս: Դուք իմ կարող եք գտնել գորգերի խանութում «Արևելյան գորգեր»-ում, Գալատա աշտարակի ծիշտ մուտքի դիմաց:
Ձեր է. Բագրատյան

Իսկապես որ հետաքրքրասիրությունը հաղթեց ողջախոհությանը: Պոլ Կամբոնն ինձ զգուշացրել էր, որ չպետք է մենակ գնայի որոշ տեղեր, քանի որ շատ դեպքերում օտարերկրացիներին ենթարկել էին անխտիր հարձակումների: Բայց Կոստանդնուպոլսում ես զգում էի ասես իմ սեփական տանը և համոզված էի, որ ինձ ոչինչ չէր պատահի: Այդ քաղաքում դիվանագետները համարվում էին անձեռնմխելի, և եթե մի որևէ գող համարձակվեր հարձակվել որևէ դեսպանատան գրասենյակի ներկայացուցչի վրա, կենդանի չէր մնա մինչև հաջորդ օրը, և հավանաբար իր մերձավորները նույնպես:

Դեսպանատան մի կառք ինձ մոտեցրեց մինչև կամուրջ, և երբ այնտեղ էի, ազատ արձակեցի կառապանին՝ նրան ասելով, որ իմ միջոցներով եմ վերադառնալու: Հետո քայլելով բարձրացա վեր խոյացող նեղ փողոցով, որ տանում էր Ոսկեղջյուրից դեպի Գալատայի աշտարակ, Կոստանդնուպոլսի ամենախորհրդանշական վայրը՝ կա-

ռուցված ձենովայի առևտրականների կողմից, որտեղից նշմարվում էր Բոսֆորի և Ոսկեղջյուրի մատույցը, և շատ օրերին եղանակը թույլ էր տալիս հեռվում տեսնել Իշխանաց կղզիները Մարմարա ծովում:

Այնքան չեչտակի էր գառիվերը, որ հասա աշտարակի ներքևի մասը՝ չնչակտուր: Սկզբունքորեն որևէ դիվանագետ չպետք է անձանոթի հետ հանդիպման գնա, բայց ինչ-որ բան ինձ ստիպում էր կռահել, որ դա կարևոր էր: Երբ հասա «Արևելյան գորգեր»-ի դռանը, նրա դիմաց տեսա մի հայի՝ մոտ վաթսուն տարեկան, գեր, մի քանի ոսկե ատամներով, մազերը մոխրագույն՝ պատված փայլուն քսուքով, իսկ ձեռքերին՝ ականակուռ մատանիներ: Նա վճռական մոտենում էր, ասես ողջ կյանքում ինձ ճանաչած լինեի՝ լայնաժպիտ:

– Մայե դը Լատուր: Օրհնյալ է Աստված: Ձեք պատկերացնում, թե որքան շնորհակալ եմ ձեր այցելության համար: Իմ անունը էմիլ Բագրատյան է, սա էլ իմ համեստ առևտուրն է՝ գորգերի արտահանում... Ինչ մեծ պատիվ, սակայն եթե դեմ չեք, ավելի լավ կլինի ներսում խոսենք՝ սառը թեյի ուղեկցությամբ, դեռևս չափազանց շոգ է: Անցեք խնդրեմ, ներող կլինեք անկարգության համար, բանն այն է, որ Լոնդոն գնացող կարևոր առաքում ենք պատրաստում:

Իրոք, ստիպված անցանք իրար վրա դարսված շատ գորգերի վրայով՝ իր գրասենյակ հասնելու համար, որը գտնվում էր խանութի խորքում: Երկու ծառայող, նույնպես հայ, ծալում էին դրանք՝ կապոցներ կազմելով: Այն տպավորությունն էր, որ այդ խանութը գոյություն ուներ դարեր ի վեր, որովհետև ոչ ոք իրեն նեղություն չէր տալիս մաքրել թանձր սարդոստայները, որ պատում էին սևացած կամարները:

Ինձ զարմացրեց ներսի միջավայրը, քանի որ գրասենյակը, անջատված խանութի մնացյալ մասից ապակյա դռնով, բացվում էր մի փոքրիկ բակի վրա՝ հայկական գունեղությամբ հախճապակիներով մի շատրվանով: Մի բաղեղ, սողում էր շենքի ներքին ճակատներով՝ լույս փնտրելով:

Նստեցի բազմոցին, և նա էլ նույնն արեց, բայց մեծ բարձրի վրա, հետո շատրվանի վրա տեղադրված երկաթյա թեյամանից հմտորեն թեյ լցրեց:

– Տեսնո՞ւմ եք բակի այս շատրվանը: Ակնաղբյուր է, և հետաքրքիրն այն է, որ նրանից հոսող ջուրը սառն է, համարյա սառցակալած: Ոչ ոք չգիտի, թե որտեղից է գալիս, բայց ահավաստի այստեղ է: Թեյը ձեզ դո՞ւր է գալիս: Այո՞: Ուրեմն օգտվեք սրանից, արտասովոր բան է: Դա բերում են հայ վաճառականների քարավանները Հնդկաստա-

նից և ասում են, որ սերում է Յեյրոնից: Այդ վաճառականները դարեր շարունակ գնում և գալիս են այդ երթուղիով: Կարծում եմ՝ ինձ Հետ համաձայն եք, որ հայերից ավելի ջանադիր վաճառականներ չկան: Ինձ լսեք, թե ձեզ ինչ եմ ասում: Այս թուրքերն ապրում են մեր սփական ջանքերի չնորհիվ, քանի որ այստեղ աշխատում են միմիայն հայերը, հույները, հրեաները և մի քիչ էլ այլք: Թուրքերն ու արաբները ձևացնում են, թե աշխատում են: Ինչ մնում է քրդերին, երբ լսում են այդ բառը, վազելով դուրս են պրծնում՝ բղավելով, որ աշխատելը աստվածային պատիժ է, և որ իրենք ոչինչ չեն արել դրան արժանանալու համար: Այնպես որ իսլամը քարոզում է, որ հարկավոր է դրախտին նախապատրաստվել այստեղ՝ երկրի վրա: Թեյը ձեզ դուր գալի՞ս է: Ի՞նչ կարծիքով՝ հրաշալի է, և իրոք շատ ավելի լավ է նստում, քան սուրճը:

Ես շարունակում էի գննել իմ նոր բարեկամ Բագրատյանին: Հայ վաճառականի տիպարն էր, նույնիսկ կարող էր տեղ գտնել «Աշխարհի ազգությունները» գունավոր փորագրանկարներից մեկի վրա, այն հանրագիտարանի, որի պատճառով մի օր Փարիզից փախա:

Այնուամենայնիվ ինչ-որ կերպ հասկացա, որ նա չէր, ով ուզում էր հետս խոսել, այլ անծանոթ մեկը, որին սպասում էինք, մինչ ինձ հյուրընկալողը փորձում էր զբաղեցնել ինձ:

Ստիպված չեղանք երկար սպասել: Մի քառորդ ժամ անց մի բարձրահասակ տղամարդ՝ խելացի հայացքով և աչքերի տակ կապույտ, մոտավորապես հիսուն տարեկան, մտավ գրասենյակ այն մարդու ընտանեկարի ձևով, որին քաջ ծանոթ է ճանապարհը: Թեթևակի իջեցրեց գլուխը, մինչ պարզում էր ձեռքը:

– Բարի երեկո, մայե դը Լատուր: Ձեր միջոցով ողջունում եմ ազատությունների երկիր Ֆրանսիային: Ինձ կոչում են Քրիստափոր Միքայելյան, և կասկածում եմ, թե իմ անունը ձեզ որևէ բան ասի: Այնպես որ, ես ձեզ կտամ մի սպառիչ բացատրություն, եթե իմ բարեկամ էմիլը, որպես գթառատ քրիստոնյա, ինձ իր արտասովոր թեյից մի գավաթ պատրաստի: Չկարծեք, թե ցանկացել եմ չարաշահել ձեր ժամանակը: Ձեր ընկերը՝ Գրիգոր Բրոչյանը, գտնվում է ծանր վիճակում, բայց սպասե՛ք, սպասե՛ք, թույլ տվեք ձեզ բացատրեմ: Տեսեք, ես ՀՀԴ–ի հիմնադիրներից մեկն եմ, Կոստանդնուպոլսում ես գտնվում եմ ծպտյալ, որն ինձ համար շարունակում է լինել Արևմուտքի էական մասը..., ինչպես և հայ ժողովուրդը: Եթե քաղաքական ոստիկանությունն ինձ գտնի, տեղնուտեղը կսպանի: Սա է թուրքական արդարադատությունը, թուրքական քաղաքականությունն

ու թուրքական սովորույթը, բայց պետք է, որ դուք իմանաք դա, քանի որ նորեկ չեք թուրքիայում: Բայց ոչ էլ կարող եմք թուրքերին մեղադրել այն բոլոր չարիքներում, որ կատարվում են աշխարհում, որովհետև եթե ուսանեն ինձ բռնեն՝ կվտարեն Բեսարաբիա, եթե գերմանացիներն ինձ բռնեն, կհանձնեն թուրքերին, եթե անգլիացիներն ինձ բռնեն, անմիջապես կվտարեն Կիպրոս և կմտցնեն վանդակը՝ ճաղերի հետևը, իսկ եթե ֆրանսիացիներն ինձ բռնեն... Ի՞նչ եք կարծում, ի՞նչ կանեին ֆրանսիացիները... Ես ձեզ կասեմ... Ինձ կհանձնեին ավստրիացիներին, որպեսզի սրանք իրենց հերթին հանձնեին գերմանացիներին... Եվ Փարիզի մամուլը ինձ կնվիրեր մամուլի ակնառու էջին՝ հետևյալ խորագիրը. «Վերջապես ձերբակալվեց մի վտանգավոր հայ հեղափոխական»:

Գիտե՞ք, որ Աբդուլ Համիդը վարձակալել է Եվրոպայի ամենաառաջավոր մամուլը... Այո՞, դե լավ, քաղաքագետներից բացի բոլորը դա գիտեն: Դիվանագետները սովորաբար լավատեղյակ են լինում, ինչպես որ հասկանում եք՝ հայերի պաշտպանների և եղբայրական բարեկամների հետ միասին: Մեր ինչի՞ն են պետք թշնամիները: Սակայն, ի սեր Աստու, մի նեղացեք: Գիտեմ, թե դուք ով եք և գիտեմ, որ դուք անձամբ հայերի հանդեպ մեծ համակրանք ունեք: Ձեր դեսպանը մեծ անձնավորություն է, թեև իր կարծիքով Հայաստան գոյություն չունի: Բայց, եղբայր, չէ՞ որ թուրքիայի կեսը Հայաստանն է՝ իր հայկական քարերով և հայկական այբուբենով: Ամեն խաչմերուկում մի խաչքար վկայում է, որ այս հողը Հայաստանն է՝ Մեսրոպ Մաշտոցի չնորհիվ: Խնդիրը ստեղծված տոկոսներն են, թուրքիայի ֆինանսական պարտքը, հանքային պայմանագրերը, երկաթուղային հատկացումները, սպառազինության վարձավճարները... և մանավանդ ժառանգությունը: Այո՛, այո՛, ժառանգությունը... Թույլ տվեք բացատրել ձեզ... Տեսեք, մայե, սա նույնն է, ինչ մեկն ունի շատ հարուստ քեռի՝ տասնհինգ կամ քսան դարմիկներով: Աբդուլ Համիդը չի մեռնի որպես կայսրություն սուլթան, ոչ էլ որպես հավատացյալների խալիֆ, դա ինքն էլ գիտի և սրտի խորքում սա է, որ նրան դառնություն է պատճառում: Ի վիճակի չէ ընդունել, որ մեղքն իրենն է, իրենն ու իր խարդախ ու կաշառակեր կառավարիչներին, իր անընդունակ վեզիրներին և մութասարիֆներին, իր անկարող քաղաքագետներին, իր գեներալներին և շեյխերին, որ իրար մեջ բաժանում են այն, ինչ թալանում են հայերից, հույներից և բոլոր նրանցից, ովքեր թուրքեր չեն: Լավ, ես ճիշտ չեմ, թուրք ժողովրդին էլ են դառնություն պատճառել:

Քրիստափոր Միքայելյանը ժայթքող հորձանք էր, իսկ Բագրատյանը, գավաթը ձեռքին, նրան էր նայում առանց համարձակվելու շուրթերին մոտեցնել, մինչ ես հավանություն էի տալիս փաստարկներին:

Այդ պահին Միքայելյանը վերցրեց նրա գավաթը և մի շնչով խմեց նախքան շարունակելը:

– Ինչ վերաբերում է Գերմանիային, արծիվ չէ, ինչպես որ իրեն ուզում է ցույց տալ: Էլ ի՞նչ կուզենար: Իրականում նա լեչ փնտրող անզո է, թեկուզ ո՛չ Անգլիան, ո՛չ Ֆրանսիան, ո՛չ էլ Իտալիան իրենց ճամփից մի աստիճան էլ չեն շեղվի հանուն հայերին օգնելու: Այս ինչ աղետ է: Բայց տեսեք, Րաֆֆին մի կարևոր բան է ասել. «Ես ըմբոստանում եմ՝ ուրեմն կամ»... Իսկ եթե՞ ոչ, ո՞րն է հայերի համար այլընտրանքը: Շարունակե՞լ վիզ ծոել թուրք տիրոջ առաջ: Ո՛չ, ո՛չ և հազար անգամ՝ ոչ:

Բայց դուք չեք եկել մինչև այստեղ իմ խնդիրները լսելու, այնպես որ դառնանք մեր գործին: Այս պահին ձեր բարեկամ Բրոչյանը Բիթլիսի բանտերից մեկում է բանտարկված՝ մեղադրված դավաճանության մեջ: Նրան դեռ չեն սպանել, որովհետև ուզում են քաղաքական պատիժ տալ: Բայց հնարավոր մի ելք կա. նրա փախուստի դիմաց փող տալ մի վալու՝ ոմն Բահրի փաշայի, մի թշվառականի: Բայց մյուս կողմից՝ մեզ համար դա չահեկան է: Հանուն փողի ամեն ինչի ընդունակ է, և կարծում եմ, որ անգամ կարող ենք փողով գնել Բրոչյանի փախուստը: Բայց ինձ սխալ չհասկանաք, Ֆրանսիայի փողի կարիքը չունենք, ոչ էլ ձեր: Միմիայն ուզում ենք, որ կարողանա մի երկու գիշեր ապաստանել Ֆրանսիական հյուպատոսարանում, մինչ նրան կփնտրեն Բիթլիսի շրջակայքում: Բահրի փաշային կաշառելու փողը կտա էմիլ Բագրատյանը... այո՛, իմ պարոն: Այստեղ ներկա Բագրատյանը, որ սնապարծ հայի վառ ներկայացուցիչն է: Բայց այդ մատանիները, այդ ատամները և շողոքորթ ժպիտը դիմակ են, ընդամենը կեցվածք, քանի որ այս մարդը ՀՀԴ-ի գանձապետն է և իսկական հայրենասեր: Ինչպես տեսնում եք, ձեզանից ոչինչ չենք թաքցնում: Մեր ձակատագիրը ձեր ձեռքերում՝ ցույց է տալու, որ ձեզ մեր իսկական բարեկամներից ենք համարում, քանի որ գիտենք, որ կարող ենք ձեզ վստահել... Եվ մի կարծեք, թե ուզում ենք ձեզ ներքաշել մեր հարցում: Միայն թե երբեմն չգիտենք՝ ո՞ւմ դիմել:

Քրիստափոր Միքայելյանը մնաց սեեռուն նայելով ինձ: Իսկապես այդ մարդիկ ինձ են վստահել իրենց կյանքը, բայց հոգուս խորքում գիտեի, որ չէին սխալվում: Հայ ժողովուրդը, իմ պատկերացմամբ,

կարծես փոքր ու խիզախ Դավիթն էր, որ դեմ-դիմաց դուրս էր եկել ահեղ ու դաժան թուրք Գողիաթի դեմ: Դա անհավասար պայքարն էր փոքրաթիվ մեծ ժողովրդի, որը համարյա ամեն ինչ կորցրել էր՝ տափաստանների բարբարոսների կողմից իրենց երկիրը նվաճելուց ի վեր:

Այնուամենայնիվ, չնայած դրան, պետք է ընդունել, որ այդ երկարատև հակամարտության մեջ թուրքերը վերջնական հաղթողներն էին թվում, որում Միքայելյանը, Բագրատյանը և նրանց նմանները մշտապես զոհարեցում էին իրենց կյանքը, վտանգելով ամեն ինչ, փորձելով պահպանել այն չնչին մասը, որ մնացել էր իրենց հայրենիքից՝ ասպատակված թուրք հեծյալների կողմից:

Չգիտեի՝ ինչ պատասխան տալ իմ նկատմամբ նման վստահության դիմաց, այնպես որ շունչս տեղը բերեցի նախքան պատասխանելը:

– Կարծում եմ, որ իմ հարցում չեք սխալվել: Թուրքերի դեմ անձնական ոչինչ չունեմ, բայց եթե պետք է վճիռ ընդունեմ, դա կանեմ հանուն հայերի, որոնց ինձ շատ մոտ եմ զգում: Գուցե և այն տարօրինակ և անհեթեթ զգացումի ազդեցությամբ, որ մեզ ստիպում է անցնել ավելի թույլի կողմը: Բացի այդ, այս դեպքում չգիտեմ, թե ով է ձեզ ուղարկել ինձ մոտ, բայց Գրիգորն իմ ընկերն է, նրա հետ ծանոթացել եմ տարիներ առաջ Նյու Յորքում և պատասխանատու եմ, եթե նրան բան պատահի, քանի որ այդ ես նրան համոզեցի, որ վերադառնա: Ինչպե՞ս կարող եմ լքել նրան հիմա: Անմիջապես հեռագրով մի ծածկագրված ուղերձ կուղարկեմ հյուպատոսին, որպեսզի ոչ մի արգելք չդնի նրան ապաստան տալու համար, եթե ձեզ հաջողվի նրան հանել այնտեղից: Ուզում եմ տեղեկացված լինել, քանի որ եթե՞ ոչ, կանենք անհրաժեշտ դիվանագիտական ձևակերպումներ և կարծում եմ, որ մեզ ուշադրություն կդարձնեն: Չէ որ այդ մարդն ի վերջո ԱՄՆ քաղաքացի է: Ճիշտ է, որ դա կարող է հանգեցնել դիվանագիտական բախման, բայց կան պահեր, երբ անգամ հարկավոր է այդ ոխակին դիմել:

Երկուսն էլ համաձայնվեցին և թեթևացած իրար նայեցին, ասես կասկածում էին, թե իրենց առաջարկն ինձ համոզեց, թե ոչ: Սակայն իմ կարծիքով Գրիգոր Բրոչյանը ձերբակալված էր, որովհետև ես էի հորդորել, որ նա վերադառնա Թուրքիա և ստանձնի այդպիսի վտանգավոր պատասխանատվություն:

Նրանց հրաժեշտ տվեցի՝ ճշտելուց հետո, թե յուրաքանչյուր դեպքում ինչ պետք է ձեռնարկենք: Գրիգորն ինձ երբեք չէր ասել, որ

պատկանում է ՀՀԴ-ին, թեև հնարավոր էր, որ անդամագրված լիներ վերջին ամիսներին հայկական միակ գաղտնի կազմակերպությունը, որը դիմակայում էր թուրքերին՝ հաջողության որևէ ակնկալիքով:

Թողեցի խանութը՝ թեև տակ տանելով մի փոքրիկ մետաքսե գորգ՝ էմիլ Բագրատյանի նվերը, որն ինձ բացատրեց, որ կասկածի տեղիք կտա, եթե որևէ արտասահմանցի երկար ժամանակ անց դուրս գա խանութից առանց որևէ բան գնելու: Եվ դրանում նա իրավացի էր, քանի որ սկսում էի ըմբռնել, որ հայերը շատ թերու-թյուններ ունենին, բայց ինչ խոսք, որ երբևէ իմ ճանաչած լավագույն վաճառականներն էին:

ՍԵՊՏԵՄԲԵՐԻ 26–27, 1895

20. ՀԱՅ ՀԵՂԱՓՈՒԱԿԱՆ ԴԱՇՆԱԿՑՈՒԹՅՈՒՆԸ

Էմիլ Բագրատյանն ինձ լուր ուղարկեց իր հայ աշխատողներից մեկի միջոցով, որն ինձ հանդիպեց Կաֆե Իմպերիալում: Սեպտեմբերի վերջն էր, և եղանակը Կոստանդնուպոլսում չափից դուրս շոգ էր այդ օրերին:

Բագրատյանին գտա Բազար թաղամասին հարող զրոսայգիներից մեկում: Վախենում էի, որ ինձ հսկելիս լինեին, որովհետև քաղաքական իրավիճակն այնքան լարված էր, որ ցանկացած բան կարող էր տեղի ունենալ: Բայց կապավորը պնդեց, որ պետք է տեսնեմ էմիլին, իսկ ես որևէ այլընտրանք չունեի: Նաև չէի ուզում, որ հայերն ասեին, թե վտանգի պահին իրենց լքել եմ:

Էմիլը, չուրջն աղավիններ, մի հովվերգական տեսարանում էր: Մի քանի երեխաներ խաղում էին մոտերքում, իսկ այդ մարդը՝ անմեղ պապիկի կերպարանքով, անվրդով առավոտն էր անցկացնում:

Նստեցի մի նստարանի և բացեցի «Լ'Օրոր»-ը: Թերթը քաղաք էր հասնում երկու շաբաթ ուշացումով, բայց դա ավելի լավ էր, քան ոչինչ և ինձ օգնում էր իրազեկ լինել Փարիզում տեղի ունեցող իրադարձություններին: Ակներև էր, որ այնտեղից Կոստանդնուպոլիսը գտնվում էր աշխարհի ծայրում: Բալկանները ժամանակի առումով, կամուրջի դեր էին կատարում, որովհետև, երբ այն կտրում-անցնում էին, առաջ էր գալիս մի զգացողություն, որ կարծես թե ժամանակաշրջան է փոխվում, քանի որ թուրքական կայսրությունը՝ անկախ իր գործադրած ջանքերից, թողնում էր այն տպավորությունը, որ անցյալի ժամանակներից ի վեր խարխիս նետած կանգնած է մնացել և անկարող է ցատկել XX դար, որն օր օրի վրա էր հասնում:

Այդ միջոցին էմիլն ավարտում էր աղավիններին կերակրելը՝ առանց ցույց տալու նվազագույն շտապողականություն և ոչ էլ իմ նկատմամբ հետաքրքրություն, որը հավանաբար նրա ռազմավարու-թյան մասն էր, քանի որ, անկասկած, իր մարդկանցից մի քանիսը մոտերքում հսկում էին ցանկացած արտառոց շարժում: Թուրքական

քաղաքական ուստիկանություն համար ՀՀԴ-ն որսի մեծ ավար էր և շատ ավելի մեծ, եթե նրանց հաջողվում էր ներքաշել այդ գործում ցանկացած դիվանագիտական ներկայացուցչության որևէ անդամի: Հետևաբար պետք է գործեի ծայրաստիճան զգույշ, որքան ինձ համար, այնքան էլ իմ մերձավորների, և մանավանդ Պոլ Կամբոնի՝ դեսպանի համար. եթե ապացուցեին իմ կողմից որևէ նվազագույն հարբերություն ոչ թե մտավոր հայ աշխարհի, որն իր դիրքորոշմամբ ամբողջովին դեմ էր թուրքական քաղաքականությանը, այլ կոնկրետ ՀՀԴ-ի հետ, ինձ համար անձնական աղետ կլիներ, իսկ Ֆրանսիայի համար՝ մեծ իրարանցում:

Այնքան մեծ չէր վախը գաղտնի ուստիկանության կամ Բարձր Դոան, այսինքն՝ տեղի գործադիր կառավարության կողմից հասարակության մեջ գործող ծպտյալ մատնիչներից, որքան նրանցից, ովքեր լրտեսում էին ուղղակիորեն սուլթանի տված հրամաններով: Պատմում էին, որ Աբդուլ Համիդը, իսկապես չեղվել է իր անձի անվտանգության սևեռուն գաղափարով: Նրա ամենամերձավոր մարդիկ վարձկան լրտեսների, ստահակ կամակատարների, մատնիչների և մարդասպանների բուրգի գազաթն էին, որոնց օգտագործում էր վերահսկելու այն ամենը, թե ինչ էին անում և ինչ էին մտածում իր երկրում:

Միայն մի առիթով էի պատեհություն ունեցել ողջունել Աբդուլ Համիդին, և երբ նա ի պատասխան ինձ ուղղեց հայացքը՝ նկատեցի արհամարհանքի հոգնած արտահայտություն դեպի չրջապատող աշխարհը, չհաշված դեմքի ծամածոությունը, որը որպես բռնազբոսիկ ժպիտ՝ ինձ նվիրեց:

Դեսպանատան բժիշկներից մեկին՝ դոկտոր Պիեռ Լըբլանկին, նյարդային հիվանդությունների մասնագետ, Փարիզի Սալպետրիերի տիտղոսակիր և Շարկոյի հետևորդ, ընդամենը մեկ ամիս առաջ՝ մի առավոտ, շտապ կանչել էին Դոլմաբազեի պալատ, քանի որ իր ծառայությունների կարիքն ունեին:

Բժիշկ Լըբլանկն ինձ պատմեց, որ սուլթանն ունեցել էր ուշաթափություն, հավանաբար ափիոնային թմրանյութի չարաչափման հետևանքով:

– Պետք է ինձ ընկերակցած լինեիր: Թագավորական սրահները իսկական լաբիրինթոս են, և մարդ իրեն նրանցում հանգիստ չի զգում: Էդ սուլթանը շատ բաներում է չափն անցնում, և կարծում եմ, որ վատթարագույն չարաչափմը արքունական հարեմին բավարարելն է: Ի՞նչ օրգանիզմ դրան կդիմանա, և ասեմ ձեզ, մանավանդ այն

դեպքում, երբ նրա պահանջմունքները նույնն են, ինչ առնական և սեռունակ տղամարդունը: Երբ ես մտնում էի, տեսա սենյակներից դուրս գալիս մի քանի կենակցուհիների, և պարզ է, այդ մարդը ցույց էր տալիս գուտ Ֆիդիկական և մտավոր ուժասպառության լուրջ նշաններ: Իմ առջև չարաչափմանից սպառված, անխնամ, չհարգարված մի մարդ էր, որ անկախ իր տարիքից, թվում էր ծերունի՝ թմրադեղեր գործածած լինելու ակնհայտ ախտանիշներով, քանի որ բերբերը սեղմվել, դարձել էին սև կետեր, սրտի զարկերը սովորականից դանդաղ էին, չնչում էր դժվարությունը և անգամ չնչարգելություն ուներ: Ստիպված անմիջապես ստամոքսի լվացում կատարեցի՝ կալիումի պերմանգանատի լուծույթով, և բարբախտաբար նրա օրգանիզմը դրան բավականին լավ արձագանքեց:

Հաջորդ օրն առավոտյան կրկին այցելեցի նրան, ինչպես որ խոստացել էի: Նա շատ փոխված էր, քանի որ նրան սափրել էին, հարդարել, սանրել՝ ցողել օծանելիքով: Անգամ հարդարելով քողարկել էին նրա աչքերի տակի կապույտները, և թեև աչքերը դեղին էին և արյունով լցված՝ լյարդի և երիկամի հետ կապված բացահայտ ախտանիշ, համարյա նման էր լրիվ նորմալ մարդու, եթե չլինեք ձախ ձեռքի տիկը և իր այն համառ պնդումը, որ ինձ շարունակ կրկնում էր, թե իրեն ոչինչ չէր եղել: Մեծ վեզիրը, որ այնտեղ էր, անհանգստացած իր տեր ու տիրակալի առողջությունը, ինձ ստիպեց խոստանալ իրեն, որ նվազագույն մեկնաբանություն իսկ չեմ անի այն բանի շուրջ, ինչին ներկա էի եղել, և այդ մեկը, այո՛, ակնարկեց, որ իմ ծառայությունները շոայլորեն կփոխհատուցվեն: Տեսնո՞ւմ եք այս մատանին: Քարը բավականին արժեքավոր տոպազ է, իսկ աղամանդները թեկուզ կոպիտ են հղկված, ունեն իրենց արժեքը: Ինձ դա տվեց ներքինիների պետը, երբ պալատից դուրս էի գալիս: Ճիշտն ասած, չգիտեմ, թե ինչու եմ այն կրում, մանավանդ որ այս ոճի պաճուճագարդ մատանիներն ինձ բոլորովին դուր չեն գալիս: Բայց, ի վերջո ինձ այն նվիրել է սուլթանը, իսկ ամեն մեկը կարո՞ղ է ասել...

Ի վերջո ուզում եմ ձեզ ասել, որ այդ անհատը գուցե մեծ իշխանավոր է, բայց վատ մարդ է: Ինչ ասեմ ձեզ: Այդքան պալատներ, ծառաներ, կենակցուհիներ, զարդեր, քմահաճույքներ, բայց ներքուստ բացահայտեցի նրա թշվառական և դժնի հոգին:

Բժիշկ Լըբլանկը իրավացի էր, թեև դա ինձ համար նորություն չէր, որ թուրքիայում, մանավանդ Կոստանդնուպոլսում բոլորը վախենում էին այդ սուլթանից, որի նախարարներն անգամ իր տրամադրություն կտրուկ փոփոխությունների և հետապնդման մոլագարության պատ-

ճառով նախընտրում էին, որ իրենց չհրավիրեն պալատ, քանի որ ամեն բոլոր դա կարող էր առաջ բերել որևէ լուրջ խնդիր:

Էմիլ Բագրատյանն ինձ հոնքերի մի թույլ դիմախաղով հասկացրեց, որ իրեն հետևեմ: Նա նույնպես վստահ չէր, թե մեզ չեն հետևում, և իրոք դա իր համար ավելի վտանգավոր էր, քան ինձ համար: Այնպես որ, ես ինձ հեռավորության վրա պահեցի, որպեսզի ոչ ոք ինձ նրա հետ չկարողանար կապել, և այդպես գնացինք՝ բարձրանալով երկար գաղվերով դեպի Բագարի թաղամաս: Երբ հասավ այնտեղ, ներս մտավ մեծ դռներից մեկով: Մտնող դուրս եկող այնքան մարդ կար, որ չարչարվեցի, որ նրան չկորցնեի, հետո ներս սողոսկեց մի գավիթ, որտեղ գրքերի, սրբապատկերների ու փորագրական աշխատանքների հնավաճառներ կային և լավ էր, որ գոնե այնտեղ ժամանակ գտա նրան հետևելու:

Էմիլ Բագրատյանը շատ կոփված էր այդ գործում: Առաջին իսկ անգամ, երբ իր հետ խոսեցի, հասկացա, որ նրան ոչինչ չէր նյարդայնացնում, որ նա կարող էր նայել աչքերիդ մեջ և պատմել որևէ հերյուրանք՝ առանց աչք թարթելու: Բացի այդ՝ լինելով Քրիստափոր Միքայելյանի՝ ՀՀԳ-ի թերևս ամենաուժեղ անդամի բարեկամը, վրստահվածք և խորհրդատուն, մի եզակի մարդ էր, որով հիանում էին շատ քչերը, ովքեր ծանոթ էին նրա երկակի անձնավորությանը, որը և նրան դարձրել էր թուրքական ոստիկանության ցանկալի որսը, որը ոչինչ չէր խնայի նրան բացահայտելու համար:

Սարսափելի պահ էր հայերի համար, քանի որ չգիտեին՝ ում օգնության դիմել: Նրանց միակ և վերջին հույսը համայն Ռուսիայի ցարն էր, սակայն իրականությունը նրանց ստիպում էր տեսնել, որ այդ մարդն էլ մինչև վերջ նրանց օգնության չի հասնի: Լրիվ հակառակը, Ռոմանովների հավակնությունը միշտ եղել էր հայերին ուսացնելը, նրանց տարրալուծելը ուս բազմաքանակ ազգության մեջ: Չնայած դրան՝ այն վատթար դրությունը, որում գտնվում էին թուրքական կայսրության մեջ, շատերին ստիպում էր փախչել և հարյուր հազարավորներ ապաստանեցին ուսական Կովկասում, որտեղ մինչ այդ շատ լավ էին ընդունվում, քանի որ նրանցից շատերն ունեին ազգականներ, որոնք արդեն սերնդեսերունդ բնակվում էին սահմանամերձ նահանգներում:

Այսպիսով՝ մտա էմիլի հետևից: Հայերին օգնելու իմ որոշումը բխում էր զուտ մարդասիրական շահերից, նույնիսկ համակրանքից կամ մտահոգվելուց: Ես, իրոք, խորը զայրույթով էի լցվում օրեցօր Կոստանդնուպոլիս հասնող լուրերի պատճառով: Ամբողջ Եվրոպայով

մեկ հնչում էին սարսափելի դեպքերի մասին մերկացումներ՝ մանավանդ Փրանսիայում և Անգլիայում: Հասարակական կարծիքը և շատ մտավորականներ արձագանքել էին իրավիճակին՝ բացառությամբ Փարիզի մամուլի, որի մեծ մասը գնվում էր Բարձր Դուան կողմից, երկրի մնացած մասը մեկնաբանում էր մեծ վրդովմունքով Թուրքիայում քրիստոնյա փոքրամասնությունների դրությունը: Փաստորեն բրիտանական նավատորմից, որը գտնվում էր Դարդանեյի մատույցում, հրաման ուներ միջամտելու, եթե սուլթանը չզաղարեցներ այդ սարսափելի ոճիրները:

Այնպիսի քաղաքական գործիչներ, ինչպիսիք էին Գլադսթոնը և Սոլսբերին, նախագգուշացնում էին թուրքերին իրենց թույլ տված սարսափելի սխալի մասին:

Հետևեցի էմիլին մի նեղ սալահատակ անցումով, մինչև որ մի պահ նրան աչքիցս կորցրի: Մի բաղեղ ծածկում էր կողքի պատերը, հետո ես բախվեցի մեխերով պատված մի դռան, որը բացվեց իմ առաջ, կարծես ինձ սպասելիս լինեին: Զգուշորեն մտա ներս, որը մթության մեջ էր և միայն այդ ժամանակ գլխի ընկա, որ դա մի փոքր հայկական եկեղեցի է: Այնտեղ էր ինձ սպասում էմիլը, որը բացարձակ լուռ ինձ նշան արեց, որ իրեն հետևեմ: Մի քիչ առջևում հասանք դարբնոցի դռան և իջանք նեղ պտուտակաձև սանդուղքով, որ թվում էր, թե տանում է դեպի մշուշի մեջ մի դամբարան: Հետո քայլեցի նրա հետևից մի երկար միջանցքով, հազիվ ուսերիս լայնությունը, այնքան ցածր, որ ստիպված կուչ եկած էինք քայլում, մինչև որ վերջապես մտանք կամարակապ առաստաղով քարե սրահ: Մի խումբ տղամարդիկ լռելյայն գնում էին ինձ, և նրանց մեջ տարբերեցի Քրիստափոր Միքայելյանին: Այդ ժամանակ հասկացա, որ դա ՀՀԳ-ի կենտրոնն է Կոստանդնուպոլսում, որտեղ տեղի են ունենում նրա անդամների գաղտնի ժողովները: Թաքստոց, որ փորձում էին գտնել ոստիկանությունը և սուլթանի լրտեսները:

Բոլոր մասնակիցները ինձ լուռ գրկեցին, և այդ ժամանակ գիտակցեցի, թե ինչ աստիճանի էի ներգրավված այդ հարցում: Ինձ համար հետդարձի ճանապարհ այլևս չկար, այն պահից, ինչ մտա ՀՀԳ-ի միջուկը՝ դառնալով նրանցից մեկը՝ իր բոլոր հետևանքներով հանդերձ:

ՍԵՊՏԵՄԲԵՐԻ ՎԵՐՋԵՐ 1895

21. ԿՈՍՏԱՆԴՆՈՒՊՈԼՍԻ ԿՈՏՈՐԱԾԸ

Քաղաքի Հայ նշանավոր մարդկանց մի ստվար խումբ, որոնց մեջ էր նաև Պողոս Հակոբյանը, սեպտեմբերի 28-ին կեսօրից քիչ առաջ եկավ դեսպանատուն: Նրանցից մեկը, որ նման էր ղեկավարի, պահանջեց տեսնել դեսպանին, սակայն Պոլ Կամբոնը պաշտոնական ուղևորության մեջ էր, և ստիպված ես նրանց ընդունեցի որպես ի տեղի դեսպան:

– Եկել ենք զգուշացնելու Ֆրանսիայի դեսպանատանը, որ Եվրոպան անուշադրության է մատնում օգնության մեր բազմաթիվ դիմումներն այն ոճրագործությունների դեմ, որ մեր նկատմամբ թույլ են տալիս թուրքերը, մենք պաշտպանելու ենք մեր իրավունքները ցուցարարների երթով, խաղաղ ու կարգուկանոնով: Պահանջում ենք, որ Ֆրանսիան մեզ ակտիվորեն աջակցի, հակառակ դեպքում նա ևս պատասխանատվություն կկրի, եթե որևէ բան տեղի ունենա:

Բոլորն էլ երևում էին հուզված, գիտենալով, թե ինչ վտանգավոր գործ են հանձն առել, բայց նաև անդիջում՝ իրենց ընդունած որոշման մեջ:

Այլևս ոչ մի խոսք չասացին, տասնհինգ թե քսան հոգին, որ խըմբվել էին դռան առջև, շուտ եկան և լուռ լքեցին Ֆրանսիայի դեսպանատան այգին՝ թողնելով ինձ մենակ և շատ անհանգիստ այն մտորումով, թե ինչ կարող էր տեղի ունենալ՝ իմանալով, որ զուր տեղը չեն խոսում և եթե երթի դուրս գան, թուրքերը հաստատ կստիպեն նրանց շատ թանկ փոխհատուցել:

Հետո դեսպանատան կառապաններից մեկի՝ Օհանես Խրիմյանի միջոցով իմացա, որ երթի կազմակերպումը Հնչակ կուսակցության գործն էր, և ամենայն հավանականությամբ ՀՀԴ-ն նույնպես սատարելու էր այն:

– Մայե, շատ վատ բաներ են տեղի ունենալու, շատ, շատ վատ,– ինձ նախազգուշացրեց այդ մարդը:

Խրիմյանը չէր սխալվում: Երկու օր անց՝ սեպտեմբերի 30-ին, հազարավոր Հայ ցուցարարներ էին հավաքվում Գալատա թաղամա-

սում: Գալիս էին ամենահեռավոր ծայրերից, նույնիսկ քաղաքից դուրս վայրերից, չնայած թուրքական բանակը, հրաշալիորեն իրադեկված, տեղակայվեց մուտքերի և ճանապարհների վրա՝ նրանց անցումը թույլ չտալու համար:

Ուզեցի տեսնել այն, ինչ կատարվելու էր, իմ սեփական աչքերով, ոչ թե ինձ պատմեին տեղի ունենալուց հետո, որովհետև ներքուստ ընդվզում էի այդ դաժան իրականության դեմ: Գիտեի, որ անձամբ մեծ ռիսկի էի դիմում, սակայն ինձ համար անտանելի էր հետևել այդ ամենին՝ դեսպանատան դիվանագիտական անվտանգության ապահով պատուհանի հետևից:

Սկզբում չէի ուզում խառնվել ցուցարարներին, ինչն անմիջապես ինձ անհնարին եղավ, քանի որ հորձանքների պես գալիս էին միանալու մեծ լճում: Երևում էր, թե նրանք ինչպես էին վազելով անցնում Ոսկեղջյուրի կամուրջը, ասես լուռ էին մի անդիմադրելի կոչ: Մթնշաղին մոտ էր, և շատերը գալիս էին ջահերով:

Հանկարծ զգացի, որ սարսափելի անխոհեմ քայլ եմ կատարում. այնքան շատ մարդ էր հավաքվում այնտեղ, որ ինձ շատ դժվար կլինեին այնտեղից փախչել, երբ ամեն ինչ բարդանար:

Մեկը կողքիս գոռաց, որ պատրիարք Իզմիրյանը ցույցի առջևում է, և բոլորը ձերուներն դիմավորեցին ծափող ջուրներով՝ համոզված, որ ի վերջո ամեն բան փոխվելու է, քանի որ մինչ այդ նրան նախատում էին սուլթանի և Բարձր Դռան կառավարության հետ համահունչ քաղաքականություն վարելու մեջ: Առաջին անգամ թուրքիայի նորագույն պատմության մեջ Հայ պատրիարքը նետվում էր փողոց, յուրայինների գլուխ անցած, բղավելով ընդդեմ սուլթանի՝ արտահայտելով Հայ Եկեղեցու զայրույթը անդադար կեղեքումների դեմ, որոնց ենթարկում էին իր ժողովրդին:

Մթնում էր արագ, և շատերը սկսեցին վառել ջահերը: Ցուցարարների երթը ուղղվում էր դեպի Դոլմաբաղչե Բոսֆորին զուգահեռ պողոտայով, և ես կողքից տեղավորվեցի՝ փորձելով միշտ դուրս լինել երթից:

Տեսա, որ մասնակիցներից և ոչ մեկը զինված չէր, թեև շատերն էին ջահերով և բղավում էին կարգախոսներ ՀՀԴ-ի օգտին, դրանցից մի քանիսը սուլթանի և կառավարության դեմ էին, որն ինձ վախեցրեց, քանի որ ոստիկանության պատասխանը կարող էր կործանաբար լինել:

Բեյօղլու ողջ թաղամասը խառնաչփոթ վիճակում էր, և գնալով ցուցարարների հետևից՝ տեսա քաղաքացիական հագուստով թուր-

քերի՝ զինված, իրենց բնորոշ յաթաղաններով՝ հսկա դազանակներով, որոնցով բոլոր թուրք օջախներում գլխատում են գառներին: Այդ ժամանակ խիստ տագնապեցի, որովհետև կռահեցի, որ աղետ է լինելու: Տեսնելով, թե ինչի է վերածվում իրադրությունը, փորձեցի ապաստանել չքամուտքերից մեկում: Դեսպանատանն ունեցած իմ դիրքը թույլ չէր տա ոստիկանությունը ձեռքակալել ինձ՝ կառավարությունից դեմ ուղղված հայերի երթում: Սակայն բոլորն էլ ամուր կողպել էին, քանի որ բնակիչները չէին ուզում չափից ավելի ռիսկի դիմել: Ահարեկված՝ սկսեցի վազել ուղղահայաց փողոցներից մեկով, բայց ելք չկար, որովհետև ճիշտ այդ պահին դրանով իջնում էին ձի նստած, հարյուրից ոչ պակաս անկանոններ՝ այբանական հետևակագործի հետևից:

Իրավիճակն անհուսալի էր: Ես ինձ երբեք վախկոտ չէի համարել, բայց այդ պահին ֆիզիկական երկյուղ զգացի այն ստույգ բանից, որ չեմ կարողանալու փախչել. ինքս ինձ մտքերը էի մի մահացու թակարդի մեջ, որտեղից փախուստի հնար չկար:

Հանկարծ ամեն ինչ փոխվեց մղձավանջի: Դա եղավ այն ժամանակ, երբ ցուցարարների առաջին շարքից մի կրակոց հնչեց: Հեծելազորի թուրք սպաներից մեկը վիրավոր ընկավ գետնին: Եվ ճիշտ այդ պահին սանձազերծվեց մի իսկական բարեկոնյան պատուհաս: Հեծյալները նետվում էին բազմություն վրա՝ սուսերը, նիզակները, հրացանները թափահարելով, ժամանակ չտալով որևէ ձևով արձագանքելու, տարիքով մեծերի վրա, որ նույնպես ներկա էին գտնվում այնտեղ և բնազդաբար իրար գլխի հավաքված՝ անշարժ կանգնած էին՝ առանց իմանալու՝ ինչ անել:

Այդ ժամանակ էլ ապշահար տեսա, թե այբանացի հրացանակիրների գումարտակը ինչպես էր բազմություն վրա անընդմեջ կրակ տեղում, որը սարսափահար փախչում էր բոլոր ուղղություններով:

Ապաստան փնտրելով անկյուններից մեկում՝ մտել էի մի քարուքանդ, լքված, կիսով չափ այրված, առանց անիվների մի ծածկասայլի մեջ: Նրա միջից տեսա այն սարսափը, որ տարածվեց մի քանի րոպեում: Անկանոններն իրենց սեփական չարությունից բորբոքված՝ հարվածում, դանակահարում և սրախողխող էին անում հայերին: Նրանցից շատերը երիտասարդ, անզամ դեռահասներ էին, որ սարսափահար ընկնում էին գետնին՝ զուր տեղը ջանալով, որ ձիերն իրենց ոտնատակ չանեն:

Ոչնչի ընդունակ չէի, միայն նայում էի սևեռուն, հիպնոսված սարսափելի տեսարաններից, որոնք տեղի էին ունենում ընդամենը մի

քանի մետրի վրա այնտեղից, ուր ես գտնվում էի: Բանակի մի կապիտանի հրամանով այբանացիների գումարտակը մի տասը քայլ գնում էր դեպի առաջ, լիցքավորում, նշան բռնում ու կրակում՝ առանց մի նշույլ գուլթ ունենալու վիրավորների հանդեպ, որոնք ցավից ջղաձգվում էին արյունոտ սալահատակին: Կասկած չկար, որ նրանց հրամայել էին բնաջնջել հնարավորին չափ մեծ թվով հայերի, ոչ միայն որպեսզի նրանց համար դա լիներ դառը պատիժ, որը հիշվեր երկար ժամանակ, նաև որպես վրեժխնդրություն այնպիսի գաղտնի կազմակերպության նկատմամբ, ինչպիսիք ՀՀԳ-ն էր կամ Հնչակը, որպես փոխհատուցում, որ չեն կարողացել հասցնել գտնել նրանց առաջնորդներին:

Սուլթան Աբդուլ Համիդը թվում էր, թե խելագար ատելությունը էր լցված հայերի դեմ, բացասական սևեռունությունը, որն իր իշխանություն տարիների ընթացքում փոխակերպվել էր անդիմադրելի զզվանքի և նրան մղում էր չլսված դաժան արարքների:

Հանկարծ երկու հայ, համարյա երեսնաներ, հազիվ 15 կամ 16 տարեկան, մտան այն սայլը, որտեղ ես էի և մնացին զարմացած՝ ինձ ներսում կուչեկած տեսնելով, մինչ շնչում էին հեխհե, վախեցած՝ չիմանալով, թե որն է լինելու իմ արձագանքը, քանի որ անմիջապես գլխի ընկան, որ ես հայ չեմ, հետևաբար ինձ չեն կարող որակել բարեկամ կամ թշնամի:

Ես մի շարժում արեցի՝ տարածելով ձեռքերս՝ փորձելով հանգրստացնել նրանց, և պետք է որ հասկացած լինեին, որովհետև երկուսն էլ միաժամանակ նույնը կրկնեցին: Մինչդեռ դրսում, հոգեվարքի ճիշերը, կրակոցները, ձիերի ծառս-ծառս լինելը, կոտորածի շառաչունը, որովհետև դա արդեն ուրիշ բան չէր, ինձ բերում էին այն զգացումին, որ ես ապրում եմ պատմություն ամենամութ ու սարսափելի պահերից մեկը: Որքան մեծ էր կարմիր սուլթանի խարդախությունը, մեծատառով մարդասպանի, որը խաղաղ երթից օգտվելով՝ սանձազերծել էր անիմաստ մի կոտորած:

Այդ ժամանակ տղաներից մեկը հայերեն ինչ-որ բան բղավեց, մինչ շարժում էր անում, հետո դուրս եկավ: Այնտեղ մի քանի անկանոններ սրախողխող էին անում շատ հայերի:

– Իր եղբայրն է,– բղավեց խզված ձայնով նա, ով ծածկասայլում էր՝ ինձ հետ: – Իր եղբայր Հակոբն է,– հասկացա մի կերպ:

Տղան, որ վազում էր, հանկարծ բարձրացրեց ձեռքերը երկինք և տապալվեց այլ ընկած մարմնի վրա: Նույն պահին անկանոններից մեկը նետվեց նրա վրա իր յաթաղանով, նրան իրար հետևից խփեց,

կուսցավ և բարձրացրեց մի սարսափազդու ավար. հայ տղայի ար-
յունածոր գլուխը:

Ձկարողացա պահել նրան, ով մնացել էր ինձ հետ. հուսահա-
տությունից ոռնալով դուրս սահեց սայլից և վազեց այնտեղ: Նա էլ
չհասցրեց հասնել, քանի որ այդ պահին հնչեց հրացանավորների նոր
կրակոց, և կտորված տիկնիկի պես տապալվեց նրանց մոտ, ովքեր
փորձում էին մոտենալ՝ գտնելու յուրայիններից որևէ մեկին, հեռա-
ցած մի քանի այգիներում, պողոտայի կենտրոնում, և որոնք նույնպես
տապալվեցին:

... Ընդամենը կես ժամ հետո այդ վայրում միայն մնացել էին հար-
յուրավոր հայերի գլխատված, նույնիսկ քառատված դիակներ, շատ
ուրիշներն էլ տարվել էին Կոստանդնուպոլսի բանտերը: Առնվազն
մի ժամ անչարժ մնացի՝ դողալով գայրույթի և ահի տարօրինակ
խառնուրդից: Մտածելով հազար միջոց՝ վրեժխնդիր լինելու գոհված-
ների դիմաց, ցանկանալով մարդասպան սուլթանին մահերից վատ-
թարագույնը, մտքում շարադրում էի մի բողոք «Լ'Օրոր»-ում հրա-
տարակելու համար:

Դեռ շատ գիշերներ էի երազում տեսնում այն. իմ մղձավանջների
պահին ինձ համարում էի վախկոտ, համոզված, որ լավ կլինեք ես էլ
ընկած լինեի որպես կամայականություն վայրագություն ևս մի գոհ՝
ուրիշ հարյուրավոր անմեղների հետ, ովքեր կյանքից զրկվեցին՝ փոր-
ձելով պաշտպանել յուրայիններին:

Ես ընդունակ չեղա: Երբեմն արթնանում էի այն պահին, երբ վա-
զում էի՝ օգնելու հայ տղային: Բայց միշտ ուշ էի հասնում և տեսնում,
թե ինչպես էին նրա աչքերը նայում ինձ հույսով, համոզված, որ
ժամանակին էի հասնելու նրան փրկելու:

ՆՈՅՆՄԲԵՐ 1895

22. ԳՐԻԳՈՐ ԲՐՈՇՅԱՆԻ ՓՈՐՁՈՒԹՅՈՒՆԸ

Հազիվ մի ամիս էր անցել սուլթան Աբդուլ Համիդի հռչակած հու-
րիեթից հետո, որում ամփոփված էին այն բարեփոխումները, որոնք
նա ստանձնում էր անցկացնել եվրոպական տերությունների ճընշ-
մամբ, երբ Պոլ Կամբոնը վերադարձավ Տրապիզոն կատարած իր այ-
ցից: Այնտեղ Ֆրանսիան Հյուպատոսարան ուներ և առևտրական
խոշոր շահույթներ: Նրան հանդիպեցի դեսպանատան դռան մոտ և
նկատեցի, որ տարօրինակ էր: Զեռքս սեղմեց լուռ, գունատ դեմքով և
նշան արեց, որ իրեն հետևեմ: Բարձրացանք նրա գրասենյակը, և
դուռը փակեց: Նստեցինք բազկաթոռներին՝ պատի վառարանի դի-
մաց, և Պոլը երկու բաժակ կոնյակ մատուցեց: Իրենը մի կուսով խմեց,
մինչ ինձ տալիս էր մյուսը: Փնչացրեց և սկսեց ինձ զննել:

— Հիմա ոչ մի կասկած չունեմ: Այս սուլթանը մի անգուլթ մար-
դասպան է. մի չարագործ և ամենախարեբա մարդկանցից մեկը, որ
երբևէ ճանաչել եմ: Կհարցնես, թե ո՞րն է իմ գայրույթի պատճառը:
Քեզ կպատմեմ. ես Տրապիզոնում էի, մեր Հյուպատոսարանում մըտ-
քեր էինք փոխանակում Պիեռ Սեն Ժակի՝ Հյուպատոսի հետ, որն ինձ
իրոք զգուշացրել էր, որ մթնոլորտը շատ լարված է, և ամեն ընդ
կարող է որևէ բան պատահել: Բայց կարծում եմ, որ չնայած դրան,
անգամ ինքը չէր ենթադրում, թե ինչ էր շուտով կատարվելու:

Անհավատալի էր. մենք պատշգամբում էինք, իսկ ինքը փողոցում,
ինչ-որ բան էր ցույց տալիս, երբ հանկարծ, մի քանի թուրքեր, ասես
հատուկ ազդանշան ստացած լինեին, հարձակվեցին մի խումբ հա-
յերի վրա: Խոսքը զուտ սպառնալիքների կամ էլ ուժ ցուցադրելու մա-
սին չէր: Մի քանի ընդունում փողոցները ծածկվեցին կոտորված մար-
միններով: Ճշմարիտն ասած, պետք է խոստովանեմ քեզ, որ չգի-
տեինք ինչ անել, քանի որ համակվեցինք վախի և անորոշություն այն
զգացողությունները, որը սովորաբար ծնվում է սարսափի հանդեպ: Հա-
վատա ինձ, եթե քեզ ասում եմ, որ մահը հոտ ունի... մի սարսափելի
խառնուրդ՝ արյան, մարմնից դուրս թափված աղիների, քրտինքի.
ահավոր մի բան, որից առաջին պահին քար կտրեցինք: Միայն կա-

րողացանք բացել դուռն ու ներս թողնել երեք կանանց, որոնք սարսափահար բղավում էին: Նրանցից մեկը ուշաթափվեց ձեռքերիս մեջ և շատ վատ զգացի, հասկանալով, որ քիչ բան էինք արել այդ խեղճ մարդկանց օգնելու համար:

Տեսանք անկանոնականների խմբեր և քաղաքացիական հազուատով մարդկանց, թե ինչպես էին հայ վաճառականներին հանում իրենց խանութներից և բացարձակ սառնասրտությամբ՝ առանց որևէ խղճմտանքի, դանակի կամ կացնի հարվածներով սպանում կամ քարով խփում նրանց՝ առանց ուշադրություն դարձնելու մեր ճիչերին:

Այնպես էր, որ կարծես ազատ թռիչք էին տվել իրենց դարավոր ատելությունը. աշխատանքով զբաղվելու փոխարեն, ինչպես որ ցանկացած մեկ այլ օր. հանկարծ բնակիչները դադարեցին մարդ արարածներ լինելուց: Մի մասը դահիճ էր, մյուսները՝ գոհեր:

Քեզ պետք է ասեմ, որ մեզ շատ դարմացրեց թուրք ոստիկանություն պահվածքը: Ոչինչ չարեցին: Անգամ նվազագույն ջանք, դրանից խուսափելու համար, չնայած կարծում ենք, որ խիստ հրաման ունեին այդպես գործելու համար:

Սարսափելի տեսարաններ էին, եթե չասենք դարհուրելի: Չնայած մեր բողոքներին, որ մեզ տանեն վեզիրի հետ հանդիպման, մի թուրք սպա հրաման տվեց, որ մեզ ուղեկցեն պահակախմբով, եթե չասենք՝ որպես ձերբակալվածների մինչև նավահանգիստ: Ճանապարհին տեսանք շատ հրդեհներ, փողոցներում շարտված դիակներ՝ մի քանիսը գլխատված, անգամ կանանց և երեխաների: Ինչպես որ կհասկանաս, չնայած իմ եռանդուն բողոքներին, անգամ սպանալիքներին, չկարողացանք խոչընդոտել: Իսկապես, կյանքում լինում են պահեր, երբ մարդ իրեն անկարող է զգում: Այդ օրը Տրապիզոնում կատաղությունից լաց եղա՝ ըմբռնելով, որ շատ դեպքերում իրականությունը մեզ ոտնակոխ է անում:

Պոլ Կամբոնն իրեն նորից կոնյակ լցրեց և խմեց մի ումպով: Տեսա, որ աչքերը խոնավ են: Շնչում էր այնպես, ասես մեծ ձիգ էր գործադրում:

– Եվ ամենավատն այն է, որ համոզված եմ, որ այստեղ՝ Կոստանդնուպոլսում, ամեն ինչից կհրաժարվեն: Գարձյալ հայերը կլինեն մեղավորները, իսկ թուրքերը՝ գոհ: Բայց այս անգամ ուրիշ է, անձամբ եմ վերապրել այդ, խոսքը հեռավոր քաղաքից ստացած պաշտոնական տեղեկության մասին չէ: Գնալու եմ մեծ վեզիրի մոտ, հաստատ գիտեմ, որ սուլթանն ինձ չի ուղենա ընդունել: Գիտե՞ս, ամենուրեք լրտեսներ ունի: Հրաչայի իրազեկված է, թե ինչ է կատարվում ողջ

կայսրությունում: Դաժան և ցինիկի մեկն է, միակ բանը, որ անում է, շարունակում է նորից ու նորից խաբել Եվրոպային: Բայց այս անգամ ամեն բան այլ կերպ է լինելու: Շատ խիստ զեկուցագիր եմ ուղարկելու մեր պրեզիդենտին և խնդրելու եմ մի տեսակցություն՝ պատմելու նրան անձամբ այս ամենը:

Լսիր, անցած օրը տեսա թուրքական կառավարության իսկական դեմքը, այլևս չի կարող շարունակվել նույն ձևով, քեզ մի բան կասեմ: Ես հուսախաբ եմ և կարծում եմ, որ խնդրելու եմ, որ ինձ փոխադրեն Փարիզ, քանի որ չեմ ուզում շարունակել այստեղ ներկա գտնվել այդ հիվանդ մարդու սարսափելի հոգեվարքին՝ այս կայսրության, որ սկսել է նեխել մեռնելուց առաջ: Այլևս երբեք չեմ սեղմի թուրք քաղաքագետների ձեռքը: Համարյա մեծ մասը, եթե չասենք բոլորը, այն կարծիքն են, որ մեկընդմիջտ կայսրությունից վերացնեն քրիստոնյաներին, քանի որ նրանց չեն համարում հպատակներ, ոչ էլ մտածում են, թե նրանց նվազագույն իրավունք պետք է տրվի: Նրանց համար հայերն ընդամենը կենդանի անցանկալի վիճակներ են, որ այս կայսրությունը հիմնված է ճնշման, խոչտանգումների և թալանի վրա: Ո՛չ: Ինձ համար բավական է: Սակայն չեմ ուզում փախչել վախկոտի պես: Գիտես, որ այդպիսին չեմ, միայն մի խորին զզվանք է բարձրանում ստամոքսիցս վեր, քանի որ այդ սարսափազդու աղետից հետո կորցրել եմ հավատս մարդ արարածի հանդեպ: Անցած օրը Տրապիզոնում տեսա, թե ինչպես իմ աչքի առաջ մի քանի հոգի վայրկենապես հրեաներ դարձան: Հասկացա, որ բոլորս մեր մեջ կրում ենք դեերի մի բազմություն, և որ բավական են մի քանի բառեր, մի քանի անմարդկային և բարբարոս հրամաններ, որպեսզի հայտնվեն այդ դեերը: Ինչ անհեթեթ դյուրահավատություն, և ես եմ քեզ ասում, որ եղել եմ գինվոր, որ պատերազմի եմ մասնակցել, բայց անկախ ամեն ինչից, մինչև մի քանի օր առաջ կարծում էի, թե հավասար ուժերի միջև մարդը արդարացում ուներ. մինչդեռ, ո՛չ, չունի: Սոսկ պատրվակ է, որ կտրում է վերջին օղակները, որոնք մեզ կապում են այն զգացմունքների հետ, որոնք կոչվում են մարդկային:

Գիտե՞ս, թե ինչ եմ մտածում: Որ վաղ թե ուշ թուրքերը բնաջնջելու են հայերին: Հիմա հասկացա, որ ընդունակ են դա անելու, այն էլ ինչ ձևով: Ես չգիտեմ, թե ինչպես կխուսափեի նման սարսափելի բանից, բայց, այո՛, չէի ուղենա գտնվել այստեղ, երբ դա տեղի ունենա:

Պոլ Կամբոնը մի որոշ ժամանակ դեմքը ձեռքերով ծածկեց, և ես չհամարձակվեցի որևէ բան ասել, մինչև որ հառաչելով հետ գնաց:

Անտարակույս, Տրապիզոնում ապրած փորձուծիւնը նրա վրա խոր հետք էր թողել:

Այդ ժամանակ փորձեցի փոխել խոսակցութիւնը և նրան պատմեցի Քրիստափոր Միքայելյանի ու Գրիգոր Բրոշյանի մասին և նրանց հետ ունեցած ժողովի, և ի դարման ինձ՝ նա ասաց, որ ճանաչում է Միքայելյանին՝ տարիներ առաջ Աթենքում ունեցած մի հանդիպումից: Բայց այդ անձնավորութիւնը հեղափոխական է, նրան փնտրում են, որպեսզի ձերբակալեն:

– Զգույշ եղիր նրանից, կարող է քեզ մի մութ գործի մեջ ներքաշել, չվատահես նրան, և բացի այդ պետք է որ իմանաս, որ այս երկրում միակ բանը, որ լավ է գործում, քաղաքական ոստիկանութիւնն է: Ամեն ինչի մասին զեկուցում են ներքին գործերի նախարարին... Քեզ ասում եմ՝ ամեն ինչ:

Այդ Գրիգոր Բրոշյանն ունի ամերիկյան անձնագիր: Ինձ չասացի՞ր, որ նրա հետ ծանոթացել ես Նյու Յորքում: Դե լավ, զգույշ եղիր, չեմ ուզում, որ դու ներքաշվես որևէ քաջքշուկում և ոչ էլ ներքաշես ղեկավանատանը, քանի որ ես պետք է աղմուկ բարձրացնեմ՝ կապված Տրապիզոնի սարսափելի կոտորածի հետ: Դա չի կարող մնալ հենց այնպես:

Պոլ Կամբոնն իրենից դուրս էր եկել: Այն ժամանակից, ինչ իրեն ճանաչում էի, միշտ հայերի կողմն էր բռնում, քանի որ թույլ կողմն էին, թեև իր դիրքը՝ որպես Փրանսիայի բարձրագույն ներկայացուցիչ այդ երկրում, նրան դարձրել էր ծայրահեղ ողջամիտ իր դրսեվորումներում: Նույնիսկ եղել էր ինչ-որ տեղ կասկածամիտ՝ փորձելով մնալ չեզոք դիրքում որևէ ընդհարման ժամանակ, որին կարող էր վերաբերել որպես մարդ արարած: Բայց երբ նա դա զգացել էր իր մաշկի վրա, այլևս ոչ մի կասկած չէր մնում: Այդ պահին նրա մտահոգութիւնն այն էր, որ կոտորածները կարող են տարածվել Թուրքիայով մեկ:

Ներզգացողութիւնը նրան չէր խաբում, քանի որ քիչ ժամանակ անց էրզրումում, Սարբերդում, Դիարբեքիրում, Մարաշում և շատ այլ վայրերում սպանվեցին հազարավոր հայեր այն պատճառով, որ պատկանում էին այդ փոքրամասնութիւնը:

Վերադարձա տուն՝ մտորելով ամբողջ տեղի ունեցածի մասին: Կոստանդնուպոլսում շատ բաներ այլ կերպ էին ընկալվում. չնայած սարսափելի կոտորածին՝ մարդիկ փորձում էին նայել ղեպի առաջ: Ներքուստ ես խորհում էի միայն կատարվածի շուրջ և իմ հայ բարեկամների ճակատագրի մասին:

Հաջորդ օրը, երբ մտա ղեկավանատուն, ինձ հանձնեցին մի ծածկագրված հեռագիր Բիթլիսի Հյուպատոսարանից: Բացեցի այն՝ վախենալով որևէ չարագույժ լուրից, բայց կարդալով՝ թեթևացած չունչ քաշեցի:

«Գրիգոր Բրոշյանը փախել է բանտից սեփական միջոցներով: Գտնվելու վայրն անհայտ է», – ստորագրված Պիեռ Սեն Ժակ, Ֆրանսիայի հյուպատոս Տրապիզոնում:

Նրա փախուստը հոգալուց հետո՝ ի վերջո պարզվեց, որ դրա կարիքը չէր եղել: Բրոշյանը շատ վճռական մարդ էր: Վստահ էի, որ առաջին հնարավորութեան ղեկքում՝ կապի մեջ կմտներ մեզ հետ, եթե նրան որևէ ձախորդութիւն չպատահեր:

Շատ օրեր անցան, սակայն լարվածութիւնը չէր նվազում, և շարունակում էին լուրեր հասնել ղեկավանատուն Թուրքիայի շատ գյուղերից ու քաղաքներից՝ հայերի դեմ հարձակումների ու սպանողների մասին, ինչը ցույց էր տալիս, որ այդ իրավիճակը համատարած էր՝ առանց զաղարի, արտաքուստ՝ դուրս վերահսկողութիւնից: Ինչպես միշտ Բարձր Դուռն ամեն ինչ ժխտում էր՝ արտահայտելով իր զայրույթն ու ցավը կատարվածի հանդեպ, թեև ճշմարիտն այն էր, որ այլևս ոչ ոքի չէր խաբում: Ակնհայտ էր, որ բարեփոխումների հուրիեթը ոչ այլ ինչ էր, եթե ոչ մի փառահեղ ալիքի և դիվանագիտական տարբեր անդամների մեկնաբանութիւններն այս տեսակետում համընկնում էին:

Օրերն անցնում էին այնքան արագ, որ զարմացա, երբ գլխի ընկա, որ մինչև Սուրբ Ծնունդը մնացել է երկու շաբաթ: Ես չէի կարոտում Փրանսիան, բայց հիշում էի իմ մանկութիւնը, իմ երիտասարդութեան տարիները, որ կարծես ուրիշինը եղած լինեին: Ինձ ավելի հասուն էի զգում, և մեծ պատասխանատվութեամբ պաշտոնը, որ զբաղեցնում էի որպես առաջին քարտուղար, ինձ ստիպում էր աշխատել լարված, բարդ ու խառնաշփոթ ժամանակաշրջանում՝ ջանալով պաշտպանել Փրանսիայի շահերը:

Մի օր արագ քայլում էի փողոցով, երբ մի մուրացկան ձեռքն ինձ մեկնեց: Տարօրինակ ոչինչ չկար, քանի որ քաղաքում շատ էին: Այդ պատճառով էլ որոշեցի չըջանցել նրան, բայց նա հասցրեց տալ ինձ մի ծավալած թուղթ: Այնպես ցույց տվի, որ կարծես ոչինչ չէր եղել և շարունակեցի քայլել սովորականի պես: Մի քանի քայլ հետո, ապշահար կարդացի միայն. «Կաֆե Իմպերիալ»:

Անտարակույս, ինչ-որ մեկն ինձ սպասում էր այդ վայրում: Շատ մարդաշատ հավաքատեղի՝ դիվանագիտական մարմնի անդամների համար, որը գտնվում էր կամրջի մոտ՝ նույն անկյունում: Ինձ քաջ ծանոթ էր, քանի որ այդ վայրն ինձ շատ դուր էր գալիս և ոչ միայն իր արտասովոր սուրճով, որի բույրը տարածվում էր Ոսկեղջյուրով մեկ:

Ուղղվեցի այնտեղ՝ անգամ իմանալով, որ Պոլ Կամբոնը հավանություն չէր տա: Նոր էր մեկնել Փրանսիա, բայց գնալուց առաջ ինձ խոստովանեց, որ հրաժարականը չեն ընդունել:

Այդ շաբաթներին ես էի զբաղեցնելու Փրանսիայի ի տեղի դեսպանի պաշտոնը, շատ բարդ ժամանակներում՝ երկու երկրների միջև լարված հարաբերությունների հետևանքով:

Մտա և սկսեցի նայել մեծ զգուշությամբ այս ու այն կողմ, մինչև որ սեղաններից մեկից մի հայ ինձ մի թույլ նշան արեց: Ինձ թվաց, թե այդ մարդու դեմքն ինձ ծանոթ էր, բայց ոչ մի կերպ չկարողացա վերհիշել: Հետևեցի նրան, և ինձ առաջնորդեց վերևի հարկը՝ խուցերից մեկը, որոնք նայում էին ներսի կողմին: Այնտեղ, բացարձակապես զարմանալիորեն, ինձ սպասում էր Գրիգոր Բրոչյանը, որը տեղից վեր կացավ ինձ գրկելու, մինչ ինձ հարցնում էր անգլերեն:

– Հիչո՞ւմ ես էդուարդ Սվազյանին: Այո՛, Նյու Յորքում: Դաշնակահա՛րը, մարդ Աստծո:

– Հիմա, այո՛: Ճիշտն ասած, նրան տեսնելիս իր դեմքն ինձ ծանոթ թվաց... Իհարկե՛: Ինչպե՞ս ես, էդուարդ: Դեռ մինչև հիմա հիշում եմ, թե ինչ լավ էր հնչում քո դաշնամուրը: Բայց ի՞նչ ես անում այստեղ: Վտանգավոր չէ՞:

Կաֆե Իմպերիալը մի վիթխարի հաստատություն էր բազմաթիվ փակ սրահներով և մի վերնահարկով, որտեղից նա ասես վերահսկում էր կամուրջը և վրայի մշտական անցուղարձը:

– Ահա թե ինչ ենք անելու այստեղ: Ինձ հետ եկել են շատ հայ բարեկամներ, Արամ Զելկայանը նույնպես, տեղանքագիր և Կրիկոր Նալպանտյանը՝ նկարիչը... Հիմա քեզ կբացատրի Գրիգորը,– Սվազյանը ժպտաց՝ ցույց տալով իր բարեկամին:

– Այո՛, նստիր այստեղ և խմիր մի գավաթ այս հրաշալի սուրճից: Ռեչիդ աղայինն է: Կարծում եմ, որ միակ թուրքն է, որին համակրում եմ:

Այդ նույն պահին մտան Արամը և Գրիգորը, որոնց ջերմորեն ողջունեցի: Բրոչյանի բարեկամներն ինձ բացատրեցին, որ չէին ցան-

կացել նրան մենակ թողնել, և բոլորը միասին որոշեցին տոմսերը գնել ու վերադառնալ Կոստանդնուպոլիս: Թեև գիտեին այն դժվարությունների մասին, որոնք իրենց սպասում էին, ինձ խոստովանեցին, որ ի վիճակի չեն հանգիստ ապրել Նյու Յորքում, երբ իրենցից մեկը Թուրքիայում կյանքը վտանգի է ենթարկել:

Նրանց տեղ հասնելն ու Բրոչյանի անհավատալի փախուստի զուգադիպումը բոլորին համակել էր մեծ գոհունակությամբ, և նրանք ցնծություն մեջ էին: Ինձ տեղեկացնելու համար՝ ուղերձն ուղարկել էին ՀՀԴ-ի անդամներից մեկի միջոցով, որը մուրացկանի զգեստներով կերպարանափոխված, հետևել էր ինձ ուղերձը հասցնելու համար:

– Լավ, Անրի, չգիտեմ՝ լավ թե վատ, քեզ համարում ենք յուրայիններից մեկը: Վստահ ենք, որ քո անձնագիրը Փրանսիական է, բայց սիրտդ՝ հայկական:

Համաձայնեցի, մինչ շունչս կտրվում էր հուզմունքից: Նրա խոսքերը ճիշտ էին, տարիների ընթացքում այդ երկրում գնալով բարեկամացել էի հայ ժողովրդին: Նրանք շատ մոտ էին Արևմուտքի աշխարհին, նույնիսկ հայ գյուղացիները, որ ապրում էին հեռավոր գյուղերում և ավաններում, տածում էին շատ մեծ մերձակցություն եվրոպականի և մեծ համակրանք Փրանսիայի նկատմամբ: Դա այլ բան չէր, քան քրիստոնեական մշակույթը, կյանքն ընկալելու մի որոշակի ձև և մեծ հիացմունք ազատությունների երկրի հանդեպ:

Նստեցինք այդ առանձին սրահում և լուռ մնացինք, մինչ թուրք սպասավորը մատուցում էր սուրճը: Ցանկացած զգուշավորություն բավարար չէր մի այնպիսի երկրում, որտեղ սուլթանն ուներ աչքեր և ականջներ ցանկացած վայրում. լրտեսները նրան մշտապես իրազեկում էին տեղի ունեցող ամեն ինչից: Եթե մեկը համարձակվում էր ասել մի բան, և դա չէր համընկնում կառավարության տեսակետի հետ, կորած էր. նա կամ ընտանիքի որևէ անդամ մինչև լույս կանհետանար:

Գրիգորը նայեց մեր աչքերին, ասես փնտրելիս լինե՞ր հենարան՝ իր իսկական ընկերների մեջ:

– Ուզում եմ, որ իմանաք, ինչ կատարվեց Բիթլիսում, թեև մյուս կողմից, այնքան էլ տարբեր չէր ուրիշ քաղաքներում տեղի ունեցածից, որտեղ հայեր են ապրում: Զեզ հատակորեն պետք է ասեմ, որ Աբդուլ Համիդն իր առջև նպատակ է դրել բնաջնջել մեզ, քանի որ այն համոզմանն է, որ Օսմանյան կայսրությունում եվրոպական պետությունների միջամտության պատճառը մենք ենք: Զեզ մի բան

նախազգուշացնեմ: Մինչև իր կյանքի վերջ նա այդ նպատակից հետ չի կանգնի. այդ մարդը մի դե է, որը ձգտում է կործանել հայ ազգը: Իսկ դա անուն ունի՝ կոչվում է ոճիր ողջ մարդկություն դեմ, բայց այնքան սովոր է ստին ու կեղծիքին, որ ընդունակ է անգամ հերքել բացահայտ ճշմարտությունը: Ինչ էլ որ անենք, միշտ էլ լինելու ենք հարձակվողները, իսկ թուրքերը՝ զոհերը, որպեսզի այս ձևով ստեղծեն խարդախություն և դավադրություն արատավոր մի մթնոլորտ:

Մեզ կողոպտում են թալանչիական հարկերով, մանավանդ ինչ-որ ձեռնարկում ենք և ինչ-որ ունենք, խլում են: Բռնաբարում են մեր կանանց ու աղջիկներին, առևանգում են մեր որդիներին: Զուրկ ենք ազատությունից, քանի որ ուզում են վերահսկել անգամ, թե ինչպես ենք հողին հանձնում մեր հանգուցյալներին: Ժամանակ առ ժամանակ մեր գյուղերից մեկը ենթարկվում է ավերիչ հարձակման, որին զոհ են գնում մեր եղբայրներից շատերը: Իրավունք չունենք ձի հեծնել, ո՛չ էլ գենք կրել, ո՛չ էլ հնչեցնել մեր եկեղեցու զանգերը: Կարելի է՞ արդյոք կյանք կոչել նման ապրելակերպը... Իսկ երբ հրաժարվում ենք վճարել, հայտնում ենք նրանց չարաչահույնների մասին կամ փորձում ենք հատուցել վիրավորանքի դիմաց, որովհետև չենք կարող հանդուրժել, որ մեր արժանապատվության մնացորդները վերջ տան, ուրեմն ըմբոստներ ենք, որոնց հարկավոր է բնաջնջել: Եվս մի պատրվակ դարձյալ հարձակվելու Փոքր Ասիայի հայերի ու հույների վրա, քանզի չպետք է մոռանանք մեր դավանակից եղբայրներին:

Բոլոր հայերս, կարիք չկա կրկնելու, դեմ ենք այս իրավիճակին, և բոլորիս համար կասկած չկա, որ նախընտրում ենք մեռնել, քան ապրել այսպես: Դա մեզ ընձեռում է բարոյական ու նյութական առավելություններ: Որովհետև երբ քեզ համար միևնույն է մեռնելը և դավանում ես մի արդար գործի, կարող ես վերածվել վտանգավոր թշնամու: Չենք ուզում լինել գառներ, որ առանց ծպտուն հանելու, գնում են սպանդանոց, ինչպես այն խեղճ մարդիկ, որոնց տեսա գլխատված մեռնելիս Սասունում և Բիթլիսում:

Բրոչյանն ինձ դայրացած հայացք նետեց և ասաց.

– Ներիր այն բանի համար, որ կասեմ և չվիրավորվես: Բայց չե՞ս կարծում, որ հայերի արյունը Եվրոպայի համար ոչինչ չարժե: Չե՞ս կարծում, որ քրիստոնյա երկրները, որ այդքան ճամարտակում են ազատություններից ու մարդասիրությունից, արդյոք մի քիչ ավելին պետք է անեին հանուն Հայաստանի: Այդ երկրները, որոնք իրենց անվանում են քրիստոնյա, մեզ հետ միայն խաղում են՝ մեծ շահույթներ կորզելու համար: Ահ, ինչ սարսափելի բան է թույլ լինելը: Աստ-

ված հայերին խելք, բարություն և սիրտ է տվել: Մեր ինչի՞ն են պետք այդ պարզենները: Կուզենայի լինել ինչպես նրանք. դաժան, չարագործ և անմարդկային, որպեսզի պայքարը չլիներ այդքան անհավասար: Այլևս չենք կարող հանդուրժել էլ ոչ մի օր ավելի... Մեր վերջին հույսը Ֆրանսիան է:

Գրիգորի տրամադրությունը դառնում էր այնքան հոռետեսական, որ որոշեցի միջամտել:

– Մասամբ դու իրավացի ես: Եվրոպան չի արձագանքում այնպես, ինչպես որ պետք է աներ, թեև հուսով եմ, որ շուտով ամեն ինչ կփոխվի. կա՛մ ստիպված կլինեն հանգամանքներից ելնելով, կա՛մ էլ հասարակական կարծիքը կստիպի այդ անել:

Ես վստահ եմ, քեզ հետ լրիվ անկեղծ եմ, երբ ձեզ հավաստիացնում եմ, որ շատ ֆրանսիացիներ և եվրոպացիներ կան, որոնք խոր համակրանք են տածում հայերի նկատմամբ, թեև անհասկանալի շատ պատճառներով չեն հասկանում, թե ինչու որոշ քաղաքագետներ չեն գործում՝ հետևելով իրենց հոգու թելադրանքին: Ճիշտ է, որ պետություն չափերը իրականում նաև տնտեսական չափեր են, որոնք ստիպում են կորցնել մարդկայնությունը: Ես նույնպես ամոթ եմ զգում այն բանից, ինչ տեղի է ունենում: Երբ եկա այստեղ, կարծում էի, թե խոսքը միայն տեղեկատվության պակասին է վերաբերում, բայց հիմա գիտեմ, որ կան ուրիշ զրոգապատճառներ: Ամեն դեպքում ձեզ առաջարկում եմ, որ միմյանց երզվենք գաղտնի պահել: Ես պատասխանատու եմ ձեր այստեղ վերադառնալու համար և չգիտեմ, թե չսխալվեցի՞ր արդյոք՝ Գրիգորին համոզելով, որովհետև այդ պատասխանատվությունն ինձ սպանում է:

Սա մի սարսափելի անհավասար պայքար է, թեև պատմությունը մեզ շատ օրինակներ է տվել: Հիմա դուք Սասունցի Դավիթն եք, իսկ թուրքերը՝ Գողիաթը, և հետևաբար պետք է գտնեք հսկային տապալելու դեմքը: Հսկա, որ ձեզ հետապնդում է, ճնշում, որ ցանկանում է ձեզ բնաջնջել...

Սակայն սա, ինքներս մեզ չխաբենք, լինելու է մի անհավասար ճակատամարտ, որ կարող է շատ երկար ժամանակ տևել, գուցե շատ ավելի, քան մեր կյանքերը իրար գումարած, և պետք է շարունակեք տառապել, իսկ փոխարենը՝ միայն արյուն, քրտինք և արցունքներ: Բայց ձեզ կարող եմ ասել, որ շատ մարդիկ ունենք ձեզ կողմնակից, ունենք մարդիկ՝ համոզված, որ դուք եք արդարացի: Ինչ մնում է ինձ՝ իմ համեստ ավանդին, միշտ ձեր կողքին կլինեմ և հարկավոր չե՛ս ավելին ասել, քանի որ ընտրությունը կատարել է իմ խիղճը:

Ինձ համար հուզումնալից պահ էր, քանի որ չորս հոգին ինձ գրկեցին մի քանի անգամ: Այլևս հետ գնալու ճամփա չկար, ես լրիվ գիտակցում էի, որ հենց նոր ես ներքաշվել էի մի բանում, որն ինձ վրա թանկ էր նստելու. թե՛ անձիս համար և թե՛ լուրջ հետևանքներ կունենար իմ երկրի համար: Նոսքը այն սկզբունքների դավաճանությունն էր, որոնք ղեկավարում են դիվանագիտական հարաբերությունները: Դիվանագետը կարող էր իր ներսում վճիռ ընդունել, բայց պարտավոր էր պահել հավասարակշռությունը, ինչ էլ որ լիներ: Եթե ոչ, պետք է հրաժարական տար և միայն այդ պահից հետո որոշում ընդուներ: Մինչդեռ ես պետք է մնայի դիվանագիտական անձնակազմում և այդ արտոնյալ դիրքից փորձելու էի օգնել հայերին: Մինչ քայլում էի դեպի դեսպանատուն, մտածեցի, որ այդ ժամանակից սկսած՝ պետք է փոխել սովորություններս, ուշադրություն հետևել իմ շրջապատին, լինելի զգուշավոր, համոզվելի, որ ինձ չեն հետևում, իսկ եթե այո՛, փորձել ճանապարհս շեղել: Ես կյանքս բախտախաղի էի դնում շատ համառ թշնամիների՝ մարդասպան Աբդուլ Համիդի խուզարկումների դեմ: Իրականում նրա քաղաքական ուստիկանությունը իրազեկվում էր ամեն ինչից, այն աստիճան, որ վերջերս Կոստանդնուպոլսում մի ասացվածք կար. «Եթե չես ուզում, որ Աբդուլ Համիդն իմանա, մի մտածիր այդ մասին»:

Վերսկսեցի աշխատել՝ գիտակցելով իմ նոր իրավիճակը և այն վիթխարի պատասխանատվությունը, որ դրված էր ինձ վրա: Բրոշյանը և նրա բարեկամները երգվել էին ոչ ոքի չպատմել իմ որոշումը, միայն այսպես՝ իմ աշխատանքով կկարողանայի ծառայել Հայոց հարցին: Շատ դժվար է որոշել, թե որոնք են մեր իսկ շահերին հակասող այն մեխանիզմները, որոնք մեզ մղում են ընդունել դժվարին որոշումներ:

Չեմ ժխտի, որ այդ ամենի մեջ իր ծանրակշիռ տեղն ուներ այն փաստը, որ դեռ սիրահարված էի Ռիտա Հակոբյանին, թեև գիտեի, որ դա պետք է թաքուն մնա հոգուս խորխորատում: Գուցե այդ որոշումն էր ինձ մղել մեկ ուրիշի՝ իր միջոցով միաբանվելու հայերին՝ որպես նրանցից մեկը:

ԴԵԿՏԵՄԲԵՐԻ ՍԿԻԶԲ 1895

23. ՄԵԿ ՈՒՐԻՇ ԱՇԽԱՐՀ

Դեկտեմբերի սկզբներին դեսպանատանն ընդունեցինք Ֆրանսիայի ֆինանսների նախարարության երկու բարձրաստիճան պաշտոնյաների: Պետք է մի քանի ամիս մնային Կոստանդնուպոլսում՝ փորձելով վերակառուցել և վերլուծել Թուրքիայի տնտեսական քաղաքականությունը և պարզել, թե արդյո՞ք Ֆրանսիան նպատակահարմար կհամարի վերաֆինանսավորել իր տրամադրած վարկերը: Պիեռ դը Վիլմենը և Ժորժ Կոնտեն նոր էին հասել Փարիզից՝ նախարարի կողմից նրանց վրա դրված այդ դժվարին առաքելությունը:

Պիեռ դը Վիլմենը պատկանում էր Փարիզի ճանաչված ֆինանսիստների ընտանիքներից մեկին: Մի բարձրահասակ, ոչ այնքան բարեկազմ, միջին տարիքի և խորաթափանց հայացքով մարդ էր: Ինձ խոստովանեց, որ ոչ միայն պատասխանատվությունից ելնելով է եկել, նաև Թուրքիա այցելելու ցանկությունից:

– Նախկինում երբեք չեմ եղել Արևելքում, և պարզվում է, որ իսկապես, իմ կարծիքով շատ գայթակղիչ է, բայց այս աշխատանքը վախենամ շատ դժվարին լինի: Տեսեք, այս առավոտ դրուցել ենք մեծ վեզիրի հետ, որն անմիջապես կանչել է հաշվապահներին: Ինչ վերաբերում է ֆինանսների նախարարին, նա եկել է ավելի ուշ՝ առանց իմանալու, թե ինչ ենք ուզում և կարծում եմ, որ նրա համար միևնույն էր, քանի որ չի թվում, թե նա է վերահսկում իրավիճակը:

Չի կարելի անտրամաբանական դատողություններ արտահայտել, բայց իմ առաջին տպավորությունն այն է, որ այս երկիրը հասել է իր վերջին. այսինքն՝ ժամանակավորապես դադարեցված են վճարումները, իսկ դա Թուրքիայի համար կարող է շատ վտանգավոր լինել, բայց վարկատուների առումով Ֆրանսիան հավանաբար նրանցից ամենակարևորն է:

Այստեղ գոյություն չունի պետության բյուջե, կամ առնվազն ոչ այնպես է, ինչպես մենք ենք այն հասկանում: Չկա ծախսերի և մուտքերի պաշտոնական վերահսկողություն: Փողն օգտագործվում է, ես կասեի, կամայական կերպով՝ սկսած սուլթանի պալատից, որը տա-

նում է մեծ մասը: Ինչ որ մնում է, ամեն նախարար պոկում է, որքան կարող է՝ ինչպես նախարարություն հոգսերի, այնպես էլ սեփական գրպանը դնելու համար: Ինչ վերաբերում է բանակին, շատ վատ է վճարվում, բավական է ասել, որ նրանց երկու տարի ի վեր աշխատավարձ չեն վճարել: Իհարկե, սա նրանց ստիպում է ապրուստի համար փող հոգալ և շատ դեպքերում գողանում և կողոպտում են՝ ձեռք բերելով ավար, որն իրենց թույլ տա ապրել:

Այդ պահին միջամտեց ժորժ Կոնտեն, որին նույնպես վաղուց էի ճանաչում՝ Փինանսների վերնախավի հետ ունեցած կապերի շնորհիվ:

– Կարծում եմ, որ Պիեռը շատ նուրբ է իր գնահատականներում: Ահա ինչ ուզում է ասել. հանդիպել ենք Ալի Բաբային և քառասուն ավազակներին: Սուլթանն ամեն անգամ, երբ ուզի, ձեռքը մտցնում է տուպրակը՝ համոզված, որ կայսրությունն իրենն է, և ասելով իրենը՝ ուզում եմ ասել իր անձնականը, անշուշտ լավ օրինակ չէ նախարարների համար, որոնք կմտածեն՝ եթե ղեկավարն է դա անում, ինչո՞ւ իրենք չենք կարող անել... Եվ այսպես, ամբողջ սանդղակով, մինչև վերջին խուլ գյուղի պաշտոնյաները, որ նստում են փոքր պատուհանիկի հետևում: Բոլորը գողանում են առանց մի նշույլ ամոթի, իսկ այս ձևով անհնարին է մի երկիր կառավարել՝ այն էլ այս մեծություն:

Ձեզ մի օրինակ բերեմ: Այս նույն առավոտ խնդրել ենք ներկայումս գործող բյուջեի մատյանները. ոմն Իբրահիմ փաշա ուսերն էր թոթվում ու մեզ վրա գցում խարդախ սրիկայի հայացք:

Մեզ հետ զալիս էին մի քանի սպա և թարգմանիչներ թարգմանություն համար, բայց ոչինչ հնարավոր չի եղել գտնել: Ավելի ուշ Իբրահիմ փաշան մեզ խոստովանել է, որ բյուջե չկա, միայն դրա նման մի բան կա, պարտապաններին համոզելու համար, որ սա մի լուրջ երկիր է, թեև ինձ վստահեցրել է, որ ամեն ինչ կկարգավորվի: Հետո մեզ հրավիրել են նախաճաշելու Դոլմաբաղչե, մի վիթխարի պալատ, որը հավակնում է նմանվել Վերսալին: Այցելելով այն՝ չկարողացա խոյս տալ այն մտքից, որ ճարտարապետը ջանացել է սնանկացնել սուլթանին, որն էլ նրան այն պատվիրել է: Ինչպես որ հասկացա, մի ճանաչված հայ ճարտարապետ է: Ինչ հնարամիտ վրեժխնդրություն: Լավ, դե ինչ, նախաճաշը չոպյելու իսկական ցուցահանդես էր՝ մատուցված թվով քսան ծառաներով ու սպասավորներով, որը հարյուր հոգով կուտեին մեկ շաբաթվա ընթացքում: Կարծում եմ, որ գլխի են ընկել, որ սխալվել են, քանի որ այնպես էր, ոնց

որ հարյուր Փրանկանոց թղթադրամներ այրած լինեին վառարանում: Ի՞նչ մարդիկ են: Ճիշտն ասած. ինձ հրաշք է թվում այն, որ այս երկիրը շարունակում է գործել: Հիմա մեր զահյան տանում են, թե փողի, շատ փողի կարիք ունեն՝ գնելու նավեր, հրանոթներ, ամեն տեսակի զենքեր, կարծես պատերազմի են պատրաստվում: Իբրահիմ փաշայի ենթականերից մեկն ինձ բացատրեց, որ գերմանացի խորհրդատուները հաշվառել են այն ամենը, ինչ ունեն գինամթերքի բոլոր պահեստներում և իրապես ինչի կարիք ունեն: Կարծում եմ, որ անգամ ինքը՝ սուլթանը, որն ազատ ճանապարհ է տվել գերմանացիներին, գլուխը ձեռքերով բռնել է՝ իմանալով պահանջագրի մասին: Միծաղելի կլինեք, որ մենք՝ Փրանսիացիներս, կույտերով փող տրամադրեինք թուրքերին Գերմանիայում նավեր և զենքեր գնելու համար: Այդ մասին անգամ խոսք լինել չի կարող:

– Պատմիր նրան ժամացույցների հետ կապվածը,– ժորժ Պիեռ դը Վիլմենը չկարողացավ զսպել ժպիտը՝ ինչ–որ բան հիշելով:

– Այո..., դե ինչ, ճիշտն ասած, այս մարդիկ համոզված են, որ կարող են գնել բոլորին, կամ էլ որ բոլորս կաշառակերներ ենք: Աշխատանքային օրվա ընթացքում մեզ տարան մի փոքրիկ սրահ, կարծես հենց այնպես ցույց տալու մի քանի թանկարժեք և սեղանի պերճազարդ ժամացույցներ՝ արտադրված Փարիզում: Հա, իսկապես, նաև սաղափից զարդատուփեր, որոնք ունեին ոսկե և պլատինե ժամացույցներ՝ թվերի փոխարեն փոքրիկ աղամանդներով: Այդ պահին եկավ մեծ վեղիրը և հազար շողոքորթ խոսքերով պնդեց, որ ընտրենք մեկ հատ սեղանի և երկու փոքր ժամացույցներ. մեկը՝ կանացի, մյուսը՝ տղամարդու:

Շատ չարացած էր, իրոք, քանի որ մարդը ջանք է թափել, որ դրանք ընդունեին: Ճիշտ այդպես: Այն տպավորությունն էր, որ հրաժարվել ընդունել դրանք՝ կնշանակեր վիրավորել սուլթանին... Եվ ահա, այնտեղ են՝ այդ տուփերում, որպեսզի հետներս տանենք՝ ճոխացնելու Լուվր թանգարանի հավաքածուները, և ամենազավեշտականն այն է, որ գնված են Ֆրանսիայում՝ Փրանսիական գանձարանից եկած փողով: Իսկապես որ այս երկիրը անսպառ հրաշք է: Երբ մեկը գտնվում է Դոլմաբաղչեի ներսում և մտածում, թե որքա՞ն նստած կլինի այդ չքեղաչուք պալատը հասարակական գանձարանի վրա... Ի՞նչ կարող ենք անել այս իրավիճակը շտկելու համար: Այստեղ կաշառակերությունն իրենց բնավորության անբաժանելի մասն է: Ամոթալի բան չէ, ընդհակառակը, ով դրան չի մասնակցում, մատով է ցույց տրվում իր իսկ ընկերների կողմից և հեռացվում որ–

պես խոչընդոտ համակարգի համար: Ինչ վերաբերում է օսմանյան պարտքի վարչություն խորհրդին, որի հետ պետք է վաղը տեսնվենք, չգիտեմ, թե ինչ կպատահի, բայց կարծում եմ, որ անդամներից յուրաքանչյուրն իր ջրաղացին է ջուր լցնում, և հատկապես Գերմանիան, որը հավակնում է դիրքավորվել այն կանխատեսումով, որ թուրքական կայսրությունը չաքարի պես կլուծվի, և հետքն անգամ չի մնա, և ոչ ոք չի կասկածում, որ դա ոչ թե ուշ, այլ շուտ է լինելու և այդ պահին, ինչպես կանխագուշակեց Վիլհելմ Ռոշերը, բոլորը ձգվելու են դեպի ափսեները՝ մեջները մնացած փչրանքները հավաքելու:

Կայգերն իր թաթը դրել է Թուրքիայի վրա և պատրաստ է երգվել, որ անգիր գիտի Ղուրանը, եթե հարկ լինի:

Տեսեք, ձեզ մի բան եմ խոստովանելու: Ձեմ վստահում գերմանացիներին, ուզում են տիրանալ Թուրքիային, լավ թե վատ, ինչ գնով էլ լինի: Իրենք ունեն իրենց ֆոն դեր Գոյցին՝ պրուսացի կայզերի վստահելի մարդուն, որը ղեկավարում է թուրքական ռազմական ալկադեմիաները՝ հրավիրելով առաջադեմ ուսանողներին կրթությունն ավարտել Բեռլինում: Ձեզ վստահեցնում եմ, որ անկողմնակալությունից չէ, այլ լրիվ հակառակը: Մեր գլխին խաղ են խաղալու: Բոլորովին վերջերս Վիեննայում մի ղեկուցում լսեցի: Կարդում էր մի գերմանացի պրոֆեսոր՝ այդ աշխարհագրագետը, անունն ի՞նչ էր, Նաումա՞ն: Այո՛, ոմն Նաուման: Խոսեց հարձակումներից, գերմանական իշխանությունից, արիական արյամբ զաղութաբնակներից, Կրուպի թնդանոթներից: Համոզված վստահեցրեց, որ Գերմանիան իրավունք ունի գրավել այն տարածքը, որի կարիքն իր ժողովուրդն ունենա: Ինձ բոլորովին դուր չեկավ այդ անհեթեթությունների շարքը, բայց ձեզ վստահաբար ասում եմ, որ ավատրիացիները բուն ծափահարում էին, նույնն էր թե՛ որ մի մարգարեի լսելիս լինեին: Համոզված եմ, որ գերմանացիները զաղտնի պայմանագրեր ունեն թուրքերի հետ և վաղ թե ուշ մենք կտեղեկանանք:

– Նույնն եմ կարծում,– հաստատեց Կոնտեն: – Բայց մենք խոսում ենք մի մարդու հետ, որը շատ լավ գիտի այս երկիրը: Ես կուզենայի իմանալ նրա կարծիքը:

Սա երկիր չէ, այլ մի վիթխարի խճանկար, որում ոչ ոք գոհ չէ իր իրավիճակից,– պատասխանեցի,– թուրքերը նվաճելով են տիրացել նրան: Եկել են այստեղ ուժի գոռով և շարունակում են գործադրել այն բոլոր նրանց դեմ, ովքեր թուրք չեն: Ինչ վերաբերում է հույներին, համոզված եմ, որ Փոքր Ասիան՝ հելլենական աշխարհի բնական մի

մասը, դեռ ավելին է եղել, քանի որ իրականում այստեղ էր գտնվում նրա հիմնական մասը: Հայերը այստեղ են գտնվում այն ժամանակից ի վեր, երբ գործածում էին քարե կացիները: Այսինքն՝ վաղնջականից այս տարածքը եղել է իրենց հինավուրց երկիրը, իսկ ինչ մնում է քրդերին, թափառում են այս տարածքներով՝ սկսած խեթերի ժամանակաշրջանից: Արաբները չեն ընդունում սահմաններ և մանավանդ այն ժամանակից, ինչ բերեցին իսլամը, նրանք ումմայի՝ հավատարիմ մուսուլմանների մասն են կազմում, այսինքն՝ իսլամի: Ձեմ խոսում բուլղարների, բոսնիացիների, ալբանացիների և մակեդոնացիների մասին... Յուրաքանչյուրը հարցին նայում է իր ձևով: Իսկ մինչ եվրոպացիներս դիրքավորվում ենք, որ երբ գա պահը..., որ չի ուշանա, այդ ընթացքում սուլթանը՝ այս հիվանդ մարդը կարող է մեռնել մեր ձեռքերին: Հարցն այն է, որ թուրքերը ըստ երևույթին ցանկանում են մի արմատական լուծում՝ վերացնել անհանգիստ և առանց հովանավորների փոքրամասնություններին, ինչպես օրինակ՝ Հայերին, որովհետև Փոքր Ասիայի հույների հետևում Հունաստանն է... և վաղ թե ուշ նրանց կուղարկեն այստեղ:

Բայց ձեզ հետևյալը կասեմ: Եթե որևէ ողբերգություն կատարվի, ամենամեծ պատասխանատուն մենք ենք լինելու՝ եվրոպացիներս: Թուրքերը կմտածեն, որ այդ ձևով կապահովեն իրենց ապագան որպես պետություն: Իսկ մե՞նք: Ինչպե՞ս ենք այդ ժամանակ արդարանալու: Որ ի օգուտ մեր տնտեսական շահերի թույլ տվեցինք, որ կատարվի՞ նման բան: Ի՞նչ ամոթալի բան եվրոպայի համար:

Ժորժ Կոնտեն և Պիեռ դը Վիլմենը իրար երկար նայեցին առանց իմանալու՝ ինչ պատասխանել: Հետո ինձ բավականին հապճեպ հրաժեշտ տվեցին: Վերցրին իրենց փաթեթները վեզիրի նվերների հետ և գնացին հերթական ժողովին:

Մնացի մտազբաղ: Համոզված էի՝ ոչ ոք ոչինչ չի անի հանուն Հայերի, եթե ի վերջո որևէ սարսափելի բան կատարվի: Հայերը ոչինչ չունենին հրամցնելու, թերևս միմիայն իրենց օգնություն հայցող ձեռքերը, ինչը և եվրոպական տերությունների հետ ցանկացած քաղաքական ասուլիսում նրանց դարձնում էր անտեսանելի:

Ֆրանսիական պառլամենտի ստորին պալատի մի բարեկամ պատգամավոր ինձ շատ հստակ էր բացատրել այդ երևույթը:

– Անրի,– նախատեց ինձ,– ի՞նչ երազող ես: Մի՞թե չգիտես, որ հոգիները կշիռ չունեն:

ԴԵԿՏԵՄԲԵՐԻ ՎԵՐՋԵՐ 1895

24. ԲԱՐՈՆ ՄԱՐՇԱԼ ՖՈՆ ԲԻԲԵՐՇԹԱՅՆ

1895 թ. դեկտեմբերի 27-ին Գերմանիայի դեսպան ֆոն Բիրեր-շթայնը Կոստանդնուպոլսում հրավիրեց ողջ դիվանագիտական ներկայացուցչությանը իր դեսպանատուն՝ հավակնելով, որ դա իր կողմից լինելու է բարի կամքի դրսևորում: Իր գործընկերների կողմից նա մեծ համակրանք էր վայելում, բայց բոլորս էլ որոշեցինք ներկա գտնվել: Պոլ Կամբոնը դեռ Փրանսիայում էր և որպես առաջին քարտուղար՝ ինձ վրա էր դրված ի տեղի դեսպանի պաշտոնավարությունը: Գերմանիայի հետ մեր դիվանագիտական հարաբերությունները սառն էին և մեկուսացած: Սակայն ֆոն Բիրերշթայնը ցանկանում էր կոտրել սառույցը, քանի որ մեզ հայտնի էր, որ եկող տարվա սկզբներին Վիլհելմ II-ը պատրաստվում է ուղևորվել Թուրքիա: Իսկ Բիրեր-շթայնը ցանկանում էր ցույց տալ, որ մշակույթների դաշնության իր քաղաքականությունը, ինչպես ինքն էր այն անվանում, որին հետևում էին եվրոպական մնացած երկրները, թեև ճիշտ էր, բայց իր համար խիստ շահեկան էր՝ սուլթանին համոզելու համար, և որ Գերմանիան էր այդ քաղաքականության ճանապարհի ուղենիշը: Կամբոնն ինձ մի ծածկագրված հեռագիր էր ուղարկել՝ զգուշացնելով ինձ, որ առնվազն երկու ամիս դեռ ուշանալու է, և որում ինձ պատմում էր Գերմանիայի բռնած երկակի դիրքի մասին, բայց նաև հասկացնում, որ որևէ ընդհարման նրանց հետ չպետք է գնանք, քանի որ Գերմանիայի հետ կապող շատ ընդհանուր շահեր ունենք: Ծատ գայրացած էր մեր կառավարության վրա, քանի որ չնայած հայերի կոտորածներին էրզրումում, Մարաշում, Տրապիզոնում և առհասարակ գործնականում բոլոր այն քաղաքներում ու գյուղերում, որտեղ ապրում էին հայեր, պաշտոնական ոչ մի մեղադրական հաղորդագրություն էին ուղարկել թուրքական կառավարությանը, ոչ էլ իրեն էին թույլ տվել դա անել՝ անգամ նկատի առնելով այն վտանգը, որ հարկ կլիներ պատասխան տալ Փրանսիայի հասարակայնության դժգոհության առջև, որը մեծ համակրանք էր տաժում հայ ժողովրդի նկատմամբ:

Նրա հեռագիրն ընդամենը մի ժեստ էր, որին ոչ ոք ուշադրություն չէր դարձնում: Եվրոպական հասարակական կարծիքը դարձել էր եսասեր, և բողոքները հայերի սարսափելի իրավիճակի մասին այլևս արձագանք չէին գտնում դիվանագիտական գրասենյակներում: Դրանով զբաղվում էին սուլթանի կողմից «գնված» թերթերը, որոնք շարունակում էին խոսել հեղափոխական հայերի, բանդիտիզմի, ավազակության և թուրք խաղաղ քաղաքացիների դեմ հայ խոտորարարների մշտական թշնամությունների մասին: Կարծես աշխարհը կույր էր ու համր՝ ճշմարիտ իրականության առջև: Սակայն դա էր Բարձր Դռան քաղաքականությունը, և ոչ ոք ընդունակ չէր ընդդիմանալ նրանց, ամեն բան իր տեղը դնել:

Կոստանդնուպոլսում Գերմանական դեսպանատունը դարձել էր Օսմանյան կայսրությունում Կենտրոնական Եվրոպայի տերությունների իշխանության կենտրոնը և թուրքական բանակի գլխավոր շտաբը: Թուրքական զինված ուժերում ոչ մի բան տեղից չէր շարժվում առանց գերմանացիների համաձայնության, որոնք ամեն ինչ անում էին իրենց ուզածով, նշանակելով ղեկավարներ և փոխելով նրանց, ովքեր նվազագույն դժգոհություն էին հանդես բերում այդ իրավիճակում:

Բոլորին քաջ հայտնի էր, որ Աբդուլ Համիդը չէր վստահում իր սեփական զենեքալիներին և, այնուամենայնիվ, ասես կուրորեն հավատում էր գեներալ ֆոն դեր Գոլցին, ում նշանակել էր որպես ռազմական ակադեմիաների տնօրեն և բանակի հետ կապված՝ բոլոր հարցերի՝ ռազմամթերք ու զենքեր գնելու, իր անձնական խորհրդատու:

Հասա գերմանական դեսպանատուն ուղիղ ժամը տասներկուսին՝ հրավիրատոմսի մեջ նշված ժամին: Ճաշը ծրագրված էր ժամը մեկին, հետո փոխանակելու էին տպավորություններ, շնորհավորանքներ և բարեմաղթանքներ, և միջոցառումը վերջանալու էր ժամը չորսին: Ամեն ինչ ստույգ և ճշգրիտ: Պրուսական և ռազմական, որոնք դառնում էին հոմանիչներ:

Երբ մտա, անթերի հագուկապով մի սպասավոր վերցրեց վերարկուս, գլխարկ և գավազանս, կրունկներով խփելով գետնին՝ որպես ողջույն: Մեկ ուրիշն ինձ ուղեկցեց սրահի միջով դեպի մի ապակեպատ դիտարան այգու վրա, և բարոն ֆոն Բիրերշթայնն ինձ ողջունեց՝ գլուխը խոնարհելով և ձեռքսեղմումով:

– Սիրելի Անրի, ուրախ եմ ձեզ մեզ հետ տեսնել, բայց մենք շատ ուրախ կլինեինք նաև Պոլ Կամբոնի ներկայությունից: Բարի գալուստ գերմանական տարածքում: Սա իսկապես Եվրոպա է:

Դեսպանը ակնարկում էր, որ դարձյալ գտնվում ենք քաղաքակիրթ վայրում, որովհետև գերմանացիների համար, թուրք մուսուլմանները, անկախ ամեն ինչից, դեռ արժանի չէին այդ կոչումին, թեկուզ կայգերը անգիր սերտած լինեի Ղուրանը և եղբայրաբար համբուրած լինեի Աբդուլ Համիդի երկու այտերը:

Ես մտա ընդարձակ դահլիճը և սկսեցի ողջունել տարբեր մարդկանց, մինչև որ հանդիպեցի Նիկոլայ Գիրսին՝ ռուս արտգործնախարարին, ում հետ ծանոթացել էի մեր դեսպանատանը՝ ընթրիքներից մեկում, և ով ինձ ողջունեց որոշ սառնություններով: Դրան կարևորություն չտվեցի՝ վերագրելով մեր երկու երկրների միջև եղած քաղաքական հակասություններին: Ռուսաստանն ուներ շահեր, որոնց հետ Ֆրանսիան համամիտ չէր, և ընդհակառակը: Նա մտքեր էր փոխանակում Լորանով-Ռոստովսկու՝ Կոստանդնուպոլսում ռուսական դեսպանի հետ, որը Կամբոնի հետ անձնական հրաշալի հարաբերություն ուներ, բայց ոչ քաղաքական:

– Անրի, կուզենայի իմանալ, թե ինչ կարծիքի եք այն ամենի վերաբերյալ, ինչ կատարվում է: Պետք է հանդուրժենք, որ կիսալուսինը թուրքիայում բոլոր քրիստոնյաների վերջը տա՞: Գիտե՞ք, ինձ անհանգստացնում է այն, որ վաղվա օրը մեղադրելու են քրիստոնյա ժողովուրդներին, որ համաձայնության չեն եկել միասին, և հավանաբար իրավացի են լինելու: Եկել է այն պահը, որ սուլթանին ասենք: Տեսեք, թե ինչ օրի ենք հասել: Այս իրադրությունը Ռուսաստանի համար դարձել է անտանելի: Հետո երբ խոսում ենք Ֆրանսիայի, Անգլիայի, Նույնիսկ Գերմանիայի հետ, դուք բոլորը համաձայն եք, որ չենք կարող հապաղել, անհրաժեշտ է վճռական միջոցներ ձեռնարկել: Բայց երբ գալիս է վճռական պահը... Դուք միայն մտածեք, հավանաբար հարյուր հազար հայեր կոտորվեցին, կամ երկու հարյուր հազար, իսկ մենք քաղաքականությունից ենք խոսում: Այդպես չպետք է լինի: Իմ կարծիքով դա անընդունելի է:

Ստիպված ընդհատեցի նրան, քանի որ այդ նույն պահին մոտենում էր Ֆոն Բիբերշթայնը, և հարկ չկար ստեղծել մի դիվանագիտական ընդհարում սեփական նստավայրում:

– Ահ, ինչ հաճելի է ձեզ բոլորին միասին տեսնել: Եթե քաղաքագետներն ավելի դիվանագետ լինեին, աշխարհն ուրիշ կլինեի: Դուք

չե՞ք հավատում: Տեսեք այս խաղաղ, կիրթ և սիրալիր մարդկանց հավաքույթը: Ուրիշ ի՞նչ կարելի է խնդրել կյանքում: Հիմա, երբ ինձ չեն լսում մեր ռազմական խորհրդականները, ձեզ կուզենայի ասել, որ ինձ ամենևին չի հետաքրքրում այն, ինչ ձեռք է բերվում ուժով և բռնություններով:

Այդ պահին Լորանով-Ռոստովսկին, որ երբեք լեզուն ատամի տակ չէր պահում, չկարողացավ իրեն զսպել:

– Բայց, սիրելի Բիբերշթայն, ի սեր Աստծո, դուք նման չեք գերմանացու: Չէ որ դուք իսկական սպայական գերազանց բանակ ունեք Կոստանդնուպոլսում: Տեսնենք՝ դո՞ւք չեք այն միակ գերմանացի պացիֆիստը, որին ճանաչում եմ: Իսկապես, դուք արտասովոր դիվանագետ եք, քանի որ ասում եք այն, ինչ հաստատ չեք մտածում... Գուցե դրանով մենք նման ենք իրար. դուք և ես, բայց ընկերների շրջանում ես գոնե ասում եմ այն, ինչ մտածում եմ: Հիշեք այն համաձայնագիրը, որ կնքեցինք երկու տարի առաջ: Թե՞ արդեն մոռացել եք:

Ֆոն Բիբերշթայնը չէր թողնում այն տպավորությունը, թե համաձայն է իր գործընկերոջ կծու մեկնաբանության հետ, և մի պահ նրան նայեց խոժոռ, թեև դեմքը անմիջապես ծամածոց՝ փորձելով ժպտալ:

– Ոչ, Ռոստովսկի, դուք ի վիճակի չեք ինձ բարկացնել, բայց ձեզ ասեմ, որ դուք իմ երբևէ տեսած ամենաքիչ ռուսն եք կամ համարյա լավ գերմանացու տեղ կանցնեք: Բայց ի՞նչ կարող եք ասել: Ես էլ գոհ չեմ այն բանից, ինչ տեղի է ունենում այս երկրում: Եթե խելացի լինեինք, կկարողանայինք այն իրար մեջ կիսել: Ինձ թույլ կտա՞ք, որ դրա վրա խաղամ: Միայն որպես զվարճություն..., ժամանակն անցկացնելու համար: Այո՞: Տեսեք, անգլիացիների համար Եգիպտոսը, Պաղեստինը և Արաբիայի մի մասը: Ֆրանսիացիների համար... Անրի՞, այո՞, ձեզ համար այդ Լիբանանը, որ ձեզ այդքան դուր է գալիս Սիրիան: Իհարկե, Սիրիան, և քանի որ Ալժիրն ու Մարոկկոն ձերն են՝ ձեզ պահեք դրանք: Վայելե՛ք, թեև անկեղծորեն ձեզ ասեմ, որ այնքան էլ ձեզ չեմ նախանձում, քանի որ աշխարհի այդ մասը միշտ լինելու է կրետների բույն: Իսկ դո՞ւք, ձերը մեծություն Պաուսա, գեղեցիկ Իտալիայի դեսպան: Տորթի ո՞ր կտորն եք ուզում: Այո՞, այո՞, հիմա ես կգուշակեմ... Տեսնենք Տրիպոլիտանիան և Կիրենաիկան: Իսկ ռուսները, ի՞նչ կուզենային ռուսները, ապա տեսնենք, սիրելի Ռոստովսկի և շատ սիրելի Գիրս: Գուցե կբավարարվե՞ք՝ վերահսկելով Դարդանելից սկսած մինչև Սև ծով: Կոստանդնուպոլսի

բանալիները... Գուցե և Հնարավոր լիներ: Սպասեք, մի կորցրեք ձեր հույսը: Իսկ ի՞նչ կմնար մեզ՝ գերմանացի զավթիչներին: Մեզ այսպես չե՞ք անվանում, երբ ներկա չենք... Դե ես ձեզ կասեմ, որպեսզի ոչ մի չփոթմունք չլինի, – ֆոն Բիբերշթայնն այդ պահին չէր ժպտում և իր Հայացքը դաժանացել էր: – Մենք ուզում ենք Փոքր Ասիան, Միջագետքից մի կտոր... մինչև Պարսից ծոցը, Բալկաններից մի մաս և այս ցիրուցան տարածքը, որ կոչվում է Հայաստան: Ամբողջը ո՛չ, ամենաարևելյանը ձեզ լինի, Գիրս... Ոչինչ չենք ուզում իմանալ Կովկասի մասին: Դուք նույնպես օգտվե՛ք... և մի բողոքեք բաժանելուց, ուտելուց հետո կարող էինք մեր գործը պատվով ավարտել և բոլորս՝ գոհ: Ահ, Իսպանիայի սիրելի դեսպան: Դուք ունեցել եք այնքան գաղութներ, որ կուշտ եք խնդիրներից, որովհետև կհամաձայնեք ինձ հետ, որ գաղութ կոչվածը գլուխկոտրուկ է: Ուրեմն առաջարկում եմ, որ Իսպանիան հետ տանի սեֆարդիներին: Ինչպես են իրենք ասում՝ սեֆարդիտներին: Նրանց դուրս չպրտեցիք այնտեղից, ուրեմն հավաքեք նրանց նորից, քանի որ գերմանացիներս արդեն չափից ավելի հրեաներ ունենք մեր երկրում: Այսպիսով՝ խնդիրներն ավարտվեցին: Մենք՝ գերմանացիներս, պրուսացիներս, գերմաններս, քառակուսի գլուխներս... Ինչպե՞ս կուզեք կոչել մեզ: Մենք ռազմատենչ չենք, գործնական ենք և անկողմնակալ... Ցանկանում ենք դաշինք և համընդհանուր խաղաղություն բոլոր երկրների միջև:

– Իսկ ինչ է կատարվելու Հայերի հետ, – իմ հարցադրման սրությունը փոխեց ցինիզմի մթնոլորտը, որ ֆոն Բիբերշթայնը հավակնել էր տալ հավաքույթին: – Քանի որ, Գերմանիայի պարոն դեսպան, դուք ինձ հետ համամիտ կլինեք, որ եթե կան Հայեր, նշանակում է գոյություն ունի մի տարածք՝ Հայաստան անունով: Եվ կարծում եմ, որ հոգու խորքում իրավացի կլինեք: Տեսեք, ձեր այդ բաշխումը ինձ լավ է թվում մինչև որոշակի կետ, բայց ձեզ չնորհակալ կլինեմ, եթե լսեք իմ տեսակետը, – այդ ընթացքում մի խումբ մարդիկ խմբվել էին մեր շուրջ, և բոլորն ինձ սպասողական զննում էին՝ ներառյալ մեզ հյուրընկալողը: – Եթե խաղաղություն ես ուզում՝ պատրաստվիր պատերազմի: Ուզում եմ ասել ձեզ. ինչպե՞ս ենք մեր մեջ բաժանելու մի երկիր՝ առանց հաշվի առնելու նրա օրինական սեփականատերերին: Այսինքն՝ պետք է լսենք թուրքերին և նրանց տանք նվազագույնը՝ այն, ինչը նախկինում չի պատկանել ուրիշներին:

Բալկանները՝ սերբերի, մակեդոնացիների, բոսնիացիների, հերցեգովինացիների, այբանացիների, կոսովարցիների, չեռնոգորցիների և այլոց հայրենիքն է: Բուլղարիան բուլղարներինն է, և այսպիսով կա-

րող ենք բաժանել այս մեծ տորթը բոլոր նրանց միջև, որոնց օրինականորեն այն պատկանում է: Իսկ «Հայկական հա՞րցը»: Որքան ինձ հայտնի է, Կիլիկիան արդեն իսկ Հայաստան էր շատ ավելի վաղ ժամանակից, երբ դեռ գոյություն չունեին Մեծ Բրիտանիան, Գերմանիան կամ Ֆրանսիան: Իսկ Պատմական Հայաստանը Տրապիզոնից սկսած, հասնում էր մինչև Դիարբեքիր և Երևանից սկսած մինչև Վան: Առնվազն այդքան: Եղե՞լ եք այնտեղ: Տեսե՞լ եք նրանց հինավուրց խաչքարերը: Գիտե՞ք նրանց այբուբենը, նրանց մշակույթը. քրիստոնյաներ են, այն քրիստոնյա ժողովուրդներից, որոնց մասին քիչ առաջ խոսում էր իմ սիրելի Ռոստովսկին: Եվ ի՞նչ պետք է անենք: Մոռանանք, որ Եվրոպայի քաղաքակիրթ և ուսյալ ազգե՞ր ենք: Ո՛չ: Գուցե Թուրքիա՞ն է Եվրոպայի հիվանդ մարդը, գուցե շատ ավելի՞ն է ուզում զավթել, քան ի վիճակի է: Այլևս չունի օսմանյան առաջին սուլթանների ուժը: Պատճառը գուցե և բյուրոկրատիան է, վատ կառավարումը, կաշառակերությունը, որով տառապում են բոլոր պաշտոնյաները և համարյա բոլոր քաղաքագետները: Բայց ինձ ներող կլինեք, որ այստեղ, գերմանական տարածքում ասեմ նաև, որ նրանց իշխանամուղներն են այս կայսրությունը անկման հասցրել: Բայց դուք, սիրելի բարեկամներ, գիտեք, որ բաժանման մասին խոսելիս առաջին հերթին պետք է խոսենք արդարությունից: Այստեղ կան շատ հույներ, որոնք ապրում են այս տարածքներում հազարավոր տարիներ ի վեր: Որտե՞ղ է ծնվել Հերոդոտոսը՝ պատմահայրը. Հալիկառոնասոսում, նրա կենդանություն օրոք էր պատերազմը Հունաստանի և Պարսկաստանի միջև, այսինքն՝ Արևելքի և Արևմուտքի միջև, որն ինչ-որ կերպ կրկնվում է հիմա:

Ո՛չ, այնքան հեշտ չի լինի, որովհետև երբեք հեշտ չէ վերականգնել արդարությունը և մանավանդ, երբ այն, ինչ կատարվում է մեր շուրջ, դիտում, նայում ենք առանց ցնցվելու. ինչպես են սրի քաշվում հարյուր հազարավոր անմեղ մարդիկ, դիտում, մինչ մեր քաղաքագետները վիճում են մի քարտեզի շուրջ, թե կարմիր գիծը մի միլիմետր ավելի՞ բարձր է, թե՞ ցածր:

– Դե լավ, լավ, – ֆոն Բիբերշթայնը միջամտեց այդ պահին, – սիրելի ի տեղի դեսպան, – նկատեցի, թե ինչպես էր ընդգծում մակդիրը, – դուք հիմա փչացնելու եք հավաքույթը, իսկ ես դրան համաձայն չեմ: Տեսեք, դիվանագետներ ենք, դա նույնն է, թե լինել որևէ խաղի դատավոր. կարող ենք կողքից նշել սխալը, բայց չենք կարող խաղալ: Իսկ երբ մեկը գուտ անհատական ձևով է մոտենում ամեն բանի, հավակնում է ազդել խաղի վրա, հետևաբար չի կարող լինել

դատավոր, բայց մի նեղացեք, գիտե՛մ, որ դուք դա անում եք ազնւր-
վորեն, և ձեր կարծիքները հրաշալի են:

Սակայն պնդում եմ, լինենք գործնական և թույլ տվեք ձեզ մի օրի-
նակ բերել: Եթե տրամադրվեինք, որ պետք է փրկեինք թուրքերին
կամ հայերին, որի՞ն կվճռեինք, ի վերջո: Իհարկե, այդ վերջինները
քրիստոնյաներ են, բայց դա դեռ ամենակարևորը չէ, չէ՞ որ կան հինգ
անգամ շատ թուրքեր, և բոլորն էլ մարդիկ են, ոմանք մուսուլմաններ,
մյուսները՝ քրիստոնյաներ, բայց ի վերջո մարդկային էակներ: Մտա-
ծեք դրա մասին, քանի որ շատ ժամանակ չի անցնի՝ նախքան դժվար
որոշումներ կայացնելը: Դրանով չեմ ուզում ասել, որ չփորձենք օգնել
բոլորին, իհարկե: Բայց դե լավ, այս հավաքույթը շատ լուրջ դարձավ:
Միշտ էլ այնքան լուրջ բաներ ունենք քննարկելու, այսօր կարող էինք
պարզապես հանգստանալ: Այնպես որ, այսօրվա հարցը ավարտվել
է, իսկ հիմա անցնենք ճաշարահ՝ մի պայմանով, որ արգելված է
խոսել քաղաքականությունից: Օգտվենք այս լավ ժամանցից:

Այդտեղ ավարտվեց քննարկումը, և խոսեցին միայն գինիներից և
ուտելիքներից, որոնք թուրքիայում շատ էին և իրոք շատ համեղ,
նրանց համար, ովքեր վճարունակ էին: Գինիները գալիս էին հայկա-
կան մառաններից և ինչ մնում էր ձկնկիթին, պանիրներին և դելի-
կատեսներին. գործնականում բոլոր դեսպանատներին մատակարա-
րում էին հայ վաճառականները:

Դեսպան Փոն Բիբերշթայնը չէր խնայել ո՛չ ջանք և ո՛չ էլ նա-
խահաշիվ մեզ հյուրասիրելու համար, չնայած որ ցանկանում էր իրեն
հավուր պատշաճի պահել, մթնոլորտը տոնական չէր: Այնտեղ գեր-
տերությունները չափից ավելի էին կարևորում իրենց շահերը և բացի
այդ՝ Գերմանիայի քաղաքականությունը այդ օրերին շատ ազդեցիկ
էր Բարձր Դուռն նկատմամբ. առանց հարգելու մնացած հավատար-
մագրված դեսպանությունների ո՛չ ձեռք բերած իրավունքները և ո՛չ
էլ հաստատված հարաբերությունների վաղեմությունը՝ արմունկնե-
րով հրձտելով խցկվում էր այնտեղ, ուր պատմությունը նրան չէր
արտոնել:

Երբ ընդունելությունն ավարտվեց, Օգյուստ Մենինեն՝ Դիարբեքի-
րի մեր հյուպատոսը, ինձ հարցրեց, թե կարո՞ղ եմ նրան տանել
դեսպանատուն, և ինձ հետ կառք նստեց:

Նրա ասածները լսեցի ուշադրությամբ:

– Տեսեք, Անրի, թե ինչ տեղի ունեցավ Դիարբեքիում,– ես ներկա
էի,– հոկտեմբերի վերջին: Վանից, Սասունից, Էրզրումից ու Տրապի-
զոնից եկող լուրերն այնքան տագնապալից էին և միջավայրն այն-

քան ճնշող, որ հյուպատոսարանում ահավոր վախենում էինք: Ինչ-
պես գիտեք, այնտեղ ապրում են հազարավոր հայեր, և ամբողջ Հին
քաղաքը, պարիսպներով շրջապատված, վաղնջական ժամանակնե-
րից նրանց է պատկանում: Կարող ենք ասել, որ մի կենտրոնական
տեղ է, որտեղ հասնում են Բաղդադից կամ Պարսկաստանից եկող
շատ քարավաններ և թեև վերջին տարիներին թուրքերի, քրդերի,
արաբների և հայերի միջև համագոյությունը վատացել է, հույս ու-
նեինք, որ ամեն բան ավելի՛ այս աստիճան չէր վատանա գնալով:

Գնացի վալուն՝ Քեմալ փաշային տեսնելու, այն թուրք պաշ-
տոնյաներից մեկին, որոնք բոլորին նայում են բացարձակ արհա-
մարհանքով, բայց չեն զլանում խոնարհվել օտարերկրացի ներկա-
յացուցիչների առջև: Դիարբեքիում պատմում էին, որ նա հարս-
տացել է թույլտվություններով և արտոնագրերով՝ չորթելով բոլորից
անխտիր, բայց մանավանդ քրիստոնյաներից: Հյուպատոսարանում
այն կարծիքին ենք, որ հրաման ունեն այդպես վարվելու, կարծես
նրանց զգուշացնում են, որ ո՛չ իրենց կյանքը, ո՛չ էլ ունեցվածքը որևէ
արժեք չունեն:

Քեմալ փաշան ինձ վստահեցրեց, որ ոչ մի բանից չանհանգստա-
նամ, որովհետև ոչինչ էլ չի պատահի, եթե միայն քրիստոնյաները
կարգուկանոնը չխափանեն: Սա արդեն իսկ իր արտոնությունների ցու-
ցադրումն էր, քանի որ չնայած մուսուլմանների կողմից գործադրվող
սադրանքներին՝ քրիստոնյաներն ավելի համբերատար էին իրենց
դրսևորում, քան Սուրբ Հովեն:

Այնուամենայնիվ վերջին շաբաթների ընթացքում մթնոլորտն ա-
վելի էր վատացել: Շատ մուսուլմաններ մահով սպառնում էին քրիս-
տոնյաներին, և մեզ լուրեր էին հասել մի քանի ծանր խառնակչու-
թյունների մասին: Ակներև էր, որ ցանկացած պահի կարող էր կայծ
բռնկվել, իսկ եթե դա տեղի ունենար, ոչ մի կերպ հնարավոր չէր լինի
աղետը կասեցնել: Քեմալ փաշայի առանձնատնից դուրս եկա այնքան
անհանգստացած, որ անմիջապես հեռագրեցի դեսպանատուն, քանի
որ այդ կարգի ցուցումներ էր ինձ տվել մայե Կամբոնը:

Հաջորդ օրը՝ հենց անցած կիրակի՝ կեսօրին, սկսվեցին կրակոց-
ները: Հետո իմացա, որ նրանց հրաման էր տրվել, և մինչև իսկ իրենք՝
կայազորի զինվորները, թուրք քաղաքացիները և շատ քրդեր, որոնց
խոստացել էին ավարի նշանակալից մասը, կրակում էին հայկական
եկեղեցիների ու խանութների վրա և ցանկացած տարիքի ու դիրքի
քրիստոնյայի վրա, ով որ համարձակվեր դուրս գալ փողոց: Փաստո-

րեն հյուպատոսարանը շատ մոտ էր գտնվում հայկական եկեղեցուն, և մենք տեսնում էինք, թե ինչպես էին մուսուլմանները բարձրանում տանիքները՝ կրակելու համար շարունակ, նորից ու նորից: Զեզ կարող եմ վստահեցնել, որ իշխանություններից ոչ մեկը նվազագույնը չարեց խույս տալու համար այն բանից, ինչ կատարվեց:

Սարսափահար տեսանք, թե ինչպես էին թուրք քաղաքացիները, նույնիսկ Հենց անկանոնականները փողոցներում հետապնդում իրենց զոհերին, հալածում նրբանցքներում և շուկաներում նրանց դանակահարելու համար: Տեսա զարհուրելի տեսարաններ, որոնք ինձ որպես մարդ արարածի ամոթահար են անում. ամեն տեսակի ոճրագործություններ, բռնաբարություններ, թալաններ, հրդեհներ... Մի քանի հայերի հաջողվեց հասնել մինչև հյուպատոսարան օգնություն խնդրելու, բայց ինչպես կհասկանաք, շատ քիչ բան կարող էինք անել նրանց օգնելու համար:

Այնպես եղավ, որ մի քանի կանայք, մոտ տասը թե տասներկու երեխաների հետ, հասցրին մտնել հյուպատոսարան: Բայց այնտեղ, բացի Ֆրանսիայի դրոշից, ուրիշ պաշտպանություն չունեինք և չկարողացանք արգելել, որ մի քսան համիդիներ չմտնեին մի խումբ քրիստոնյաների հետևից: Դա մի ահավոր բան էր: Հարձակվեցին նրանց վրա և գլխատեցին բոլորին, խղճահարություն նշույլ չունենալով կանանց և երեխաների հարցում... Վաղելով իջա աստիճաններով արգելելու համար և միայն հիշում եմ նրանցից մեկին ինձ վրա հարձակվելիս:

Ահավասիկ այդ նշանը,– Մենիեն իջեցրեց գլուխը, որպեսզի տեսնեի մեծ մի սպի: – Երբ գիտակցությունս տեղը եկավ, գետնին փրկված էի, մի քանի ջարդված կահույք, սալահատակը՝ արյունոտ, կեղտոտ լվացած, կարծես ցանկացել էին հետքերը վերացնել: Ահմեղը՝ իմ կառավարը, ինձ ամեն բան հաստատեց: Դիակները տարել էին հյուպատոսարանից: Ինչ սարսափելի իրադարձություն... Եկել եմ ներկայացնելու իմ հրաժարականը: Ես արիություն չունեմ այնտեղ վերադառնալու, շատ եմ ցավում, մայե դը Լատուր, բայց դուք ինձ կհասկանաք: Կին և երեխաներ ունեմ, ի՞նչ կարող եմ անել... Չնայած այդ ամենին՝ հաջորդ օրը խոսեցի մի քանի նշանավոր մուսուլմանների հետ, որոնք ղեկավար հիմնավորեցին իրենց օգտին, այսինքն՝ որ մեղքը քրիստոնյաներինն էր: Բայց նույնիսկ այսպես՝ ինձ հավատացրին, որ կփորձեն կարգուկանոն իրականացնել: Մի քանի ժամ անցավ, մինչև որ վերջապես դադարեցին կրակոցները, և լուսադեմին ամեն ինչ թվում էր հանդարտ, թեև ինձ զգուշացրին, որ նահանգում

հարձակումները շարունակվում են և իսկապես, երկու շաբաթ շարունակ ոչ մի հայ իրեն հանգիստ չէր զգում:

Ըստ մեր հաշվարկների՝ առնվազն տասնհինգից քսան հազար հայեր սպանվեցին վիլայեթում: Նրանց մեջ կանայք և երեխաներ: Վերջիններից հարյուրավորներ առևանգվեցին, և փորձը մեզ ցույց է տալիս, որ այլևս չեն հայտնվի՝ անդարձ կորան:

Մեր գործակալները մեզ տեղեկացրին, որ այդ գործողությունները ամբողջապես կազմակերպված բնույթ էին կրում: Գիտեմք, որ ոստիկանությունն ու բանակը ղեկեր էին բաժանել և բացատրել նպատակները: Հրամանները եկել էին Կոստանդնուպոլսից և ինչպես այլ վիլայեթներում, որոնցում մեծ թվով հայեր են ապրում, կոտորածները հրահրվել էին թուրքական իշխանությունների կողմից:

Հետո ամենաանպատկառ ձևով կատարվածի համար մեղադրեցին հայ հեղափոխականներին՝ սաղրանքների, սպանված թուրքերի և իրենց հրդեհած տների համար: Զեզ կարող եմ վստահեցնել, որ սպանված մեկ թուրքի դիմաց մահացել են հարյուրավոր հայեր: Ինչ վերաբերում է Դիարբեքիում Գերմանիայի հյուպատոսարանին, ինձ համար շատ ցավալի է, սակայն ստիպված եմ ձեզ ասել, որ մեր իրազեկիչները մեզ ասացին, որ թուրք բարձր աստիճանավորները հավաքվել էին այնտեղ՝ նախքան կոտորածի սկսվելը: Նրանք պնդում են, որ ցանկացել էին դեմն առնել, բայց թարգմանիչներից մեկը, որը թարգմանում է ստացված գրությունները և որը աշխատում է մեզ համար որպես իրազեկիչ, ինձ վստահեցրեց, որ գերմանացիները շատ լավ տեղյակ էին, թե ինչ է կատարվելու և համագործակցեցին թուրքերի հետ: Դա չլսված բան է, բայց դուք պետք է իմանաք այդ, քանի որ Փոն Բիբերչթայնը այսօր ձեզ ստել է: Հայերը չեն կարող որևէ սպասելիք ունենալ Գերմանիայից, քանի որ պրուսացիներն ամեն կերպ աջակցում են սուլթանին և մինչև վերջ կանեն այդ: Իրոք չգիտեմ, թե ինչ կարող ենք անել այդչափ անարդարություն դեմ, բայց հիմա ավելի լավ եմ զգում, որ դուք գիտեք դա և ձեզ երախտապարտ կլինեմ, եթե այս ամենը հաղորդեք պարոն ղեսպանին, քանի որ այն բանից հետո, ինչ տեսա, ինչպես ձեզ ասացի, վերադառնում եմ Ֆրանսիա, իմ տուն,– չեմ ուզում լինել գուժական, բայց ներքուստ կոահուշում եմ, որ այստեղ շատ ավելի վատ բաներ են կատարվելու,– առաջին հերթին հանուն իմ ընտանիքի: Տեսել եմ, թե ինչպես են դանակահարում անմեղ մարդկանց Հենց այնպես՝ հեշտ ու հանգիստ, ասես առանձնապես բան չի արվում, ներկա եմ գտնվել բռնաբարությունների և առևանգումների, և այլևս ի վիճակի չեմ տանել նման

բան: Այս առավոտ հանձնել եմ իմ հրաժարականը և եթե այսօր եկել եմ այստեղ՝ պատճառն այն է, որ ուզում էի անձամբ դա պատմել մեր դեսպանին: Ահավոր նողկանք եմ զգում այս ամենի հանդեպ և իրոք, հիմնավոր դրդապատճառներ ունեմ ձեզ ասելու, որ այդ բարոն ֆոն Բիրերշթայնը վատ մարդ է, մի լավիչ՝ ցինիկ սրիկա:

Մնաք բարով, մայե դը Լատուր: Դուք ինձ միշտ կգտնեք, երբ իմ կարիքը զգաք, Գրուչե Լա Վալասում՝ Նորմանդիայի սրտում, մտադիր եմ այնտեղ հանգիստ կյանք վարել:

Պիեռ Մենյեն իջավ կառքից՝ ձեռքս սեղմելուց հետո: Ես նույն մտատանջություններն ունեի, ինչ ինքը, բայց ոչ նույն անկեղծությունը: